Redakcja naukowa
ADAM SZYMANIAK
JACEK WIATR
ROBERT MACIEJEWSKI

Przyszłość w perspektywie naukowej

BEZPIECZEŃSTWO – SPOŁECZEŃSTWO – EKONOMIA

Poznań 2025

Cykl wydawniczy
W kręgu prawa i bezpieczeństwa
ISBN 978-83-65988-98-0

Redaktor cyklu
dr hab. Dominika Narożna, prof. UAM

Recenzja naukowa cyklu
dr hab. inż. Piotr Kwiatkiewicz, prof. UAM

Recenzja naukowa
dr hab. inż. Piotr Kwiatkiewicz, prof. UAM

© Wydawnictwo Naukowe FNCE, 2021
© Wydawnictwo Nauka i Innowacje, 2025

Opracowanie redakcyjne: Miranda Pawłowska, Aleksandra Cichowska
Projekt okładki: Kaja Żabińska
Druk i dystrybucja: Grupa Wydawnicza FNCE

Publikacje naukowe
oraz beletrystyka
www.fnce.info

Wydawnictwo Nauka i Innowacje
ISBN 978-83-973780-9-4

Wydanie III zmienione i poprawione
Poznań 2025

SPIS TREŚCI

Wstęp 5

PERSPEKTYWA DLA CYBERBEZPIECZEŃSTWA

mgr Jacek Wiatr
Ratownictwo przyszłości - wolontariat w polskim systemie ratownictwa medycznego na przykładzie doświadczeń izraelskich 9

lic. Dominik Kowalczyk, mgr Kamil Woźniak
Rola cyberbezpieczeństwa we współczesnym porządku prawno-społecznym 22

dr Robert Maciejewski
Prawne aspekty cyberkonfliktów 41

lic. Dominik Kowalczyk, mgr Kamil Woźniak
Problematyka przestępstw w cyberprzestrzeni w dobie cyfryzacji społeczeństwa. Analiza zjawiska w świetle wybranych przykładów ataków cyberprzestępczych 69

PERSPEKTYWA EDUKACJI, PSYCHOLOGII I FUNKCJONOWANIA SPOŁECZNEGO

Anna Kszak-Krzyżanowska
Sport i edukacja olimpijska jako skuteczne metody wychowania młodego pokolenia 86

mgr Marzena Dobosz
Polska szkoła po okresie zdalnego nauczania – problemy, wyzwania i kierunki rozwoju edukacji szkolnej 101

dr Ewa Musiał
Nauczycielskie praktyki studenckie w dobie pandemii wirusa SARS-CoV-2 114

dr Grażyna Szabelska
Forsight społeczny w prodiagnozie dziecka krzywdzonego w rodzinie 162

dr Renata Malicka, mgr Barbara Komorowska, dr Mariusz Pacholak
Intuicja i myślenie kwantowe jako determinanty urzeczywistnienia sprawności moralnych w edukacji..... 173

dr Magdalena Huber, dr Danuta Tomczyk
Szkoła jako miejsce akceptacji zmiany i prowadzenia uczniów ery cyfrowej w czasach pandemii 184

Kaja Żabińska, dr Robert Maciejewski
Życie starzejących się Polaków w 2050 roku..... 214

PERSPEKTYWA DLA GOSPODARKI I EKONOMII

dr Dariusz Rajchel
Perspektywa wzrostu gospodarczego Polski na tle wybranych państw na przykładzie Produktu Krajowego Brutto..... 222

dr Jacek Markiewicz
Metody pomiaru satysfakcji klientów wykorzystywanych w przedsiębiorstwach sektora MŚP 242

Miłosz Czopek, Ph.D., Paweł Greń, Ph.D.
Selected aspects of modern brand management: Sources of success on the example of the Runmageddon brand..... 255

Adam Szymaniak
Przyszłość offshoringu: od logiki kosztów do logiki odporności..... 268

WSTĘP

Przewidywanie przyszłości jest jednym z podstawowych wyzwań współczesnej nauki, jednak równie istotne i frapujące pozostaje przewidywanie przeszłości. Naukowe metody rekonstrukcji zdarzeń, analiza wielopoziomowych procesów historycznych oraz badanie mechanizmów decyzyjnych i ich skutków pozwalają na lepsze zrozumienie przeszłości, a w konsekwencji – trafniejsze formułowanie prognoz na przyszłość. Współczesne badania nad naukowym przewidywaniem przeszłości łączą w sobie elementy interdyscyplinarnej refleksji, obejmującej historię, politologię, socjologię, a także nowoczesne metody analizy danych i modelowania zjawisk społecznych.

Oddajemy w ręce czytelników trzecie, uzupełnione wydanie monografii poświęconej tej problematyce, wzbogacone o nowe opracowania i rozszerzoną perspektywę badawczą. Istotnym elementem tej edycji jest analiza współczesnych zastosowań metod predykcyjnych w różnych obszarach nauki i życia społecznego, ukazująca, w jaki sposób przewidywanie przeszłości może stanowić klucz do zrozumienia mechanizmów funkcjonowania teraźniejszości i przyszłości.

Szczególne miejsce w niniejszym tomie zajmuje tekst mgr Jacka Wiatra poświęcony ratownictwu przyszłości, w którym autor opisuje rolę ratowników-wolontariuszy w polskim systemie ratownictwa medycznego, inspirowanym rozwiązaniami izraelskimi. Analiza ta wpisuje się w szerszą problematykę przewidywania skutecznych modeli organizacyjnych w medycynie ratunkowej oraz wpływu nowoczesnych technologii i wolontariatu na poprawę skuteczności działań ratowniczych. Na przykładzie izraelskich organizacji, takich jak Magen David Adom (MDA) i United Hatzalah, autor ukazuje, jak integracja przeszkolonych ochotników z państwowym systemem ratownictwa może znacząco skrócić czas reakcji i zwiększyć przeżywalność pacjentów.

Trzecie wydanie niniejszej monografii nie tylko poszerza spektrum analiz, ale także uwzględnia nowe wyzwania badawcze i praktyczne, jakie stoją przed nauką o przewidywaniu przeszłości. Wierzymy, że prezentowane w niej

teksty staną się inspiracją do dalszej refleksji nad możliwościami naukowego rekonstrukcyjnego myślenia i jego zastosowaniem w różnych dziedzinach życia społecznego i naukowego.

Redaktorzy

Adam Szymaniak,
Jacek Wiatr,
Robert Maciejewski

Perspektywa dla cyberbezpieczeństwa

mgr Jacek Wiatr
Wydział Nauk Politycznych i Dziennikarstwa UAM w Poznaniu

RATOWNICTWO PRZYSZŁOŚCI - WOLONTARIAT W POLSKIM SYSTEMIE RATOWNICTWA MEDYCZNEGO NA PRZYKŁADZIE DOŚWIADCZEŃ IZRAELSKICH

RESCUE OF THE FUTURE – VOLUNTEERING IN THE POLISH EMERGENCY MEDICAL SYSTEM BASED ON ISRAELI EXPERIENCE

Abstrakt: W obliczu rosnących wyzwań związanych z wydłużającym się czasem dotarcia zespołów ratownictwa medycznego do pacjentów w Polsce, konieczne staje się poszukiwanie nowych rozwiązań usprawniających system ratownictwa. Jednym z modeli, który może stanowić inspirację dla polskiego systemu, jest izraelski model wolontariatu medycznego. W Izraelu organizacje takie jak Magen David Adom (MDA) i United Hatzalah skutecznie angażują przeszkolonych ochotników do działań ratowniczych, co pozwala znacząco skrócić czas reakcji i zwiększyć szanse na przeżycie pacjentów. Dzięki nowoczesnym technologiom, takim jak aplikacje mobilne i systemy GPS, wolontariusze mogą szybko dotrzeć na miejsce zdarzenia i rozpocząć podstawowe procedury ratunkowe jeszcze przed przybyciem zespołów profesjonalnych. W Polsce wdrożenie podobnego systemu mogłoby poprawić dostępność pierwszej pomocy, zwłaszcza na terenach wiejskich i w zatłoczonych miastach, gdzie karetki często napotykają na trudności logistyczne. Integracja wolontariatu medycznego z państwowym systemem ratownictwa wymagałaby odpowiedniego zaplecza szkoleniowego, koordynacji oraz dostosowania przepisów prawnych, jednak mogłaby znacząco zwiększyć skuteczność udzielanej pomocy medycznej.

Abstract:: With increasing challenges related to the prolonged response time of emergency medical teams in Poland, new solutions are needed to improve the efficiency of the emergency response system. One model that could serve as an inspiration is Israel's medical volunteer system. In Israel, organizations such as Magen

David Adom (MDA) and United Hatzalah effectively engage trained volunteers in emergency response, significantly reducing reaction times and increasing patients' survival chances. Using modern technologies, including mobile applications and GPS systems, volunteers can quickly arrive at the scene and initiate basic life-saving procedures before professional teams arrive. Implementing a similar system in Poland could enhance access to first aid, particularly in rural areas and congested cities where ambulances often face logistical challenges. The integration of medical volunteering with the state emergency system would require appropriate training, coordination, and legal adjustments, but it could significantly improve the effectiveness of medical assistance.

Słowa kluczowe: ratownictwo medyczne, wolontariat medyczny, Magen David Adom, United Hatzalah, system ratownictwa w Polsce, pierwsza pomoc, ochotnicy w ratownictwie, nowoczesne technologie w medycynie.

Keywords: emergency medical services, medical volunteering, Magen David Adom, United Hatzalah, emergency system in Poland, first aid, volunteers in emergency response, modern technologies in medicine

Wczesna resuscytacja jako najważniejszy element poprawiający przeżywalność

Dla organizmu ludzkiego, który doświadcza nagłego zatrzymania krążenia, najistotniejsze znaczenie ma czas. Jeżeli zabiegi resuscytacyjne (nawet te prowadzone w sposób całkowicie bezprzyrządowy) nie zostaną wdrożone odpowiednio szybko, walka o powrót pacjenta do świadomości staje się z góry przegrana. Jak wskazano wcześniej, nieodwracalne zmiany w obrębie układu nerwowego człowieka następują już po 4-6 minutach od zatrzymania krążenia krwi. Zgodnie z danymi GUS dotyczącymi ostatnich lat, które jasno wskazują, że średni czas dotarcia ZRM przekracza 8 minut, szerokie grono pacjentów w Polsce obecnie statystycznie pozbawionych jest szans na ratunek. Podczas licznych szkoleń dla pracowników służby zdrowia wielokrotnie przytaczane są łatwo zapadające w pamięć sformułowania, że „czas to mózg" – w przypadku rozpoznania udaru tego narządu i „czas to serce" – gdy do czynienia mamy z ostrym zespołem wieńcowym. Warto jednak zauważyć, że bez wsparcia ze strony społeczeństwa państwowy system ratownictwa tak naprawdę bardzo rzadko ma możliwość zapewnienia odpowiednio szybko

fachowej pomocy obywatelom. W tym miejscu należy zauważyć, że jest to problem, z którym borykają się nawet najbardziej rozwinięte kraje świata.

W 2023 r. Polska posiadała 16 046 jednostki Ochotniczej Straży Pożarnej (4992 w KSRG, 11 054 poza KSRG), w których zarejestrowanych zostało łącznie 462 455 strażaków[1]. OSP stanowią część systemu ochrony przeciwpożarowej w kraju i zapewniają niezwykle cenne wsparcie dla Państwowej Straży Pożarnej[2]. Każdy polski powiat posiada na swoim terenie co najmniej jedną jednostkę OSP, a ich konkretna ilość zależy w dużej mierze od liczby mieszkańców, wielkości obsługiwanego terenu, poziomu zagrożeń oraz specyfiki lokalnych potrzeb. Zadania OSP obejmują między innymi: gaszenie pożarów, prowadzenie działań ratowniczych czy reagowanie na sytuacje kryzysowe, takie jak powodzie, wypadki drogowe czy wichury[3]. Strażacy - ochotnicy współpracują z Państwową Strażą Pożarną w zakresie wskazanych działań, jak również organizacji szkoleń i czynności prewencyjnych dotyczących bezpieczeństwa, udzielania pierwszej pomocy oraz wspierania lokalnej społeczności w zakresie edukacji przeciwpożarowej i ochrony przed zagrożeniami[4]. Powstaje więc pytanie – skoro Państwowa Straż Pożarna systemowo wspierana jest nieomal pół miliona przeszkolonych w tym celu ochotników, dlaczego Państwowy System Ratownictwa Medycznego nie miałby otrzymać analogicznego wzmocnienia?

Wytyczne resuscytacji 2010[5] opracowane przez Europejską Radę Resuscytacji w rozdziale zatytułowanym „Zaawansowane zabiegi resuscytacyjne u osób dorosłych" identyfikują wczesne rozpoczęcie prawidłowych uciśnięć klatki piersiowej jako najważniejszy element poprawiający przeżywalność pacjentów z NZK. Oznacza to, że podczas akcji ratowania ludzkiego życie najistotniejsza jest obecność osoby przeszkolonej w zakresie podstawowych zabiegów resuscytacyjnych – BLS (np. przeszkolonego wolontariusza). Oso-

---

1 https://strazacki.pl/ciekawostki-pozarnicze/ochotnicze-straze-pozarne-w-liczbach-najnowsze-dane-30-06-2023/ [dostęp: 09/12/2024]

2 Filaber J., *Działania ratownicze ochotniczych straży pożarnych podczas akcji ratowniczych organizowanych i prowadzonych przez Państwową Straż Pożarną*, Wrocław 2018, s. 103–116.

3 Nowicki H., *Ochotnicza straż pożarna jednostką ochrony przeciwpożarowej*, Wrocław 2018, s. 43–52.

4 Dąbrowa R., Dąbrowa P., *Szkolenie w ochotniczej straży pożarnej w ciągu lat*, Wrocław 2018, s. 53–64.

5 *Wytyczne Resuscytacji 2010*, Kraków 2010, s. 108.

ba taka, podejmując czynności resucytacyjne, zapewnia czas niezbędny dla dotarcia ZRM na miejsce. Prawidłowo prowadzona resuscytacja krążeniowo-oddechowa wymaga jednak odpowiedniej wiedzy i praktyki, którą należy ponadto w sposób regularny utrwalać. Jednocześnie dla wielu osób masaż serca i oddechy ratownicze to czynności znajdujące się poza granicami wykonalności, z uwagi na chociażby wewnętrzne opory i zahamowania. Warto również zaznaczyć, że mowa w tym wypadku o pozaszpitalnych NZK, czyli takich, które bardzo często mają miejsce w obecności świadków stanowiących najbliższe otoczenie pacjenta, co w oczywisty sposób generuje panikę i chaos. Zdaniem autora pracy niezwłoczne pojawienie się w takich okolicznościach wolontariusza wdrażającego odpowiednie działania pozwoliłoby nie tylko w sposób diametralny wpłynąć na potencjalną przeżywalność poszkodowanego ale również nadałoby całej sytuacji znamiona fachowości poprzez: zabezpieczenie miejsca zdarzenia, rozpoznanie dokładnej lokalizacji wezwania (udzielenie dyspozytorowi dodatkowych wskazówek dotyczących trudnych lokalizacji), potwierdzenie zgłaszanego stanu (faktyczne rozpoznanie NZK lub jego wykluczenie) oraz zapewnienie wsparcia dla świadków zdarzenia.

Izraelski system ratowniczy

Podstawowym aktem prawnym regulującym funkcjonowanie państwowego ratownictwa medycznego w Izraelu jest Ustawa o Magen David Adom z 1950 r.[6], która powołała Magen David Adom (MDA) jako narodową organizację ratownictwa medycznego. MDA odpowiada od tamtego czasu przede wszystkim za realizację funkcji przypisanych krajowym stowarzyszeniom Czerwonego Krzyża na mocy Konwencji Genewskich. Organizacja do dziś pełni również rolę wsparcia wobec Sił Obronnych Izraela - zarówno w czasie wojny, jak i podczas pokoju - prowadząc między innymi banki krwi. MDA jest jedyną instytucją w Izraelu uprawnioną do realizacji zadań ratowniczych, a za jej działania odpowiada zarząd organizacji, na czele którego stoi przewodniczący, mianowany na trzyletnią kadencję bezpośrednio przez Prezy-

[6] Magen David Adom Law, 1950, dostępna na: https://www.mdais.org/en/about/mda-constitution, [dostęp: 25/11/2024]

denta Izraela. Statut organizacji, uchwalany przez jej radę, określa szczegóły funkcjonowania poszczególnych organów, procedury wyborów oraz warunki członkostwa, a każda jego zmiana wymaga zgody Ministerstwa Zdrowia i publikacji w oficjalnym dzienniku prawnym.

Istotną rolę dla systemu ratownictwa medycznego w Izraelu odegrała również Nowelizacja z 1976 Ustawy o Magen David Adom[7], która wyraźnie wskazała na centralną rolę MDA w systemie ratownictwa medycznego państwa, określając ją jako jedyną organizację odpowiedzialną za realizację działań ratunkowych i niesienie szeroko rozumianej pierwszej pomocy. Wyposażenie MDA w przywileje organizacyjne i finansowe umożliwiło jej prowadzenie skutecznych działań, również w trakcie kryzysów i licznych zagrożeń o charakterze ogólnokrajowym. Nowelizacja dodatkowo dostosowała ramy prawne do nowych wyzwań operacyjnych, zapewniając MDA odpowiednie zasoby i wsparcie logistyczne. Ustawa ta do chwili obecnej pozostaje fundamentem prawnym systemu ratownictwa medycznego w Izraelu, pozwalając MDA funkcjonować w sposób efektywny i zgodny z międzynarodowymi standardami.[8]

---

[7] Magen David Adom Law (Amendment), 1976, dostępna na: https://www.mdais.org/en/about/mda-constitution, [dostęp: 25/11/2024]

[8] Szerzej o Magen David Adom między innymi w nastepujących publikacjach: Ellis D.Y., Sorene E., *Magen David Adom—the EMS in Israel, „* Resuscitation", 1/2008 (76), s.5-10, https://www.resuscitationjournal.com/ issue/S0300-9572(07)X0240-5 [dostęp: 21/11/2024] oraz Halpern P., Waisman Y., Steiner I, "Development of the specialty of emergency medicine in Israel: comparison with the UK and US models" "*Emergency Medicine Journal*", 5/2004 (21), s. 533–536. https://emj.bmj.com/content/21/5/533 [dostęp: 21/11/2024]. Istotny wydaje się zwłaszcza drugi z analizowanych artykułów, omówiono w nim bowiem rozwój medycyny ratunkowej w Izraelu oraz porównano go z modelami brytyjskim i amerykańskim, analizując specyficzne wyzwania i rozwiązania zastosowane w izraelskim systemie opieki ratunkowej. Dużo istotnych informacji można znaleźc także w: Rafalowski Ch., Peleg K., Bin E., *Lessons learned from Magen David Adom's activities during the 2nd Lebanon War, "Harefuah*", 7,/2010 (149), s. 440-444. Artykuł ten analizuje działania Magen David Adom (MDA) podczas II wojny libańskiej, podkreślając aktualizację koncepcji operacyjnych organizacji, w tym reorganizację zasobów i procedur zarządzania kryzysowego. Opisuje również doświadczenia wyniesione z reagowania na potrzeby członków zespołów oraz wymagania związane z zasobami. Co istotne dla potrzeb tej pracy, w artykule zwrócono uwagę na potrzebę integracji technologii wspierającej operacje i podejmowanie działań redukujących stres u ratowników. W tej samej perspektywnie badawczej działania

Warto również podkreślić rolę Ustawy o Prawach Pacjenta z 1996 r.[9], jako jednego z kluczowych aktów prawnych regulujących prawa osób korzystających z systemu opieki zdrowotnej w Izraelu. Ustawa ta określa podstawowe prawa pacjentów, takie jak prawo do godności, prywatności oraz równego traktowania, niezależnie od statusu społecznego, religijnego czy narodowościowego. W perspektywie niniejszej pracy niezwykle istotnym elementem tego dokumentu jest gwarancja prawa obywatela do uzyskania natychmiastowej pomocy medycznej w sytuacjach nagłych, niezależnie od zdolności pacjenta do pokrycia kosztów tych działań. Ustawa zobowiązuje ponadto placówki medyczne oraz ich personel do udzielania takiej pomocy w sposób niezwłoczny i wolny od dyskryminacji. Opisywany akt stworzył również ramy dla ochrony praw pacjentów, kładąc nacisk na humanistyczne podejście do opieki zdrowotnej i odpowiedzialność instytucji medycznych za przestrzeganie tych standardów.

Istotną rolę w systemie ratownictwa medycznego w Izraelu odgrywa również Ustawa o Obronie Cywilnej z 1951 r.[10], regulująca działania służb państwowych w sytuacjach kryzysowych, takich jak: wojny, klęski żywiołowe czy ataki terrorystyczne. Na mocy tego aktu prawnego MDA została wskazana jako kluczowa jednostka realizująca zadania medyczne w ramach obrony cywilnej, w tym organizację i udzielanie pomocy poszkodowanym oraz ewakuację rannych.

Regulacje Ustawy o Obronie Cywilnej z 1951r. obejmują ponadto koordynację działań MDA z innymi służbami, takimi jak straż pożarna i wojsko, tworząc wspólny system reagowania na zagrożenia. Działania te obejmują

MDA opisują Adini B., Peleg K., *On constant alert: lessons to be learned from Israel's emergency response to mass-casualty terrorism incidents*, "Health Affairs", 12/2013 (32), s. 2179–2185 https://cris.tau.ac.il/en/publications/on-constant-alert-lessons-to-be-learned-from-israels-emergency-re [dostęp: 21/11/2024]. W artykule tym omówiono izraelskie podejście do reagowania na incydenty masowych ofiar spowodowane terroryzmem, podkreślając znaczenie skoordynowanego systemu zarządzania kryzysowego, który obejmuje planowanie, dowodzenie, kontrolę, współpracę oraz budowanie zdolności reagowania. Autorzy sugerują, że wiele z tych doświadczeń może być zastosowanych w przygotowaniach do incydentów masowych ofiar w innych krajach.

[9] Patient's Rights Act, 1996, dostępna na: https://hamoked.org/files/2013/155880_eng.pdf, [dostęp: 25/11/2024]

[10] Civil Defense Law, 1951, dostępna na: https://www.nevo.co.il/law_html/law01/051_001.htm, [dostęp: 21/11/2024]

zarządzanie transportem medycznym, organizację szpitali polowych oraz przygotowanie personelu medycznego do pracy w ekstremalnych warunkach. W czasie pokoju MDA prowadzi działania przygotowawcze, takie jak szkolenia i symulacje, aby zapewnić gotowość systemu ratownictwa medycznego na wypadek sytuacji kryzysowych. Akt ten podkreśla również, że działania medyczne w ramach obrony cywilnej muszą być realizowane zgodnie z międzynarodowymi standardami humanitarnymi, co zwiększa efektywność i spójność izraelskiego systemu ratownictwa.

Również Ustawa o Zwalczaniu Pożarów z 1959 r.[11] (mimo, że jej głównym celem jest regulacja działalności straży pożarnej), odgrywa ważną rolę w integracji systemu ratownictwa medycznego, przede wszystkim pod kątem działań podejmowanych podczas akcji ratowniczych. Przepisy tej ustawy podkreślają konieczność współpracy pomiędzy strażą pożarną a innymi służbami ratunkowymi, w tym jednostkami medycznymi, co zapewnia skoordynowaną reakcję na sytuacje awaryjne. Akt ten wprowadza mechanizmy, które umożliwiają natychmiastową wymianę informacji i współdziałanie podczas zdarzeń takich jak: pożary, katastrofy budowlane, wypadki przemysłowe czy ataki terrorystyczne. W przypadku działań ratowniczych strażacy nierzadko pracują na pierwszej linii, umożliwiając dostęp ratownikom medycznym do poszkodowanych w miejscach i sytuacjach, w których zagrożenie życia wynika z ognia, dymu lub zawalenia konstrukcji. W kontekście systemu ratownictwa medycznego kluczowe znaczenie ma przepis wymagający od straży pożarnej koordynacji z jednostkami MDA i innymi medycznymi służbami ratunkowymi. Ustawa zapewnia wspólne planowanie i przeprowadzanie ćwiczeń symulacyjnych, które przygotowują służby do efektywnej współpracy w sytuacjach kryzysowych. Regulacje te obejmują także obowiązek dostosowania wyposażenia i technik działania straży pożarnej w sposób, który wspiera ewakuację i zabezpieczenie medyczne poszkodowanych. Ponadto przepisy dotyczące transportu ratowniczego gwarantują priorytet dla karetek w rejonach objętych akcją gaśniczą, co ma kluczowe znaczenie dla zapewnienia ciągłości opieki medycznej. Ustawa uwzględnia również możliwość udzielenia podstawowej pomocy medycznej przez strażaków, co jest szczególnie istotne w pierwszych minutach po zdarzeniu, zanim na miejsce dotrą wykwalifikowane zespoły medyczne.

---

[11] Firefighting Services Law, 1959, dostępna na: https://www.nevo.co.il/law_html/law01/051_001.htm, [dostęp: 23/11/2024]

Wolontariusze w izraelskim systemie ratownictwa medycznego

Bardzo istotną cechą systemu ratownictwa medycznego w Izraelu jest to, że opiera się on w bardzo dużej mierze na roli przeszkolonych wolontariuszy. Organizacje takie jak MDA czy United Hatzalah integrują tysiące przeszkolonych ochotników, którzy dzięki aplikacjom mobilnym mogą szybko reagować na wezwania i udzielać pierwszej pomocy przed przybyciem profesjonalnych służb medycznych. Wskazane poniżej akty prawne zawierają zapisy dotyczące tych organizacji oraz podejmowanych przez nie działań:

- Ustawa o Magen David Adom z 1950 roku wskazuje MDA jako organizację integrującą wolontariuszy wewnątrz swoich struktur operacyjnych, umożliwiając im aktywny udział w akcjach ratunkowych.
- Ustawa o Obronie Cywilnej z 1951 roku wskazuje istotną rolę przeszkolonych wolontariuszy, zwłaszcza w sytuacjach kryzysowych, definiując jednocześnie obowiązki i uprawnienia wolontariuszy w zakresie udzielania pomocy medycznej.
- Ustawa o Prawach Pacjenta z 1996 roku określa standardy opieki medycznej, które muszą być przestrzegane przez wszystkich udzielających pomocy, w tym wolontariuszy.

Magen David Adom (MDA) jest narodową organizacją ratownictwa medycznego w Izraelu, ustanowioną na mocy Ustawy o Magen David Adom z 1950 roku. MDA jest odpowiedzialne za zarządzanie systemem karetek, świadczenie usług pierwszej pomocy oraz prowadzenie banku krwi. Pełni również rolę pomocniczej służby medycznej Sił Obronnych Izraela podczas działań wojennych i kryzysów. MDA obsługuje również system powiadamiania alarmowego (numer telefonu 101) i działa jako główny koordynator medycznych działań ratunkowych w kraju. Organizacja dysponuje flotą ponad 1500 pojazdów ratunkowych, w tym trzema helikopterami, co umożliwia jej szybkie i skuteczne działania na terenie całego kraju[12]. MDA posiada ponad 200 stacji ratunkowych wspierających dynamiczną reakcję na nagłe zdarzenia, a działalność operacyjna organizacji opiera się na współpracy 30 000 wykwalifikowanych wolontariuszy oraz pracowników etatowych.

---

[12] https://www.mdais.org/en/about [dostęp: 25/11/2024]

Od momentu powstania państwa Izrael MDA została prawnie uznana za narodową organizację ratownictwa. Organizacja aktywnie uczestniczy w międzynarodowych akcjach humanitarnych, wspierając społeczności dotknięte klęskami żywiołowymi, takimi jak trzęsienia ziemi czy tsunami, co czyni ją w pewnym sensie organizacją o zasięgu globalnym. W kraju MDA prowadzi szeroko zakrojone działania humanitarne i społeczne, w tym organizację masowych zbiórek krwi, przetwarzanie i przechowywanie jej w specjalistycznych laboratoriach oraz dostarczanie produktów krwiopochodnych. W swojej działalności medycznej organizacja korzysta z najnowszych technologii i systemów, wdrażając międzynarodowe protokoły leczenia, co zapewnia najwyższą jakość świadczeń medycznych. Stałe szkolenia i ćwiczenia umożliwiają zespołom MDA utrzymanie najwyższej gotowości operacyjnej w każdej sytuacji kryzysowej, od wypadków drogowych po zdarzenia masowe. Organizacja współpracuje z innymi krajowymi i międzynarodowymi podmiotami w celu wymiany doświadczeń i doskonalenia swoich działań.

MDA dzięki swojej zaawansowanej infrastrukturze logistycznej oraz technologicznej jest w stanie błyskawicznie niwelować skutki występujących na terenie Izraela zamachów terrorystycznych, zapewniając wykwalifikowaną i specjalistyczną pomoc ofiarom. Izraelskie zespoły ratunkowe są szkolone do działania w trudnych warunkach, takich jak obecność licznych niewybuchów, ryzyko kolejnych ataków czy ograniczony dostęp do miejsca zdarzenia. Organizacja ma doświadczenie w udzielaniu pomocy zarówno fizycznej, jak i psychologicznej poszkodowanym w wyniku eksplozji, strzelanin czy ataków przy użyciu pojazdów. Jej personel (w tym także wolontariusze) jest przeszkolony w zakresie medycyny katastrof oraz w zarządzaniu dużą liczbą poszkodowanych. MDA prowadzi również regularne ćwiczenia symulacyjne, które obejmują scenariusze zamachów terrorystycznych. Szkolenia te pomagają ratownikom w opanowaniu procedur działania, takich jak segregacja (*triage*) poszkodowanych, koordynacja transportu medycznego oraz współpraca z innymi służbami, w tym ze strażą pożarną, policją i wojskiem. Warto podkreślić, że MDA wielokrotnie reagowała na zamachy bombowe, ataki nożowników, ostrzały rakietowe oraz inne formy terroryzmu, co czyni ją jedną z najbardziej doświadczonych organizacji ratowniczych na świecie w zakresie niwelowania tego typu zagrożeń.

Wśród najgłośniejszych akcji ratowniczych MDA warto wskazać:

– 1973 r. – Wojna Jom Kipur: MDA odegrało kluczową rolę w transporcie rannych żołnierzy z pola walki. Organizacja utworzyła mobilne punkty

medyczne w pobliżu linii frontu, zapewniając nieprzerwaną opiekę ratowniczą w ekstremalnych warunkach wojennych.
- 1996 r. – Atak bombowy w Jerozolimie: podczas zamachu na autobus w centrum Jerozolimy, zespoły MDA były jednymi z pierwszych na miejscu. Ratownicy szybko ewakuowali rannych do szpitali, minimalizując w ten sposób liczbę ofiar.
- lata 2001–2004 – Druga Intifada: MDA intensywnie działało w odpowiedzi na liczne zamachy bombowe i ataki terrorystyczne. Organizacja zbudowała system natychmiastowego reagowania, który umożliwiał szybkie dotarcie ekip ratowniczych na miejsce zdarzenia, w tym do miejsc o ograniczonym dostępie z powodu zagrożeń bezpieczeństwa.
- 2006 r. – Druga Wojna Libańska: podczas konfliktu MDA transportowało rannych cywilów i żołnierzy z obszarów ostrzeliwanych przez rakiety. Zorganizowano również dodatkowe punkty medyczne w północnym Izraelu.
- 2010 r. – Trzęsienie ziemi na Haiti: MDA uczestniczyło w międzynarodowej misji humanitarnej, wysyłając zespoły ratunkowe i medyczne do pomocy ofiarom katastrofy. Była to jedna z największych operacji międzynarodowych w historii organizacji.
- 2014 r. – Operacja Ochronny Brzeg (Gaza): w trakcie konfliktu MDA wspierało cywilów i żołnierzy, zapewniając transport medyczny oraz organizując schroniska dla osób ewakuowanych z terenów zagrożonych ostrzałem rakietowym.
- 2020 r. – Pandemia COVID-19: MDA zareagowało natychmiastowo, tworząc punkty testowe na COVID-19, w tym stacje mobilne. Organizacja odegrała istotną rolę w masowych szczepieniach oraz wsparciu systemu opieki zdrowotnej.[13]

---

[13] Informacje o najważniejszych akcjach Magen David Adom podaję za: Chan T. F., Braitberg G., Elbaum D., & Taylor D., *Hatzolah emergency medical responder service: to save a life* „Medical Journal of Australia", 10/2007 (186), s. 507-539. https://www.cambridge.org/core/journals/prehospital-and-disaster-medicine/article/87-prehospital-use-of-the-hemcon-bandage-by-paramedics-of-magen-david-adom-the-israeli-national-emergency-medical-services-system/FBB65D5FCAEAFB6468762A215C07000D [dostęp: 23/11/2024]. Choć artykuł ten opisuje działalność organizacji ratunkowej Hatzolah, skupiającej się na udzielaniu pierwszej pomocy w nagłych wypadkach. Jej model jest często porównywany do izraelskich systemów ratowniczych, przede wszystkim United Hatzalah. Wskazuje na sukcesy w szybkim reagowaniu na wezwania oraz współpracy z lokalnymi służbami ratowniczymi. Ponadto wykorzystano następujące pozycje: Herbst R.,

Również obecnie MDA prowadzi niestandardowe działania, wymagające szczególnych zdolności operacyjnych i organizacyjnych. 7 października 2023 r., podczas ataku Hamasu na Izrael, MDA natychmiast zmobilizował 10 000 ratowników, którzy udzielali pierwszej pomocy i transportowali poszkodowanych do szpitali, ratując wiele istnień ludzkich[14]. Ratownicy MDA mimo ostrzału ewakuowali rannych z obszarów objętych atakami, wykazując się niezwykłą odwagą i poświęceniem[15]. Zorganizowano również liczne improwizowane punkty medyczne w miejscach takich jak Moshav Neve, gdzie ratownicy udzielali pomocy poszkodowanym, mimo ciągłego zagrożenia bezpieczeństwa[16].

Natomiast United Hatzalah to niezależna organizacja ratownictwa medycznego w Izraelu, opierająca swoją działalność na sieci ponad 8000 przeszkolonych wolontariuszy, w tym ratowników medycznych i lekarzy. Organizacja ta jest znana z niezwykle innowacyjnego podejścia do ratownictwa, które obejmuje m. in. szerokie wykorzystanie specjalnie wyposażonych motocykli ambulansowych, zwanych *ambucycles*, co zapewnia średni czas reakcji na wezwanie wynoszący zaledwie 3 minuty – obejmując swym działaniem teren niemal całego kraju. Za wspomniany czas reakcji uznawane jest przyjęcie zgłoszenia, zadysponowanie zespołu i dotarcie pomocy do poszkodowanego. Jest to przykład złotego standardu dla państwowych systemów ratownictwa medycznego, zapewniający udzielenie pomocy medycznej przed powstaniem nieodwracalnych skutków NZK, czyli niedotlenienia mózgu, prowadzącego do trwałego uszkodzenia komórek nerwowych.

& Jaffe E. , *Seven First Minutes - Community Emergency Response Training,* "Prehospital and Disaster Medicine/2019 (34), s18., https://www.cambridge.org/core/journals/prehospital-and-disaster-medicine/article/seven-first-minutes-community-emergency-response-training/63B3BE872C370A7B9BC0F346E190D3FF, [dostęp: 23/11/2024], Rafalowski Ch., Peleg K., Bin E, *op.cit., s.442* oraz: Jaffe E., Skornik Y., Offenbacher J., Alper, E. A., *The Role of Emergency Medical Services in Earthquake Response: Integrating the ABC Approach of Israel's Magen David Adom*, "Prehospital and Disaster Medicine", 5/2020 (34), s. 487-491. DOI: 10.1017/S1049023X2000101X.

[14] https://www.redcross.org.uk/stories/disasters-and-emergencies/world/remembering-7-october-in-israel [dostęp: 18/11/2024]

[15] https://www.ifmda.org.il/en/news/item/649-the-heroism-of-magen-david-adom--under-fire-%E2%80%93-stories-of-rescue%2C-pain%2C-and-hope [dostęp: 21/11/2024]

[16] https://afmda.org/october-7-anniversary/ [dostęp: 23/11/2024]

Założona w 2006r. przez Eli Beera – izraelskiego działacza społecznego i przedsiębiorcę, United Hatzalah powstała z potrzeby szybszej reakcji na nagłe przypadki medyczne w zatłoczonych miastach. W roku założenia, bezpośrednio po Drugiej Wojnie Libańskiej, organizacja zjednoczyła ponad 50 niezależnych grup ratowniczych (*Hatzalah*), tworząc ogólnokrajową sieć ratowniczą. W 2008 roku wdrożono zaś technologię *LifeCompass* GPS, umożliwiającą śledzenie lokalizacji wolontariuszy w czasie rzeczywistym i efektywne kierowanie ich do miejsc konkretnych zdarzeń. United Hatzalah działa na zasadzie pełnej neutralności, oferując bezpłatną pomoc medyczną wszystkim potrzebującym, niezależnie od ich pochodzenia, religii czy przekonań politycznych. Organizacja jest finansowana głównie z darowizn i nie pobiera żadnych opłat za swoje usługi[17].

W odpowiedzi na ataki terrorystyczne Hamasu 7 października 2023 roku, United Hatzalah natychmiast zmobilizowała swoje zasoby, ustanawiając kliniki medyczne w południowym Izraelu i współpracując z Siłami Obronnymi Izraela w celu leczenia rannych cywilów i personelu wojskowego. Organizacja działała nieprzerwalnie zapewniając niezbędną pomoc medyczną i dostarczając zaopatrzenie medyczne osobom dotkniętym atakami. United Hatzalah angażuje się również w międzynarodowe misje humanitarne, oferując pomoc medyczną i wsparcie psychologiczne w miejscach dotkniętych klęskami żywiołowymi i konfliktami zbrojnymi. Organizacja wysyłała swoje zespoły m.in. do Nepalu po trzęsieniu ziemi w 2015 roku oraz do Stanów Zjednoczonych po huraganach Irma i Harvey w 2017 roku.

Dzięki połączeniu nowoczesnych technologii, zaangażowania wolontariuszy i innowacyjnych rozwiązań logistycznych, United Hatzalah stanowi kluczowy element izraelskiego systemu ratownictwa medycznego, oferując szybkie i skuteczne wsparcie w sytuacjach kryzysowych. Organizacja stanowi również międzynarodowy fenomen – grupy o nazwie *Hatzalah* działają w społecznościach żydowskich na całym świecie, m.in. w Stanach Zjednoczonych, Kanadzie i Europie, służąc jako inspiracja dla lokalnych systemów ratownictwa medycznego.[18]

System izraelski wyróżnia się zaangażowaniem przeszkolonych wolontariuszy, takich jak ci zrzeszeni w organizacjach Magen David Adom (MDA) czy United Hatzalah. Dzięki temu modelowi Izrael osiąga jedne z najlepszych

---

[17] https://israelrescue.org/mission/ [dostęp: 04/11/2024]

[18] Na postawie: Braitberg G., Elbaum D., & Taylor D, *op. cit*, s.507-509

czasów reakcji na świecie – nawet 3 minuty (w przypadku United Hatzalah). Wolontariusze, wspierani przez nowoczesne technologie, są w stanie dotrzeć do poszkodowanych przed przybyciem karetek, udzielając pierwszej pomocy i zwiększając szanse na przeżycie. Włączenie wolontariuszy do polskiego systemu mogłoby znacząco poprawić dostępność usług ratownictwa w obszarach wiejskich i małych miejscowościach, gdzie dostęp do profesjonalnych zespołów bywa ograniczony. Tereny intensywnie zurbanizowane również cechują liczne przeszkody infrastrukturalne w pilnym dotarciu ZRM do pacjentów. Kluczowe byłoby jednoczesne stworzenie systemu szkoleń, nadzoru oraz integracji wolontariatu z profesjonalnym ratownictwem.

Podsumowanie

Izraelski system ratownictwa medycznego w dużej mierze opiera się na przeszkolonych wolontariuszach, co znacząco skraca czas dotarcia pomocy do poszkodowanych i zwiększa szanse na uniknięcie trwałych uszkodzeń mózgu. Wolontariusze nie muszą dysponować zaawansowanym sprzętem, ale ich rola jest kluczowa, zwłaszcza w przypadkach nagłego zatrzymania krążenia (NZK). Podstawowym elementem resuscytacji krążeniowo-oddechowej (RKO) jest masaż serca, który, mimo że nie zapewnia pełnej perfuzji narządów, spowalnia proces niedotlenienia mózgu i zwiększa szanse na pełne wyzdrowienie po przywróceniu spontanicznego krążenia. Efektywność tych działań zależy od odpowiedniej techniki ucisków, a ich skuteczność bezpośrednio wpływa na powodzenie defibrylacji i możliwość odzyskania świadomości przez pacjenta. Szybkie dotarcie przeszkolonego wolontariusza mogłoby również pomóc w innych stanach wymagających pilnej interwencji. Artykuł wskazuje na problem długiego czasu oczekiwania na pomoc w Polsce, co stanowi jedno z głównych wyzwań systemu ratownictwa medycznego. Model izraelski może być inspiracją do zmian, które zwiększyłyby skuteczność ratowania życia w sytuacjach krytycznych.

lic. Dominik Kowalczyk
student Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego na kierunku Bezpieczeństwo Narodowe
mgr Kamil Woźniak
Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach

ROLA CYBERBEZPIECZEŃSTWA WE WSPÓŁCZESNYM PORZĄDKU PRAWNO-SPOŁECZNYM

THE ROLE OF CYBERSECURITY IN THE CONTEMPORARY LEGAL AND SOCIAL ORDER

Abstrakt: Bezpieczeństwo jest obszarem, który stanowi współczesne rozumienie gwarancji zachowania porządku społecznego w państwie, a cyberbezpieczeństwo jest czymś niezbędnym w dobie globalizacji, aby kształtować zespół przedsięwzięć w celu zapewnienia bezpiecznego funkcjonowania obywateli w przestrzeni cyfrowej i Internecie. Ochrona interesów państwa, jak i jednostek na nowym polu aktywności jaką jest cyberprzestrzeń jest wciąż rewolucyjna w kontekście wprowadzania przez rządzących regulacji prawnych w tym zakresie oraz budowania potencjału strategicznego państwa. Poniższa praca jest próbą zrozumienia funkcji oraz okoliczności towarzyszących cyberbezpieczeństwu – z punktu widzenia państwa oraz społeczeństwa, a w szczególności młodego pokolenia.

Abstract: Security is an area in the state that constitutes a modern understanding of the guarantees of maintaining social order. The importance of cybersecurity is essential in the age of globalization to shape a set of projects to ensure the safe functioning of citizens in the digital space and the Internet. Protecting the interests of the state and individuals in the new field of activity, which is cyberspace, is still revolutionary in the context of the introduction of legal regulations in this area by the government and building the strategic potential of the state. From a scientific point of view, it is interesting to note the role of cybersecurity in the contemporary legal and social order. The following work is an attempt to understand the functions and accompanying circumstances for cybersecurity – from the point of view of the state and society, and in particular of the young generation.

Słowa kluczowe: cyberprzestrzeń, społeczeństwo cyfrowe, cyberprzestępczość, świadomość społeczna, bezpieczeństwo informacji, bezpieczeństwo narodowe

Keywords: cyberspace, digital society, cybercrime, open-source intelligence, awareness, information security, national security

Wstęp

Zagadnienie cyberbezpieczeństwa w realiach współczesności to nie tylko proces zachowania bezpieczeństwa informacyjnego, ale także systemu bezpieczeństwa narodowego. Wszechstronny charakter cyfryzacji dotyczy wielu podmiotów, począwszy od korzystających z sieci, po organizacje rządowe i międzynarodowe. Wdrożenie kodyfikacji i regulacji polskiego systemu cyberbezpieczeństwa jest niewątpliwie sprawdzeniem możliwości organów rządowych. Sprawne ich funkcjonowanie w kontekście tworzenia aktów natury prawnej w tym zakresie, może mieć znaczący wpływ na kształtowanie bezpieczeństwo użytkowników w sieci, poziom ich poczucia bezpieczeństwa oraz zachowania porządku społecznego.

Bezpieczeństwo narodowe a bezpieczeństwo cybernetyczne

System bezpieczeństwa narodowego stwarza potrzebę integralności pewnych wartości dotyczących ochrony państwa. Wraz z rosnącym we wszystkich aspektach życia procesem cyfryzacji wzrasta też potrzeba skoncentrowania się na zapewnieniu bezpieczeństwa cybernetycznego. Należy skupić uwagę na kwestii określenia bezpieczeństwa cybernetycznego, klasyfikując go jako współcześnie niezbędny komponent bezpieczeństwa narodowego. Na wstępie należy jednak rozszerzyć istotę omawianego porównania.

Bezpieczeństwo narodowe możemy zdefiniować jako zdolność państwa i jego narodu (społeczeństwa) do zapewnienia pewności przetrwania (państwa jako instytucji, narodu jako grupy etnicznej, biologicznego przeżycia

ludności), integralności terytorialnej, niezależności politycznej, stabilności wewnętrznej oraz jakości życia. Pewność ta jest kształtowana poprzez działania negatywne polegające na eliminowaniu zagrożeń zewnętrznych, jak i tych powstających w ramach państwa oraz poprzez działania pozytywne – zapewniające przetrwanie, posiadanie (tożsamość), funkcjonowanie i swobody rozwojowe państwa i narodu (społeczeństwa).[1] Biorąc pod uwagę powyższe, w kontekście omawianego porównania, należy spojrzeć na bezpieczeństwo cybernetyczne jako na jeden z elementów strategii bezpieczeństwa narodowego. W konsekwencji ma ono niewątpliwie węższe znaczenie. Sfera jaką jest cyberprzestrzeń stanowi miejsce, w którym przy pomocy narzędzi, czy środków ochrony ze strony państwa, zapewnione są bezpieczne warunki do poruszania się w niej. Zakres pojęciowy bezpieczeństwa cybernetycznego jest zawiłą i niejednoznaczną kwestią, co wynika z faktu, iż jest on zależny od stanowisk autorów i prezentowanych przez nich poglądów Należy zatem podjąć najpierw próbę ustalenia pozycji i zakresu cyberprzestrzeni. W tym miejscu warto skupić uwagę na pojmowaniu strategii samej cyberprzestrzeni z punktu widzenia poszczególnych krajów. Zagadnienie to rozwija w swojej pracy Agnieszka Warchoł, omawiając cyberprzestrzeń osadzoną w przestrzeni fizycznej. Wskazuje, że jest ona osadzona bezpośrednio w przestrzeni fizycznej za pomocą całej infrastruktury teleinformatycznej. Z tego typu definicji korzysta się zazwyczaj do określenia tzw. „państwowych cyberprzestrzeni"[2]. Dalej autorka prezentuje przykłady państw, których strategia pokrywa się z prezentowaną teorią. W kontekście Polski Agnieszka Warchoł przytacza:

> „W Polityce ochrony cyberprzestrzeni RP z 2013 roku cyberprzestrzeń Rzeczypospolitej Polskiej została określona jako "cyberprzestrzeń w obrębie terytorium państwa polskiego i poza jego terytorium, w miejscach gdzie funkcjonują przedstawiciele RP (placówki dyplomatyczne, kontyngenty wojskowe)"[3].

---

[1] R. Zięba, J. Zając, *Budowa zintegrowanego systemu bezpieczeństwa narodowego Polski. Ekspertyza*, Warszawa 2010, https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/11838/Budowa_zintegrowanego_systemu_bezpiecze.pdf?sequence=1 [dostęp: 11.04.2021].

[2] A. Warchoł, *Pojęcie cyberprzestrzeni w strategiach bezpieczeństwa państw członkowskich Unii Europejskiej*, Kraków „Studia de Securitate" 2019, nr 9, s. 98.

[3] *Ibid*.

Podobną interpretację prezentują także Węgrzy, wyodrębniając węgierską cyberprzestrzeń obejmującą te części elektronicznych systemów informacyjnych globalnej cyberprzestrzeni, które znajdują się właśnie na terytorium Węgier. Wymieniają oni także inne składniki krajowej cyberprzestrzeni, takie jak procesy społeczne i gospodarcze zachodzące w systemach elektronicznych globalnej cyberprzestrzeni i za ich pośrednictwem – w postaci danych i informacji – kierowane do Węgier lub wpływające na nie. Tę ścieżkę interpretacyjną prezentują więc państwa, które w swoich strategiach cyberbezpieczeństwa określają cyberprzestrzeń za pomocą jej fizycznych składników, wskazując na jej zakres terytorialny. Taką definicję cyberprzestrzeni przedstawiają Słoweńcy w krajowej strategii cyberbezpieczeństwa (ang. *Cybersecurity Strategy 2016*). Elementami cyberprzestrzeni według Słowenii są: sieć informatyczna, sieci telekomunikacyjne i komputerowe systemy przetwarzania danych[4].

Podsumowując, zasięg terytorialny nie jest wystarczającą kwestią, aby kompletnie argumentować definicję bezpieczeństwa cybernetycznego. Autorka powyższego uzasadnia to także tym, że definicjom, których treść skupia się głównie na infrastrukturze teleinformatycznej, czyli materialnym składnikom cyberprzestrzeni umieszczonym na określonym terytorium, można zarzucić to, że pomijają przechowywanie i przetwarzanie danych np. w tzw. chmurze, która niekoniecznie zlokalizowana jest fizycznie na terytorium określonego państwa[5]. Analiza pojęcia cyberprzestrzeni mogącej prowadzić do uzupełnienia pojęcia bezpieczeństwa cybernetycznego potwierdza, że istnieje znaczący problem w polskim, jak i w międzynarodowym ustawodawstwie względem jednolitego i spójnego wymiaru cyberprzestrzeni i związanego z tym elementem bezpieczeństwa cybernetycznego. Nieuniknionym tego następstwem, które aktualnie można obserwować jest nieograniczone pole zagrożeń, ze strony osób popełniających czyny zabronione w cyberprzestrzeni, uderzające w każdą grupę społeczną. Sytuacja epidemiczna, która stworzyła nowy obraz rzeczywistości, narzuca nam warunki przeniesienia swoich obowiązków jak i innych aspektów życia do świata wirtualnego. To zjawisko stwarza także konieczność dopełnienia elementu nie tylko bezpieczeństwa cybernetycznego, ale także zaaprobowania tej części bezpieczeństwa narodowego już na stałe.

---

[4] *Ibid*.
[5] *Ibid*.

Uregulowania prawne dotyczące cyberprzestrzeni

Celem wykazania uregulowań prawnych dotyczących cyberprzestrzeni jest stwierdzenie ich funkcjonalności, jak i zaprezentowanie ich jako interpretację obowiązujących aktów prawnych i ich charakteru wobec tematu pracy. W kontekście przedstawionego wyżej bezpieczeństwa narodowego, cyberprzestrzeń można traktować jako dziedzinę tego zagadnienia.

Wymiar krajowy

Rozważania na temat aktualnego stanu prawnego regulującego pojęcie cyberprzestrzeni, należy utożsamić z terminem bezpieczeństwa informacyjnego. Mimo że, nie jest to termin prawny, uzupełnia podjętą myśl. Nad zagadnieniem bezpieczeństwa informacyjnego pochyla się Waldemar Kitler, zauważając, że:

> „Bezpieczeństwo informacyjne państwa stanowi dziedzinę bezpieczeństwa narodowego, a głównie bezpieczeństwa państwa, której celem jest zapewnienie wolnego od zakłóceń funkcjonowania i rozwoju państwa, w tym społeczeństwa, w przestrzeni informacyjnej przez swobodny dostęp do informacji, z jednoczesną ochroną przed negatywnymi jego skutkami, ochronę zasobów i systemów informacyjnych przed wrogimi działaniami innych podmiotów lub skutkami działania sił natury i awarii technicznych, przy jednoczesnym zachowaniu zdolności do informacyjnego oddziaływania na zachowania podmiotów międzynarodowych i krajowych."[6]

Przystępując do próby powiązania materii cyberprzestrzeni z aktualną regulacją w polskim systemie prawa można stwierdzić, że istnieją akty prawne stanowiące o istnieniu i zakresie cyberprzestrzeni. W artykule Wasilewskiego J., podjęta została analiza treści przytoczonego przez autora dokumentu – „Polityka Ochrony Cyberprzestrzeni Rzeczypospolitej Polskiej" przyjętego w 2013 roku. Autor przekonuje że:

---

[6] W. Kitler, *Organizacja bezpieczeństwa narodowego Rzeczypospolitej Polskiej. Aspekty ustrojowe, prawno-administracyjne i systemowe*, Toruń 2018, s. 115.

„Analizując najistotniejsze cechy definicji cyberprzestrzeni pochodzącej z ustawy krajowej, należy wskazać na fakt, że definicja ta wprowadza ideę jednej cyberprzestrzeni, będącej wydzielonym logicznie obszarem – cyfrową domeną przetwarzania oraz wymiany informacji. Przestrzeń ta, mająca charakter ponadnarodowy, jest tworzona przez systemy teleinformatyczne połączone za pośrednictwem sieci telekomunikacyjnych, w tym sieci, których elementy infrastrukturalne są zlokalizowane na terenie innych państw. Działanie w cyberprzestrzeni nie ogranicza się wyłącznie do wymiany informacji. Może ono również polegać na samym ich wytwarzaniu, modyfikowaniu czy po prostu odczytywaniu. Tak więc i te operacje są dokonywane na gruncie domeny cyfrowej. W definicji, wskazując także na wzajemne relacje systemów z użytkownikami, podkreślono swojego rodzaju dwustronne powiązanie działań w cyberprzestrzeni z działaniami w „fizycznej" rzeczywistości (rzeczywistym świecie) oraz ich wzajemne konsekwencje."[7]

Omawiany dokument strategiczny, był pierwszym dokumentem strategicznym określającym szczegółowo poziom cyberprzestrzeni bezpieczeństwa Polski. W 2017 roku został on zastąpiony dokumentem o nazwie „Krajowe Ramy Polityki Cyberbezpieczeństwa RP." Dalszą konsekwencją tego była pełna „Strategia Cyberbezpieczeństwa Rzeczypospolitej Polski" na lata 2017–2022, co czyni ją aktualną. Ponadto warto przytoczyć wizję w kontekście kształtowania cyberprzestrzeni:

„W roku 2022 Polska będzie krajem bardziej odpornym na ataki i zagrożenia płynące z cyberprzestrzeni. Dzięki synergii działań wewnętrznych i międzynarodowych cyberprzestrzeń RP stanowić będzie bezpieczne środowisko umożliwiające realizowanie wszystkich funkcji państwa i pozwalać na pełne wykorzystywanie potencjału gospodarki cyfrowej, przy równoczesnym poszanowaniu praw i wolności obywateli"[8].

---

[7] J. Wasilewski, *Zarys definicyjny cyberprzestrzeni*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego" 2013, t. 5, nr 9, s. 225–234.

[8] Ministerstwo Cyfryzacji, *Strategia Cyberbezpieczeństwa Rzeczypospolitej Polskiej na lata 2017–2022*, Warszawa 2017, https://www.gov.pl/web/cyfryzacja/strategia-cyberbezpieczenstwa-rzeczypospolitej-polskiej-na-lata-2017-2022, [dostęp: 05.05.2021].

Jest to istotne zagadnienie w świetle cyberprzestrzeni, ze względu na refleksję odnośnie rozwoju tej sfery bezpieczeństwa narodowego na przestrzeni lat, w których ten akt zaczął obowiązywać. Stanowi to także warunek do podjęcia dalszych rozważań w odniesieniu do perspektyw i zagrożeń, które będą stanowić wyzwanie dla zapewnienia akceptowalnego poziomu cyberprzestrzeni. W aspekcie tematu niniejszej pracy niewątpliwie wartą uwagi problematyką jest specyfika edukacji młodych ludzi, a więc pokolenia Millenium, a także następującej po niej generacji pokolenia. W dokumencie „Strategia Cyberbezpieczeństwa Rzeczypospolitej Polski na lata 2017–2022" podjęto interpretację tej tematyki w punkcie zatytułowanym: „Stworzenie warunków do bezpiecznego korzystania z cyberprzestrzeni przez obywateli".

Analizując powyższe należy podkreślić, iż jednym z działań jest współpraca z organizacjami pozarządowymi oraz ośrodkami akademickimi w celu uwrażliwienia danych grup społecznych na zagrożenia płynące z cyberprzestrzeni, a także zaznajomienie z kwestiami praw i wolności w środowisku cyfrowym. Można zaryzykować stwierdzenie, że edukacja w tej materii jest niezbędna dla każdej grupy wiekowej, ze względu na bezpośredni wpływ wirtualnego świata podczas przebywania jednostek w cyberprzestrzeni. Zracjonalizowanie i odpowiednia prewencja postępu technologicznego może zapobiec wielu atakom cyberprzestępczym. Postać przystępnych sposobów zabezpieczeń może znacząco zmienić współczesne rozumienie cyberprzestrzeni.

Wymiar międzynarodowy

Na znaczący problem braku jednolitej definicji cyberprzestrzeni zwracają uwagę Michał Grzelak i Krzysztof Liedel, twierdząc, że to zagadnienie podejmuje także Europejska Agencja do spraw Bezpieczeństwa Sieci i Informacji, w rekomendacjach zawartych w publikacji poświęconej przeglądowi narodowych strategii cyberbezpieczeństwa (*national cyber security strategy*, NCSS) przyjętych przez państwa Unii Europejskiej (od 2008 r. NCSS przyjęło 10 państw UE – wśród nich nie ma Polski), ENISA podkreśla m.in. wagę międzynarodowej współpracy w zakresie cyberbezpieczeństwa. Zaleca uzgodnienie jednolitych definicji pojęć z zakresu bezpieczeństwa cyberprzestrzeni, wokół których kraje Unii będą tworzyły narodowe strategie,

wspomagając w ten sposób utrzymanie bezpieczeństwa cyberprzestrzeni na globalnym poziomie.[9] Pozostając w strukturach Unii Europejskiej należy podkreślić także jeden istotny akt normatywny, mający za zadanie ujednolicić kwestię związaną z cyberprzestrzenią, a konkretniej wykazać czyny, które świadczą o popełnieniu przestępstwa w cyberprzestrzeni. Nad tym zagadnieniem pochyla się Tomasz R. Aleksandrowicz, który przytacza tzw. dyrektywę o atakach na systemy informatyczne[10]. Jej treść jest z punktu widzenia Rzeczypospolitej Polskiej szczególnie istotna, stanowi bowiem obowiązujący akt prawotwórczy. Dyrektywa 2013/40/UE obliguje państwa członkowskie Unii Europejskiej do podjęcia kroków umożliwiających karanie jako przestępstw następujących czynów[11]:

– *niezgodnego z prawem dostępu do **systemów informatycznych**, a zatem umyślnego i bezprawnego uzyskiwania dostępu do całości lub jakiejkolwiek części systemu informatycznego, gdy zostało ono popełnione z naruszeniem środków bezpieczeństwa, co najmniej w przypadkach, które nie są przypadkami mniejszej wagi (art. 3)*,
– *niezgodnej z prawem **ingerencji w systemy**, czyli umyślnego i bezprawnego uzyskiwania dostępu do całości lub jakiejkolwiek części systemu informatycznego, gdy to przestępstwo zostało popełnione z naruszeniem środków bezpieczeństwa, co najmniej w przypadkach, które nie są przypadkami mniejszej wagi (art. 4)*.

Analizując owe przykłady przytoczone przez wyżej wymienionego autora artykułu, można stwierdzić, że wspomniane: dostęp do systemów informatycznych oraz ingerencja w te systemy, uzyskane w sposób niezgodny z obowiązującym prawem europejskim, stanowią gwarant egzekwowania przestępstw w cyberprzestrzeni. Szeroki zakres pojęciowy „systemów informatycznych" może sugerować pewność, że przestępcy nie mogą czuć się cał-

---

[9] M. Grzelak, K. Liedel, *Bezpieczeństwo w cyberprzestrzeni, zagrożenia i wyzwania dla Polski – zarys problemu,* „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego" 2014, nr 2(926), s. 42.

[10] Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2013/40/UE z dnia 12 sierpnia 2013 r. dotycząca ataków na systemy informatyczne i zastępująca decyzję ramową Rady 2005/222/WSiS (Dz. Urz. UE L 218 z 14 VIII 2013 r., poz. 8).

[11] T. Aleksandrowicz, *Bezpieczeństwo w cyberprzestrzeni ze stanowiska prawa międzynarodowego Bezpieczeństwo w cyberprzestrzeni ze stanowiska prawa międzynarodowego*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego" 2016, nr 15/16, s. 18.

kowicie bezkarni. Ponadto kraje przystępujące do UE, podpisując traktaty, przeniosły zawarte w nich kompetencje na rzecz Unii Europejskiej – a więc priorytet ma prawo europejskie nad prawem krajowym (w kwestiach podpisanych w traktatach). Dotyczy to także zgody na respektowanie go poprzez stosowanie się do wydawanych aktów prawnych, jak analizowana Dyrektywa Parlamentu Europejskiego. Taki odgórny przymus wyznacza konieczność dostosowania lub stworzenia środków ze strony rządu danego państwa do zapewnienia odpowiedniego, stałego poczucia bezpieczeństwa. Pozostaje jednak kwestia trudności, refleksu ze strony służb specjalnych czy organów administracji rządowej przy znalezieniu sprawcy. Mając na względzie odwołanie do instytucji Unii Europejskiej, będącej wynikiem procesu integralności sfer takich jak polityka, czy społeczeństwo, warto przedstawić stosunek innej instytucji międzynarodowej co do wyznaczenia roli cyberprzestrzeni. Mowa o NATO, a konkretnie o stanowisku jakie zostało przyjęte po szczycie w Warszawie, w 2016 roku. Cyberprzestrzeń została ujęta jako kolejny obszar, na którym mogą odbywać się działania zbrojne, na równi z lądem, wodą, kosmosem, czy przestrzenią lądową. Ponadto, wniesiono że:

> „Sojusznicy uznali cyberprzestrzeń za domenę sojuszniczych działań operacyjnych, zobowiązując się do zwiększenia zdolności obronnych w tym zakresie. Oznacza to, że atak cybernetyczny na któregokolwiek sojusznika będzie powodował uruchomienie art. 5 traktatu waszyngtońskiego (TW), a sojusznicy będą uwzględniali zagrożenia cybernetyczne w swoich planach obronnych"[12].

Podejmując dalej rozważania nad wymiarem międzynarodowym cyberprzestrzeni warto nakreślić rozdział rozprawy doktorskiej autorstwa Joanny Worony[13] – „Autonomiczne prawo cyberprzestrzeni". Autorka stwierdza, że „wykształcenie się koncepcji autonomicznego prawa cyberprzestrzeni jest zbieżne czasowo z jej powstaniem". Autorami koncepcji autonomicznego prawa cyberprzestrzeni byli David R. Johnson i David G. Post, któ-

---

[12] P. Soloch, P. Pietrzak, S*zczyt NATO w Warszawie: uwarunkowania, rezultaty, wnioski dla Polski*, „Bezpieczeństwo Narodowe" 2016, nr I–IV, s. 27.

[13] J. Worona, *Cyberprzestrzeń a Prawo Międzynarodowe Status Quo i Perspektywy*, Rozprawa doktorska, Wydział Prawa Zakład Prawa Międzynarodowego Publicznego, Białystok 2017, s. 527.

rzy w głośno komentowanym artykule[14] stwierdzili, że cyberprzestrzeń jest obszarem posiadającym swój własny, suwerenny i autonomiczny ład prawny, charakteryzujący się anonimowością występujących w nim podmiotów. Wśród jej zwolenników wymienić należy chociażby dyrektorów Instytutu Prawa Cyberprzestrzeni (ang. *Cyberspace Law Institute*), autorów wielu publikacji naukowych czy też Lawrence Lessiga, założyciela inicjatywy Creative Commons. Koncepcja ta znalazła również zwolenników w Polsce. Byli to między innymi Janusz Bart i Ryszard Markiewicz, którzy pod koniec lat dziewięćdziesiątych stwierdzili, że:

> „Warto więc chyba stworzyć autonomiczne prawo cyberprzestrzeni dla sieci komputerowych. Zwolennicy tej interesującej koncepcji wskazują na to, że w cyberprzestrzeni nie występuje terytorialność oparta na granicach państwowych. Co więcej, przy funkcjonowaniu międzynarodowej sieci nie można w zasadzie wskazać na istotne związki z jakimkolwiek konkretnym krajem. Należałoby więc zastanowić się nad przyznaniem cyberprzestrzeni statusu innego miejsca (innej rzeczywistości) niż realny świat, łącznie z własnym porządkiem prawnym"[15].

Kultura bezpieczeństwa informacji

Obrona i działania prewencyjne jednostek w celu ochrony przed zagrożeniami cybernetycznymi powinny być wdrażane w każdej strukturze społecznej. Kształtowanie i traktowanie bezpieczeństwa jako priorytet skutecznie mobilizuje do bardziej czujnego zauważania potencjalnych czynników prowadzących do wyłudzenia danych czy innych przykładów ataków cyberprzestępczych. Nawyk rozważnego i ostrożnego poruszania się w świecie wirtualnym to niezbędna umiejętność młodych ludzi. W dzisiejszym świecie wymaga się od nich nie tylko kompetencji merytorycznych, które wykorzystują w miejscu pracy, ale także kompetencji logicznego, analitycznego myślenia, jak również

---

[14] D.R. Johnson, D. Post, *Law and Borders: The Rise of Law in Cyberspace*, „Stanford Law Review" 1996, t. 48, nr 5.

[15] J. Worona, *op.cit*, s. 527.

bycia odpornym na stres – a więc w konsekwencji dbania o bezpieczeństwo informacji (także w ujęciu cybernetycznym). Zagadnienie kultury bezpieczeństwa informacji podejmuje w swoim artykule Józefowicz W., poświęcając wyjaśnieniu tezę iż:

> „Jednym z najistotniejszych elementów budowania bezpieczeństwa informacyjnego jest świadome kreowanie kultury bezpieczeństwa informacji w kontekście przeciwdziałania cyberprzestępczości"[16].

Wyczerpująco objaśnia to dalej, twierdząc że:

> „Kultura zaczyna funkcjonować, gdy minimum dwie osoby są zaangażowane we wspólne działanie. W realiach organizacji są to pewne wzorce zachowań przekonania, postawy i sposoby działania, które składają się na kulturę tejże organizacji. Kultura bezpieczeństwa informacji powinna stanowić ważną część kultury organizacji. W każdej organizacji może ona znajdować się na różnym etapie rozwoju, ale zawsze powinna istnieć. Docelowo powinna być dobrze zorganizowana, spójna i skuteczna tak, aby mogła wspierać w działaniu osoby, które uznają, że bezpieczeństwo jest jednym ze strategicznych atrybutów funkcjonowania organizacji. Aby móc świadomie budować kulturę bezpieczeństwa należy dużą uwagę poświęcić właściwym szkoleniom członków organizacji. (...) Częstokroć bowiem ludzie myślą, że kwestia bezpieczeństwa informacji nie jest ich problemem. Nie pojmują, że od ich postawy, zależy zarówno bezpieczeństwo informacji, z której korzystają, jak również ich miejsca pracy, które może przestać istnieć po udanym ataku cybernetycznym"[17].

Aspektem wiążącym kulturę bezpieczeństwa informacji z wpływem na młodych ludzi jest pojęcie stresu informacyjnego, który wynika z nadmiaru informacji. Jest to kluczowy komponent funkcjonowania przedstawicieli pokolenia Millenium, ze względu na występujące trudności związane z wchodzeniem w dorosłe życie i stawanie się odpowiedzialnym uczestnikiem życia publicznego.

---

[16] W. Józefowicz, *Kształtowanie kultury bezpieczeństwa informacji*, „Wiedza obronna" 2016, t. 1–2, s. 144–145.

[17] *Ibidem*, s. 140–151.

Problematykę stresu informacyjnego podejmuje w swoim artykule[18] Hanna Batorowska, twierdząc, że przyczyną tego jest niemożność zapanowania nad nadmiarem informacji. Autorka dopatruje się także skutków tego stresu, stwierdzając że powiększa on bezsilność, w przypadku braku odpowiednich kompetencji informacyjno-komunikacyjnych, ale także tzw. potencjału analitycznego. Wymienione symptomy Batorowska H., dalej tłumaczy:

> „Brak umiejętności postępowania z redundantnymi informacjami, ich selekcji, wybiórczości, oceny jakości i wiarygodności, kategoryzowania i porządkowania, rzetelnej interpretacji docierających komunikatów i dostrzegania relacji zachodzących pomiędzy informacjami powoduje, że nie potrafimy oddzielić cnoty od ułomności, prawdy od fałszu, dobra od zła i stajemy się łatwym celem różnych działań perswazyjnych, manipulacyjnych, dezinformacyjnych, socjotechnicznych, propagandowych"[19].

Potencjał młodych ludzi wobec zagrożeń cyberbezpieczeństwa

Młode pokolenie stoi przed kilkoma wyzwaniami, a jest to nie tylko konieczność dostosowania się do dynamicznego rozwoju Internetu, ale także wyzwanie, aby zachowując moralne normy działać w granicach prawa. Jest to nieodzowny czynnik kształtujący współczesny ład społeczny. Istotną kwestią, którą należy podjąć w kontekście zagrożeń cyberbezpieczeństwa jest problematyka komunikacji młodych ludzi. To relacje międzyludzkie często definiują postrzeganie świata. Owo zagadnienie podejmuje Joanna Miecznik-Warda, w swoim artykule, gdzie stwierdza:

> „Młodzież akademicka w chwili podjęcia studiów posiada już wcześniej ukształtowane przekonania, poglądy, postawy. Ale to właśnie na okres pomiędzy 18 a 25 rokiem życia przypada rozwój charakterystycznych

---

[18] H. Batorowska, *Kultura bezpieczeństwa informacyjnego*, „Edukacja – Technika – Informatyka" 2018, nr 1/23/2018, s. 94.

[19] *Ibid.*

składników osobowości: poglądu na świat, norm, wartości moralnych, idei itp. Warto wspomnieć, iż wpływ czynników zewnętrznych na osobowość młodego człowieka ma największą amplitudę w przypadku uczniów szkół podstawowych, gimnazjalnych, czy średnich. Oddziaływanie z zewnątrz w przypadku młodych ludzi w wieku studenckim nie ma już tak znaczącego wpływu. Dlatego warto zwrócić uwagę w ich przypadku na samodoskonalenie się i samowychowanie. W tej sferze oddziaływań mieści się kształcenie młodych ludzi w zakresie nowych technologii, w tym świadomości zagrożeń płynących z nieracjonalnego stosowania rozmaitych mediów, niebezpieczeństw wynikających z nadawania im nadmiernego znaczenia w komunikacji interpersonalnej"[20].

Podejmując refleksję na temat formowania się porządku społecznego wobec zagrożeń cyberbezpieczeństwa, warto rozszerzyć to pojęcie do sytuacji widocznej w Polsce. Należy zaznaczyć jak prezentują się statystyczne dane dostępu jednostek do Internetu, a więc istnienia w cyberprzestrzeni.

„W Polsce dostęp do Sieci ma 51,4% gospodarstw domowych, liczba ta podwoiła się w ostatnich czterech latach.[21] Z Internetu korzysta obecnie już ponad połowa Polaków powyżej szesnastego roku życia, podczas gdy w 2003 roku było to 24,7%. Cyberprzestrzeń przestała być domeną młodych mężczyzn z wielkich miast - lecz widoczne i pogłębiające się zróżnicowanie sposobu użytkowania nowych technologii powoduje, że w Polsce możemy mówić o zjawisku cyfrowego wykluczenia. Osoby korzystające z Internetu to głównie ludzie nowocześni, młodzi i dobrze wykształceni. Najczęściej w nowe technologie wyposażone są gospodarstwa małżeństw z dziećmi, zwłaszcza z dziećmi uczącymi się"[22].

---

[20] J. Miecznik-Warda, *Komunikowanie się uczniów i studentów w erze nowych mediów*, format PDF, Bielsko-Biała 2014, https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/8845/KOMUNIKOWANIE_SIE_LUDZI_MLODYCH_WE_WSPOLCZESNYM_SWIECIE.pdf?sequence=1&isAllowed=y [wgląd 05.05.2021].

[21] J. Czapiński, T. Panek (red.), *Warunki i jakość życia Polaków*, raport „Diagnoza społeczna" 2009.

[22] J. Bierówka, *Zasada wzajemności w społeczeństwie informacyjnym*, Kraków 2009, s. 107.

Uzupełniającą informację w kontekście dostępu do Internetu może stanowić porównanie tej kwestii do sytuacji innego kraju. Wartym uwagi jest raport stworzony przez Jacoba Pouschtera, zgłębiającego tematykę wpływu nowoczesnych technologii. Stwierdza on, że:

> „Globalni Millenialsi są na dobrej drodze, aby stać się pierwszym pokoleniem, w którym korzystanie z Internetu jest niemal powszechne. W każdym badanym kraju, zwłaszcza w gospodarkach wschodzących, osoby w wieku 18-34 lata częściej korzystają z internetu i posiadają smartfony niż osoby w wieku 35 lat i starsze. Na przykład 81% milenialsów w Wietnamie korzysta z internetu w porównaniu z 25% innych pokoleń w Wietnamie, co stanowi różnicę 56 punktów procentowych. Ponadto osoby z wyższym wykształceniem i wyższymi dochodami częściej korzystają z technologii w prawie wszystkich badanych krajach"[23].

Młodzi ludzie i ich umiejętności są również niebywałą szansą potencjalnych pracodawców, w szczególności ze względu na ich obycie i zainteresowanie cyberprzestrzenią. W badaniach przeprowadzonych przez Kaspersky Lab postawiono następujące pytania i dylematy:

27%	**Jeden na czterech (27%) zastanawiających się nad karierą w cyberbezpieczeństwie (w większości (47%) uważa to jako dobre wykorzystanie swojego talentu i umiejętności. Natomiast inni przyznają się do skłonności do podejmowania bardziej wątpliwych działań, takich jak wykorzystywania swoich umiejętności do rozrywki (17%), sekretnych działań (16%) oraz zysku finansowanego (11%)**
23%	**23% 18-latków zna kogoś, kogo działania cybernetyczne mogą być nielegalne (np. hakowanie).**
57%	**Ponad połowa badanych (57%) poniżej 25 roku życia uważa hakowanie za „imponującą" umiejętność.**
73%	**Trzy czwarte (73%) firm stwierdziło, że trudno było znaleźć profesjonalistów IT specjalizujących się w cyberbezpieczeństwie.**
87%	**87% firm wierzy, że ważne jest to, że młodzi ludzie walczą o cyberbezpieczeństwo.**

Rysunek 1. Zestawienie wybranych wyników badania Kaspersky Lab

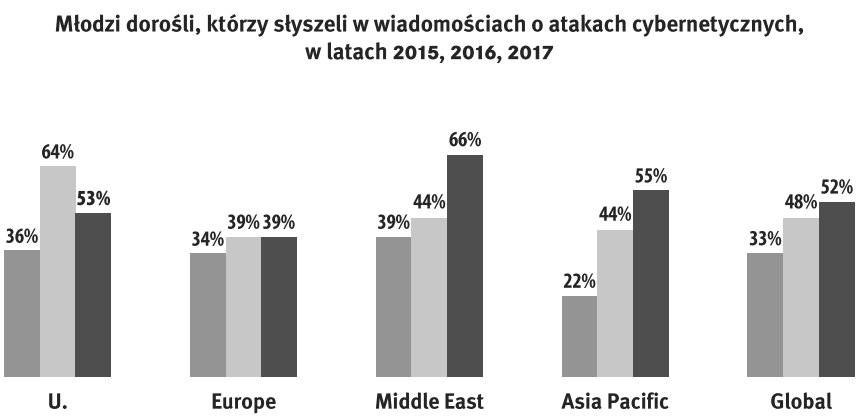
Źródło: Korporacja Kaspersky, *The cybersecurity skills gap: a ticking time bomb*, www.kaspersky.co.uk, https://media.kaspersky.com/uk/Kaspersky-Cyberskills-Report_UK.pdf, [dostęp: 05.03.2021], s. 3.

---

[23] J. Poushter, *Emerging, developing countries gain ground in the tech revolution*, www.pewresearch.org, https://www.pewresearch.org/fact-tank/2016/02/22/key-takeaways-global-tech/, [dostęp: 15.03.2021].

– Czy przedsiębiorstwa robią wystarczająco dużo, aby zachęcić więcej młodych ludzi do podejmowania kariery w cyberbezpieczeństwie?
– Czy pracodawcy powinni kierować zainteresowaniami i talentami młodych ludzi w tej dziedzinie?
– A może instytucje edukacyjne powinny lepiej przygotowywać uczniów do bardziej zaawansowanych umiejętności cybernetycznych?

Aby się tego dowiedzieć, Kaspersky Lab przeprowadził badanie na ponad 12 000 konsumentach i specjalistach IT w Stanach Zjednoczonych i Europie (Wielka Brytania, Republika Irlandii, Francja, Niemcy, Włochy, Hiszpania i Holandia)[24]. Dowiedziono, że młodzi ludzie odznaczają się wysoką zdolnością do pojmowania i rozumienia cyfrowego świata, jednakże wyniki pokazały także zagrożenie ich ciekawością „cyber hacków" jako atrakcyjnego sposobu na wykorzystanie posiadanych technik i zdolności. Sugerują także stworzenie nowych ścieżek ze strony pracodawców, która umożliwiłaby nowemu pokoleniu w pełni legalne i korzystne angażowanie się w działania w cyberprzestrzeni. Niezaprzeczalnie, niosłoby to także korzyść dla państwa, pod postacią rozwoju poziomu tego filaru bezpieczeństwa narodowego, a co

Rysunek 2. Ilustracja ukazująca świadomość *Milenialsów* o atakach cybernetycznych

Źródło: Raport: *Zabezpieczenie naszej przyszłości: Cyberbezpieczeństwo i siła robocza pokolenia Milenium*, s. 7.

[24] Korporacja Kaspersky, *The cybersecurity skills gap: a ticking time bomb*, www.kaspersky.co.uk, https://media.kaspersky.com/uk/Kaspersky-Cyberskills-Report_UK.pdf, [dostęp: 05.03.2021].

za tym idzie zachowania porządku społecznego. Na rysunku 1 przedstawiono główne wyniki tych badań.

Zasadne jest także wskazanie globalnego wymiaru samej świadomości pozycji cyberbezpieczeństwa w percepcji młodych ludzi. Na podstawie badania przeprowadzonego przez Raytheon, Forcepoint i the National Cyber Security Alliance[25] warto rozważyć zebrane wnioski. W badaniu, w części poświęconej „Świadomość kwestii cyberbezpieczeństwa i kariery", w szczególności zwracając uwagę na poniższy wykres, można zauważyć, że w 2017 roku nastąpił ogólnoświatowy wzrost zainteresowania tematyką ataków cybernetycznych z 48 do 52 punktów procentowych w porównaniu z rokiem poprzednim. W raporcie podjęto też tezę, że

> „Wzrost wiedzy młodych dorosłych na temat znaczenia cyberbezpieczeństwa przełożył się na wzrost świadomości podjęcia pracy w sektorze cyberbezpieczeństwa. Jednak wciąż wiele Millenialsów nie wie o zagrożeniach w postaci cyberataków, co świadczy o braku zainteresowania z ich strony i pozostawania w stagnacji wobec ich cyberbezpieczeństwa"[26].

Kontynuując powyższy wniosek, w kontekście adekwatności globalnego wymiaru do przedstawicieli młodego pokolenia w Polsce, można twierdzić, że poprzez przebywanie w przestrzeni otwartej, wolnej od politycznych działań i opartej na równości, w środowisku europejskim, młodzi obywatele przejawiają podobny poziom świadomości cyberbezpieczeństwa.

Podsumowanie

Domena „roli cyberbezpieczeństwa" i jej wpływ na współczesny porządek prawno-społeczny stoi przed koniecznością wdrożenia zwiększonej ilości kompleksowych badań w tym zakresie. Na podstawie dotychczasowych roz-

---

[25] Koncern Zbrojeniowy Raytheon, *Securing Our Future: Cybersecurity and the Millennial Workforce*, oficjalna strona korporacji www.raytheon.com, s.7, https://www.raytheon.com/sites/default/files/2017-12/2017_cyber_report_rev1.pdf s.7, [dostęp: 15.03.2021].

[26] *Ibid*. s. 7.

ważań można stwierdzić, że cyberprzestrzeń może ewoluować w strefę potencjalnego zagrożenia, ale przy odpowiedniej metodyce wprowadzanych działań, sprawowaniu nadzoru nad respektowaniem praw dotyczących zgodnej z prawem działalności w cyberprzestrzeni może stać się bezpiecznym środowiskiem dla całego społeczeństwa. W konsekwencji materia ta, obecnie wymagająca spójnej organizacji i zaangażowania ze strony organów władzy publicznej, spełni wymogi świadczące o zgodności z postulatami systemu bezpieczeństwa narodowego RP.

Bibliografia

Aleksandrowicz T., *Bezpieczeństwo w cyberprzestrzeni ze stanowiska prawa międzynarodowego Bezpieczeństwo w cyberprzestrzeni ze stanowiska prawa międzynarodowego*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego" 2016, nr 15/16.

Batorowska H., *Kultura bezpieczeństwa informacyjnego,* „Edukacja – Technika – Informatyka" 2018, nr 1/23/2018.

Bierówka J., *Zasada wzajemności w społeczeństwie informacyjnym*, Kraków 2009.

Czapiński J., Panek T. (red.), *Warunki i jakość życia Polaków*, Raport *„Diagnoza społeczna*" 2009.

Grzelak M., Liedel K., *Bezpieczeństwo w cyberprzestrzeni, zagrożenia i wyzwania dla Polski – zarys problemu,* „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego" 2014, nr 2(926).

Johnson D.R., Post D.*, Law and Borders: The Rise of Law in Cyberspace,* „Stanford Law Review" 1996, t. 48, nr 5.

Józefowicz W., *Kształtowanie kultury bezpieczeństwa informacji*, „Wiedza obronna" 2016, t.1–2.

Kitler W., *Organizacja bezpieczeństwa narodowego Rzeczypospolitej Polskiej. Aspekty ustrojowe, prawno-administracyjne i systemowe*, Toruń 2018.

Soloch P., Pietrzak P., *Szczyt NATO w Warszawie: uwarunkowania, rezultaty, wnioski dla Polski,* „Bezpieczeństwo Narodowe" 2016, nr I–IV.

Warchoł. A., *Pojęcie cyberprzestrzeni w strategiach bezpieczeństwa państw członkowskich Unii Europejskiej*, „Studia de Securitate" 2019, nr 9.

Wasilewski J., *Zarys definicyjny cyberprzestrzeni*, "Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego" 2013, t. 5, nr 9.

Worona J., *Cyberprzestrzeń a Prawo Międzynarodowe Status Quo i Perspektywy*, rozprawa doktorska, Wydział Prawa Zakład Prawa Międzynarodowego Publicznego, Białystok 2017.

Akty prawne

Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2013/40/UE z dnia 12 sierpnia 2013 r., dotycząca ataków na systemy informatyczne i zastępująca decyzję ramową Rady 2005/222/WSiS (Dz. Urz. UE L 218 z 14 VIII 2013 r. poz. 8).

Źródła internetowe

https://www.pewresearch.org/fact-tank/2016/02/22/key-takeaways-global-tech/
https://media.kaspersky.com/uk/Kaspersky-Cyberskills-Report_UK.pdf
https://www.raytheon.com/sites/default/files/2017-12/2017_cyber_report_rev1.pdf
https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/8845/KOMUNIKOWANIE_SIE_LUDZI_MLODYCH_WE_WSPOLCZESNYM_SWIECIE.pdf?sequence=1&isAllowed=y
https://www.gov.pl/web/cyfryzacja/strategia-cyberbezpieczenstwa-rzeczypospolitej-polskiej-na-lata-2017-2022
https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/11838/Budowa_zintegrowanego_systemu_bezpiecze.pdf?sequence=1

Biogram

lic. Dominik Kowalczyk – student Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego na kierunku Bezpieczeństwo Narodowe. Autor kilku publikacji z zakresu nauk o bezpieczeństwie oraz prelegent kilkudziesięciu konferencji naukowych w naukach o bezpieczeństwie i prawnych. Stypendysta Ministra Nauki za znaczące osiągnięcia dla studentów na rok 2020/2021.

Mgr Kamil Woźniak – absolwent Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego na kierunku bezpieczeństwo wewnętrzne. Wśród zainteresowań naukowych zagadnienie ochrony danych osobowych oraz cyberbezpieczeństwo.

dr Robert Maciejewski
Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Wałczu
https://orcid.org/0000-0002-1153-8688

PRAWNE ASPEKTY CYBERKONFLIKTÓW
LEGAL ASPECTS OF CYBER CONFLICTS

Abstrakt: Cyberkonflikty to nowe zjawisko, które powstało na fali rewolucji informacyjnej i powszechnego już obecnie dostępu do technologii związanych z cyberprzestrzenią i tym samym nie ominęło również sfery militarnej. Współczesne siły zbrojne sięgają coraz częściej po nowe, zaawansowane technologicznie środki walki, broń inteligentną, zinformatyzowane środki dowodzenia i łączności, inteligentne systemy rozpoznania i kierowania działaniami operacyjnymi oraz taktycznymi. Dlatego też zagospodarowują i wykorzystują do własnych celów cyberprzestrzeń, do której przenoszą konflikty, traktując ją jako nowy wymiar współczesnego pola walki.

Słowa kluczowe: cyberprzestrzeń, cyberwojna, cyberkonflikt, bezpieczeństwo cyberprzestrzeni

Abstract: Cyberconflicts are a new phenomenon that arose on the wave of the information revolution and the already widespread access to technologies connected with cyberspace, and thus also the military sphere. Modern armed forces are increasingly turning to new, technologically advanced means of combat, intelligent weapons, computerized means of command and communication, intelligent systems of reconnaissance and directing operational and tactical activities. Therefore, they develop and use for their own purposes cyberspace, to which they transfer conflicts, treating it as a new dimension of the modern battlefield.

Key words: cyberspace, cyberwar, cyberconflict, cybersecurity

Wstęp

Powszechność internetu i związanych z nim elektronicznych mediów stała się faktem. Pierwotnie Internet został zaprojektowany na potrzeby sektora wojskowego. Dzisiaj dostęp do cyberprzestrzeni posiadają już nie tylko podmioty militarne, ale i pozapaństwowe. Organizacje terrorystyczne, zorganizowane grupy przestępcze czy korporacje transnarodowe, stają się nowymi aktorami w globalnej grze rozgrywającej się w cybernetycznej przestrzeni bezpieczeństwa. Atakują wrażliwe elementy infrastruktury informatycznej czy infrastruktury krytycznej zarządzanej przez technologie informatyczne. Tym samym w coraz większym zakresie wywierają wpływ na działalność nie tylko różnego rodzaju instytucji narodowych, ale również całych państw, a nawet społeczności międzynarodowej. Tak zwani hakerzy stają się powoli „dywersantami" cyberprzestrzeni. Mogą być przy tym wykorzystywani jako „narzędzie" nowej jakościowo wojny – wojny cybernetycznej. Przyszłość wojny zależy zatem od tego, jak współczesne technologie będą wykorzystywane, a nie od poziomu ich rozwoju i technologicznego zaawansowania. Organizacja i technologia tworzą ramy wojny, a o tym, jakie będzie miała oblicze, decydują dowódcy i stratedzy. W tym kontekście warto zastanowić się nad obliczem współczesnej cyberwojny i ujmowania jej jako zagrożenia o typowo asymetrycznym charakterze.

Cyberprzestrzeń – aspekty definicyjne i charakterystyka

Analizę problemu cyberkonfliktów należy poprzedzić próbą zdefiniowania cyberprzestrzeni. Druga połowa XX wieku stała się areną dynamicznego rozwoju nowoczesnych mediów, a szczególnie globalnej sieci Internetu. Nastąpiło ogromne upowszechnienie się multimediów i technologii informatycznych, które znalazły zastosowanie w wielu dziedzinach życia człowieka. Tym samym olbrzymie już obecnie zasoby internetowe nie pozostają obojętne wobec kształtowania się zupełnie nowej jakościowo przestrzeni istotnej z perspektywy życia współczesnego człowieka, jaką stała się cyberprzestrzeń. Szczególnie ważny w perspektywie cyberprzestrzeni okazuje się dynamiczny rozwój Internetu. Jeszcze w 1995 r. dostęp do niego miało jedynie 16 milionów

użytkowników na świecie. Pięć lat później było ich już 361 milionów, w grudniu 2005 r. 1,018 miliarda, w czerwcu 2010 r. niemal 2 miliardy, a w 2015 r. liczba ta sięgnęła 3 miliardów. Obecnie – według danych ze stycznia 2021 roku – z Internetu korzysta już 4,66 miliarda ludzi na całym świecie[1]. O istocie cyberprzestrzeni decyduje wykreowana w niej wirtualna rzeczywistość oznaczająca nierzeczywisty świat stworzony za pomocą komputera i dodatkowych akcesoriów multimedialnych, zgromadzony w zasobach internetowych oraz na innych nośnikach informacji[2]. Rzeczywistość wirtualną można wykorzystywać w wielu dziedzinach życia publicznego i gospodarczego. Cyberprzestrzeń pełni wielorakie funkcje, jak chociażby funkcję edukacyjną, usługową, rozrywkową, społeczną, ekonomiczną czy kulturotwórczą, ale również – o czym wspomniano powyżej – militarną. Cyberprzestrzeń to nie tylko pole nowych jakościowo możliwości, które mogą ułatwiać współczesnemu człowiekowi życie, to także przestrzeń nowych jakościowo zagrożeń nie tylko w wymiarze personalnym, ale i narodowym, a nawet międzynarodowym. Może być przyczyną uzależnień, nośnikiem zachowań i wartości niezgodnych ze społecznie akceptowanymi wzorcami, narzędziem nowych jakościowo form przestępczości, przestrzenią działań terrorystycznych, a także areną cyberkonfliktów, a wręcz cyberwojny, gdy postrzegamy ją w perspektywie zagrożeń militarnych. Brak jednoznacznej definicji cyberprzestrzeni powoduje pewne trudności w jej analizie z perspektywy bezpieczeństwa. Cyberprzestrzeń to w ujęciu ogólnym cyfrowa przestrzeń przetwarzania i wymiany informacji tworzona przez systemy i sieci teleinformatyczne wraz z powiązaniami pomiędzy nimi oraz relacjami z użytkownikami[3]. Traktuje się ją również jako mającą charakter wirtualny (nieprzestrzenny w sensie fizycznym, aterytorialny, ageograficzny) całość istniejących w świecie powiązań powstałych i realizowanych bądź przez technologie informatyczne i ich fizyczne manifestacje, bądź też na ich podstawie[4].

---

[1] Internet World Stats, *Internet Growth Statistics*, www.internetworldstats.com/emarketing.htm, [dostęp: 25.04.2021]; https://mobirank.pl/2021/01/28/mobile-i-digital-w-2021-r-522-mld-ludzi-na-swiecie-uzywa-telefonow-komorkowych/, [dostęp: 25.04.2021].

[2] J. Bednarek, *Media w nauczaniu*, Warszawa 2002, s. 278)

[3] *Rządowy program ochrony cyberprzestrzeni Rzeczypospolitej Polskiej na lata 2011–2016*, Warszawa 2010, s. 6

[4] A. Bógdał-Brzezińska, M. Gawrycki *Cyberterroryzm i problemy bezpieczeństwa informacyjnego we współczesnym świecie*, Warszawa 2003, s. 37–39.

Pojęcie cyberprzestrzeni – zarys definicyjny

Termin „cyberprzestrzeń" po raz pierwszy został użyty w 1982 roku przez Williama Gibsona, amerykańskiego pisarza *science fiction*, który wprowadził go w noweli *Burning Chrome*[5]. Dwa lata później Gibson ponownie przywołuje pojęcie „cyberprzestrzeni" w powieści *Neuromancer*, gdzie przedstawia ją jako wygenerowany świat wirtualnej rzeczywistości utworzonej przez komputer, nazwany inaczej matrycą[6]. Analizę podstaw prawnych regulujących pojęcie bezpieczeństwa w cyberprzestrzeni należy rozpocząć od najważniejszego aktu prawnego określającego polskie prawo, czyli Konstytucji RP. Wprawdzie w wymienionym akcie ustawodawca nie użył nazwy „cyberprzestrzeń" wprost, jednak takie elementy jak ochrona praw oraz wolności obywatela, zapewnienie niepodległości i nienaruszalności swojego terytorium, zapewnienie wolności i praw człowieka odnosi się również do środowiska cyberprzestrzeni[7]. Dopiero jednak w roku 2014 w Strategii Bezpieczeństwa Narodowego bezpośrednio określony został cel dotyczący bezpieczeństwa państwa polskiego w cyberprzestrzeni[8]. Kolejną definicję przedstawia Ustawa z dnia 30 sierpnia 2011 roku o zmianie ustawy o stanie wojennym i kompetencjach Naczelnego Dowódcy Sił Zbrojnych. W tym akcie prawnym pojęcie jest definiowane jako „przestrzeń przetwarzania i wymiany informacji tworzonej przez systemy teleinformatyczne". W Doktrynie Cyberbezpieczeństwa Rzeczypospolitej Polskiej wyjaśniono z kolei, że: „cyberprzestrzenią jest przestrzeń przetwarzania i wymiany informacji tworzona przez system teleinformatyczny (zespoły współpracujących ze sobą urządzeń informatycznych i oprogramowania zapewniające przetwarzanie, przechowywanie, a także wysyłanie i odbieranie danych przez sieci telekomunikacyjne za pomocą właściwego dla danego rodzaju sieci telekomunikacyjnego urządzenia końcowego przeznaczonego do podłączenia bez-

---

[5] Nowela *Burning Chrome* została opublikowana w 1982 r., w amerykańskim czasopiśmie „Omni".

[6] W. Gibson, *Neuromancer*, Katowice 2009, s. 59.

[7] Konstytucja RP z dnia 2 kwietnia 1997 roku, Dz.U. z 1997, nr 78, poz. 483 z. późn. Zm.

[8] *Strategia Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej*, Biuro Bezpieczeństwa Narodowego, Warszawa 2014, s. 14.

pośrednio lub pośrednio do zakończeń sieci) wraz z powiązaniami między nimi oraz relacjami z użytkownikami"[9].

Departament Obrony USA definiuje cyberprzestrzeń jako globalną domenę środowiska informacyjnego składającą się z współzależnych sieci tworzonych przez infrastrukturę technologii informacyjnej (IT) oraz zawartych w nich danych, włączając Internet, sieci telekomunikacyjne, systemy komputerowe, a także osadzone w nich procesory oraz kontrolery[10]. Mimo że definicje cyberprzestrzeni różnią się od siebie, można wyróżnić w nich kilka cech wspólnych. Mianowicie zjawiska zachodzące w tej płaszczyźnie cechują się asymetrycznością, mają charakter transgraniczny, przenikają wszystkie sektory gospodarki i mają wpływ na funkcjonowanie państwa i społeczeństwa we wszystkich jego wymiarach, tworząc całość powiązań w sektorze ludzkiej działalności z udziałem technologii informacyjno-komunikacyjnych[11].

W dokumentach strategicznych przyjętych w Polsce obszar cyberprzestrzeni definiowany jest jako cyberprzestrzeń w obrębie terytorium państwa polskiego oraz w miejscach, gdzie funkcjonują przedstawicielstwa RP – placówki dyplomatyczne, kontyngenty wojskowe, jednostki pływające oraz statki powietrzne poza przestrzenią RP, podlegające polskiej jurysdykcji[12]. Szeroki zakres definicyjny cyberprzestrzeni w polskich dokumentach strategicznych powoduje wiele niejasności prawno-instytucjonalnych. Takie uchybienia mogą powodować zagrożenia zarówno dla państwa, jak i społeczeństwa, związane ze strefą cywilną oraz militarną. Może to wpływać na funkcjonowanie sektora bankowego, sektora teleinformatycznego, na kwestie związane z ochroną praw obywatela i protekcją infrastruktury krytycznej[13].

Polska Polityka Ochrony Cyberprzestrzeni z 2013 r. opisuje tę sferę jako przestrzeń przetwarzania i wymiany informacji tworzoną przez systemy teleinformatyczne, wraz z powiązaniami pomiędzy nimi oraz relacjami z użytkownikami[14]. Ustawodawca ujmuje niniejsze pojęcie w rozumieniu informacyjno-technicznym, zaznaczając, że przedmiotem środowiska sie-

---

[9] Doktryna Cyberbezpieczeństwa Rzeczypospolitej Polskiej, Biuro Bezpieczeństwa Narodowego, Warszawa 2015, s. 7.

[10] G.A Crowther, „The Cyber Defense Review" 2017, Vol. 2, No. 3, s. 63.

[11] A. Bógdał-Brzezińska, M. Gawrycki, *op.cit*., s. 19.

[12] Doktryna Cyberbezpieczeństwa Rzeczypospolitej Polskiej, *op.cit*.

[13] J. Świątkowska, *Bezpieczeństwo infrastruktury krytycznej wymiar teleinformatyczny*, Kraków 2014, *passim*.

[14] *Polityka ochrony cyberprzestrzeni Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2013, s. 5.

ciocentrycznego są dane oraz towarzyszące im procesy – nie tylko przesyłu, lecz także szeroko pojętego przetwarzania informacji. Takie rozumienie cyberprzestrzeni czyni z niej jednolity, logicznie wydzielony obszar, jednak nie precyzuje aspektów społecznych.

Podobne ujęcie środowiska sieciocentrycznego wyraża jedna z najbardziej rozpowszechnionych na świecie definicji, opracowana przez Departament Obrony Stanów Zjednoczonych Ameryki, zgodnie z którą cyberprzestrzeń (cyberspace) to globalna domena składająca się z współzależnych sieci tworzonych przez struktury informatyczne oraz zawarte w nich dane, w tym Internetu, telekomunikacji, systemów komputerowych oraz zawartych w nich procesorów (kontrolerów)[15]. Również w tym przypadku jest pomijany aspekt społeczny, niezwykle ważny dla szeroko rozumianego bezpieczeństwa. Niemniej jednak w przytoczonej definicji szczególnie została podkreślona globalność całej sieci tworzonej przez infrastrukturę informatyczną, co jest istotne dla podejmowanego tematu. Opublikowana w 2011 r. Strategia Cyberbezpieczeństwa Zjednoczonego Królestwa Wielkiej Brytanii stanowi, iż: „Cyberprzestrzeń to interaktywna domena stworzona z cyfrowych sieci, która wykorzystywana jest do przechowywania, modyfikowania oraz przekazywania informacji. Jej częścią jest Internet, ale zawierają się w niej także inne systemy informacyjne, które obsługują nasz biznes, infrastrukturę oraz wspomagają świadczenie usług. Cyfrowe sieci już dziś podbudowują proces zaopatrywania naszych domów w energię elektryczną oraz wodę, pomagają organizować dostawy żywności oraz innych dóbr do sklepów oraz służą za niezbędne narzędzie biznesowe w całym Zjednoczonym Królestwie. Ich zasięg ustawicznie się powiększa, w miarę jak podłączamy do nich nasze telewizory, konsole do gier, czy nawet urządzenia gospodarstwa domowego”[16]. Ta definicja wskazu-

---

[15] Joint Publication 1–02, *DOD Dictionary of Military and Associated Terms 08 November 2010. (As amended through 15 October 2015)*, 2015, s. 58.

[16] Strategia Cyber Bezpieczeństwa Zjednoczonego Królestwa – ochrona oraz promocja Zjednoczonego Królestwa w cyfrowym świecie „The UK Cyber Security Strategy, Protecting and promoting the UK in a digital world.”, http://www.cabinetoffice.gov.uk/sites/default/files/resources/uk-cyber-security-strategy-final.pdf 122; Strategia Cyber Bezpieczeństwa Zjednoczonego Królestwa z 2011 r., s. 10, (ang.: *Cyberspace upor interactive domain made up of digital networks that is used to store, modify and communicate information. It includes the internet, but also the other information systems that uport our businesses, infrastructure and services. Digital networks already underpin the supply of electricity and water to our homes, help organise the delivery of food and other goods to shops, and act as an essential*

je, iż przestrzeń cybernetyczną tworzy nie tylko globalna sieć informacyjna, lecz także wszystkie sieci lokalne – nawet w formie współpracujących ze sobą urządzeń codziennego użytku. Pojęcie interaktywności wyróżnia szczególnie powyższe sformułowanie, gdyż podkreśla, że opisywane środowisko może być kształtowane przez użytkowników – zarówno przez aspekt logiczny (informacyjny), jak i infrastrukturalny (podłączanie oraz wykorzystywanie urządzeń).

Analizując powyższe definicje, można wnioskować, że cyberprzestrzeń to logicznie wyznaczony, wirtualny obszar o globalnym zasięgu, obejmujący równocześnie zarówno Internet, jak i wszelkiego rodzaju sieci miejscowe oraz pojedyncze urządzenia techniczne (przechowujące dane cyfrowe)[17]. Na tę przestrzeń składa się przede wszystkim informacja – będąca jej przedmiotem, podlegająca interakcji z pozostałymi elementami. Wśród nich należy wyróżnić użytkowników – jednostki lub zbiorowości modyfikujące, odbierające i przesyłające dane cyfrowe, a także relacje zachodzące między nimi. Omawiane powiązania czynią z przestrzeni cybernetycznej obszar nowych stosunków społecznych, politycznych oraz militarnych[18]. Stanowią przez to jedną ze składowych części „nowych wojen". Jednocześnie istotą nie jest suma operacji użytkowników, lecz idea wirtualnej przestrzeni, istniejącej równolegle do rzeczywistości, posiadającej też własną „fizykę", w której zamiast cząstek elementarnych istnieją bity i bajty[19]. Ponadto oprócz powszechności oraz interaktywności jedną z głównych cech omawianego środowiska jest ekspansywność zachodząca na dwóch płaszczyznach: logicznej oraz technicznej.

Pomimo globalnego charakteru cyberprzestrzeni, dostęp do jej zasobów jeszcze nie jest równomierny na całym świecie – poszczególne regiony różnią się liczbą użytkowników sieci w stosunku do miejscowej populacji ogółem. Te różnice wynikają przede wszystkim z poziomu rozwoju gospodarczego, gdyż o stopniu użycia sieci decyduje liczba komputerów i innych urządzeń wykorzystywanych w danym regionie, posiadających podłączenie do sieci

---

tool for businesses across the UK. And their reach is increasing as we connect our TVs, games consoles, and even domestic appliances).

[17] A Nowak, *Cyberprzestrzeń jako nowa jakość zagrożeń*, „Zeszyty Naukowe AON" 2013, nr 3, s. 9.

[18] A Kańciak, *Bezpieczeństwo w cyberprzestrzeni oraz społeczeństwo informacyjne jako przedmiot analiz naukowych i debat publicznych*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego" 2013, nr 9, s. 310

[19] J. Wasilewski, *Zarys definicyjny cyberprzestrzeni*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego" 2013, nr 9, s. 231–232.

globalnej. Należy podkreślić, że niemożliwe jest określenie rzeczywistej liczby użytkowników, jeżeli przyjmie się, że są oni rozróżniani przez identyfikatory w formie adresu IP. Ten wyróżnik mają zarówno pojedyncze urządzenia (reprezentowane przez interfejsy), jak i ich grupy lub całe sieci. Obecnie jeden obywatel może łączyć się ze światową siecią przy użyciu licznych środków technicznych, gdzie każde z nich jest reprezentowane przez osobny adres IP. Do znacznego rozwoju tego zjawiska przyczyniła się miniaturyzacja elektroniki oraz spadek jej cen, co spowodowało wzrost sprzedaży urządzeń zdolnych do nawiązania łączności z Internetem i posiadających własny identyfikator[20]. Jednocześnie kilku użytkowników połączonych w sieci wewnętrznej może reprezentować tylko jeden adres IP w sieci globalnej. Z tego powodu liczba określana jako „liczba użytkowników", tożsama z liczbą urządzeń, jest w stanie przekroczyć liczbę ludności na świecie. To sprawia, że cyberprzestrzeń może rozprzestrzeniać się w tej strefie w sposób niemalże nieograniczony, gdyż z każdym dniem zwiększa się liczba możliwych do zidentyfikowania nadawców i odbiorców pakietów danych. Drugim czynnikiem ekspansywności sieci są możliwości sfery logicznej, jakie niesie za sobą rozwój infrastruktury przez wspomniany wyżej wzrost liczby urządzeń. Każdy z użytkowników jest w stanie wygenerować informację o możliwej do określenia objętości. Poszczególne bajty danych mogą być zapisywane na nośnikach, choć należy też rozpatrywać je w charakterze składowej ruchu sieciowego w momencie, w którym są przesyłane pomiędzy nośnikami. Stanowią one zawartość cyberprzestrzeni możliwą, w teorii, do liczbowego wyrażenia. Niemniej jednak ruch w sieci jest nieprzerwany oraz globalny, a przez to nieprzewidywalny, gdyż pakiety danych mogą być nadawane i odbierane na różnych kontynentach, z wykorzystaniem wielu stacji pośrednich. Z tego powodu interaktywny układ przepływu oraz przechowywania informacji, tożsamy z pojęciem cyberprzestrzeni sensu stricto, cechuje się ogromną entropią (chaosem). To z kolei uniemożliwia empiryczne zmierzenie jego objętości (zawartości), pozwalając wyłącznie na szacowanie rozmiarów, które posiadał lub będzie posiadać w danym okresie. To nie podważa jednak względnej realności omawianej sfery, gdyż te dane istnieją – mogą być przetwarzane, odczytywane, wysyłane oraz odbierane przez użytkowników sieci[21]. Informacja wyraża więc rzeczywistą objętość przestrzeni cybernetycznej, mogącą ekspandować do granic,

---

[20] A. Garbacz, *Rynek elektroniczny w Polsce*, Warszawa 2010, s. 1.
[21] J. Wasilewski, *op.cit*., s. 229.

które wyznacza objętość potencjalna. Tę z kolei narzuca ograniczona pojemność nośników danych, z reguły wyrażana w możliwych do przechowania bajtach danych (i ich informatycznych lub matematycznych wielokrotnościach). Granice ekspansji cyberprzestrzeni są wytyczone przez możliwości techniczne infrastruktury działającej w ramach różnorakich sieci. Jednak ze względu na wciąż przybywającą ilość urządzeń, niemożliwe jest określenie realnego „końca" przestrzeni cyfrowej, gdyż prawdopodobnie nie będzie się w stanie zapełnić informacjami każdego istniejącego w danym czasie nośnika. Sama opisywana sytuacja również jest czysto hipotetyczna ze względu na nieustannie zwiększający się potencjał infrastruktury przechowującej i przetwarzającej dane. Można dostrzec zależność między objętością rzeczywistą (ilością obecnie wytworzonych, wirtualnych informacji) a objętością potencjalną, która limituje tę pierwszą. Niemniej jednak obie sfery nie muszą rozwijać się równomiernie, gdyż wzrost potencjału nie oznacza natychmiastowego zapełnienia nowej przestrzeni kolejnymi bajtami danych. W ostatnich latach można było zaobserwować wzrost pojemności nośników danych – obecnie dyski twarde o pojemności 1 terabajta są powszechnie dostępne w komputerach personalnych, co nie oznacza, że użytkownicy wykorzystują całą tę przestrzeń na rzecz gromadzenia osobistych danych.

Cyberprzestrzeń jest sferą niezwykle rozbudowaną, przez którą należy rozumieć nie tylko sumę urządzeń i systemów wspierających świat wirtualny. Nawet globalna sieć – Internet – mimo że stanowi większą objętość omawianej sfery, nie jest jej jedyną istotą. Przestrzeń cybernetyczna to logicznie wydzielony obszar pełen informacji reprezentujących myśl ludzką, niejednokrotnie będących jedynym składnikiem owych przedsięwzięć i idei. Tego powodem jest częste wykorzystywanie danych, które nie istnieją poza przestrzenią cybernetyczną. Nie będzie zatem nadużyciem stwierdzenie, że świat wirtualny to obecnie kolejny obszar prowadzenia operacji, obok lądu, morza, powietrza oraz przestrzeni kosmicznej[22]. Cyberprzestrzeń stała się także istotnym sektorem badań nad bezpieczeństwem, gdyż uwzględnia przedsięwzięcia prawno-organizacyjne, edukacyjne oraz techniczne, które mogą być podstawą do nowych form działań wywiadowczych i militarnych. Należy dodać, że samo wykorzystanie opisywanej sfery w taki sposób, dowodzi jej wartości dla współczesnego świata.

---

[22] M. Grzelak, K. Liedel, *Bezpieczeństwo w cyberprzestrzeni. Zagrożenia i wyzwania dla Polski – zarys problemu*, „Bezpieczeństwo Narodowe" 2012, nr 22, s. 128.

Pojęcie cyberprzestrzeni – w ujęciu prawnym

Pojęcie cyberprzestrzeni nie znajduje jednak miejsca w definicji pojęcia cyberbezpieczeństwa. Ustawodawca nie używa go również na gruncie ustawy z 05.07.2018 r. o krajowym systemie cyberbezpieczeństwa[23]. Zdecydował się jednak na umieszczenie i zdefiniowanie pojęcia cyberprzestrzeni w treści ustaw o stanach nadzwyczajnych. Chodzi tutaj o ustawy o stanie wojennym oraz o kompetencjach Naczelnego Dowódcy Sił Zbrojnych i zasadach jego podległości konstytucyjnym organom Rzeczypospolitej Polskiej (art. 2 ust. 1b)[24], a także ustawy o stanie wyjątkowym (art. 2 ust. 1a)[25] oraz ustawy o stanie klęski żywiołowej (art. 3 ust. 1 pkt 4)[26]. W uzasadnieniu projektu ustawy wprowadzającej to pojęcie do systemu prawa wskazano, iż biorąc pod uwagę ogromne zagrożenia związane z informatyzacją administracji publicznej i gospodarki narodowej, istnieje potrzeba jednoznacznego wskazania, że jedną z przyczyn wprowadzenia stanu nadzwyczajnego (o charakterze szczególnym) mogą być działania i zdarzenia w cyberprzestrzeni[27]. Zgodnie z przyjętą na gruncie ustaw o stanach nadzwyczajnych definicją, przez pojęcie cyberprzestrzeni ustawodawca rozumie zatem przestrzeń przetwarzania i wymiany informacji tworzoną przez systemy teleinformatyczne, określone w art. 3 pkt 3 ustawy o informatyzacji działalności podmiotów realizujących zadania publiczne[28], wraz z powiązaniami pomiędzy nimi oraz relacjami z użytkownikami. W treści definicji obecne jest zarówno pojęcie informacji, jak i pojęcie systemów teleinformatycznych. Pojęcia te zatem stanowią jądro definicji cyberprzestrzeni. Użycie jedynie wyrażeń „powiązania między nimi" (tj. systemami teleinformatycznymi) oraz „relacje z użytkownikami" wskazu-

---

[23] Dz.U. z 2018 r. poz. 1560.

[24] Dz.U. z 2017 r. poz. 1932, Ustawa z 29.8.2002 r. *o stanie wojennym oraz o kompetencjach Naczelnego Dowódcy Sił Zbrojnych i zasadach jego podległości konstytucyjnym organom Rzeczypospolitej Polskiej*

[25] Dz.U. z 2017 r. poz. 1928, Ustawa z 21.6.2002 r. *o stanie wyjątkowym*.

[26] Dz.U. z 2017 r. poz. 1897, Ustawa z 18.4.2002 r. *o stanie klęski żywiołowej*.

[27] Dz.U. Nr 222, poz. 1323, Ustawa z 30.8.2011 r. *o zmianie ustawy o stanie wojennym oraz o kompetencjach Naczelnego Dowódcy Sił Zbrojnych i zasadach jego podległości konstytucyjnym organom Rzeczypospolitej Polskiej oraz niektórych innych ustaw*.

[28] Dz.U. z 2017 r. poz. 570, Ustawa z 17.2.2005 r. *o informatyzacji działalności podmiotów realizujących zadania publiczne*

je, iż ustawodawca nie kataloguje rodzajów tych powiązań ani relacji. Dlatego też należy stwierdzić, iż definicja cyberprzestrzeni ma charakter definicji zakresowej niepełnej, która z założenia nie wymienia wszystkich elementów zakresu, lecz ogranicza się jedynie do wyróżnienia przykładu tych elementów. Spostrzeżenie to może jednak także prowadzić do postawienia tezy przeciwnej, zgodnie z którą racjonalnie działający ustawodawca nie dokonywał konkretyzacji rodzajów ani cech relacji i powiązań istniejących pomiędzy podmiotami (użytkownikami) cyberprzestrzeni, chcąc osiągnąć cel, jakim było objęcie tym terminem wszelkich rodzajów aktywności, niezależnie od statusu podmiotów, czasu, miejsca czy celu ich podjęcia, przy zastrzeżeniu, że aktywność ta następuje z wykorzystaniem systemów teleinformatycznych, a jej przedmiotem jest informacja[29].

Sposób definiowania cyberprzestrzeni, a także miejsce w systemie aktów prawnych, w którym została umieszczona ta definicja, przesądzają o potrzebie nierozdzielnej ochrony treści informacji i metod jej przesyłu, rejestrowania, generowania i magazynowania. Jak również o randze informacji w hierarchii dóbr prawnie chronionych. Ranga informacji nie wzrosła bynajmniej tylko z tego powodu, że w dobie społeczeństwa informacyjnego stała się czynnikiem wzrostu gospodarczego państw, ale przede wszystkim dlatego, że dostrzeżona została wartość informacji jako nowego rodzaju broni i narzędzia walki wykorzystywanego na arenie piątego – obok lądu, powietrza, wody i przestrzeni kosmicznej – teatru wojny, jakim się stała cyberprzestrzeń[30]. Stanowi ona *de facto* synonim „przestrzeni informacyjnej" rozumianej jako zagregowane zasoby informacyjne dostępne dla jednostki przy użyciu systemu teleinformatycznego. Cyberprzestrzeń może być zatem postrzegana jako przestrzeń informacji, którą tworzą łącznie wszystkie sieci komputerowe[31].

Pojęcie cyberprzestrzeni rzadko bywa używane na gruncie regulacji ponadnarodowych, pomimo że chętnie i często posługuje się nim ustawodawca

---

[29] Dz.U. z 2017 r. poz. 570, Ustawa z 17.2.2005 r. *o informatyzacji*…, *op.cit*.

[30] J. Taczkowska-Olszewska, *Bezpieczeństwo informacyjne jako kategoria prawna. Ujęcie teoretyczne*, [w:] W. Kitler, J. Taczkowska-Olszewska (red.), *Bezpieczeństwo informacyjne. Aspekty prawno-administracyjne*, Warszawa 2017, s. 53; K. Chałubińska-Jentkiewicz, M. Karpiuk, *Prawo nowych technologii. Wybrane zagadnienia*, Warszawa 2015, s. 57–65; K. Liedel, *Transsektorowe obszary bezpieczeństwa narodowego*, Warszawa 2011, s. 48–48; M. Lakomy, *Cyberprzestrzeń jako nowy wymiar rywalizacji i współpracy państw*, Katowice 2015, s. 63.

[31] D. Denning, *op.cit*., s.25.

krajowy, a także korzysta z niego doktryna i piśmiennictwo[32]. W prawie międzynarodowym, prawie Unii Europejskiej i w ustawodawstwie narodowym poszczególnych państw pojęcie cyberprzestrzeni przywoływane jest rzadko. Natomiast w tekstach o treści ściśle normatywnej termin „cyberprzestrzeń" pojawia się jedynie sporadycznie. Pojęcie cyberprzestrzeni nie znajduje się w prawodawstwie m.in.: Wielkiej Brytanii, Francji, Niemiec, Austrii i Hiszpanii. W żadnym z wewnętrznych aktów prawnych tych państw nie został użyty termin „cyberprzestrzeń" (odpowiednio: *cyberspace, cyberespace, Cyberspace, ciberespacio*) jako narzędzie opisu treści normatywnych dotyczących cyberprzestrzeni. Także w dokumentach Unii Europejskiej pojęcie to nie występuje w tekstach o charakterze normatywnym[33]. W literaturze wskazuje się, że cyberprzestrzeń jest oddzielną przestrzenią społeczną, w ramach której następuje komunikacja i wymiana gospodarcza i która nie może być pozostawiona wyłącznie oddolnej samoregulacji z uwagi m.in. na potrzebę ochrony indywidualnych interesów, takich jak np. ochrona danych osobowych, interesu publicznego, ochrona małoletnich czy penalizacja zachowań objętych regulacją prawa karnego[34]. Pojęcie cyberprzestrzeni jest często rozumiane w sposób intuicyjny, przy czym wskazuje się na różne, charakterystyczne dla tej przestrzeni aspekty. W. Gibson określa cyberprzestrzeń jako konsensualną halucynację doświadczaną każdego dnia przez miliardy użytkowników na świecie, a także jako przestrzeń przepływów posiadającą

---

[32] Dz. Urz. ABW z 2014 r. poz. 32, Zarządzenie Nr 35 Szefa Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego z 12.09.2014 r. *w sprawie Polityki Ochrony Cyberprzestrzeni Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego*

[33] Mróz M., *Informacja nt. pojęcia cyberprzestrzeni oraz bezpieczeństwa i zagrożenia cyberprzestrzeni w prawie międzynarodowym i w ustawodawstwie wybranych państw demokratycznych* (w zw. z drukiem sejmowym nr 4355), http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:3Up-CiLRxrgJ:orka.sejm.gov.pl/RexDomk6.nsf/0/B73334CDA51F11A1C12578CC0047C0E2/%24file/i1757-11.rtf+&cd=5&h l=pl&ct=clnk&gl=pl, [dostęp: 26.04.2021]; Dz.U. z 2011 r. Nr 222, poz. 1323, Uzasadnienie projektu ustawy z 30.08.2011 r. o zmianie ustawy o stanie wojennym oraz o kompetencjach Naczelnego Dowódcy Sił Zbrojnych i zasadach jego podległości konstytucyjnym organom Rzeczypospolitej Polskiej oraz niektórych innych ustaw, http://orka.sejm.gov.pl/proc6.nsf/opisy/4355.htm, [dostęp: 26.04.2021].

[34] D. Lubasz, *Techniczne, ekonomiczne i prawne uwarunkowania handlu elektronicznego*, [w:] D. Lubasz, *Handel elektroniczny. Bariery prawne*, Warszawa 2013, s. 45.

różne warstwy o niewyobrażalnym poziomie złożoności[35]. Pojęcie cyberprzestrzeni, zdefiniowane w ustawach o stanach nadzwyczajnych, pozostaje w łatwym do uchwycenia, funkcjonalnym związku z pojęciem cyberbezpieczeństwa. Staje się ono bardziej czytelne wówczas, gdy wykładni pojęcia „cyberbezpieczeństwo" dokonuje się przy uwzględnieniu zakresu pojęć „bezpieczeństwo" i „bezpieczeństwo państwa". Bezpieczeństwo bez użycia odpowiedniego określnika, charakteryzuje niewiele więcej niż pewien abstrakcyjny stan niezagrożenia spokoju i pewności, jednakże zostaje niedookreślony co do podmiotu lub przedmiotu. Po to, by wyraz bezpieczeństwo mógł stać się składnikiem normy prawnej, powodującej jakiś skutek prawny, konieczne jest więc użycie go z odpowiednim określnikiem[36]. Na gruncie Konstytucji RP pojęcie bezpieczeństwa (definiendum) jest dookreślane poprzez użycie takich wyrażeń (*definiens*), jak ekologiczne (art. 74 ust. 1); zewnętrzne (art. 146 ust. 4 pkt 8); wewnętrzne (art. 146 ust. 4 pkt 7). Ustrojodawca używa także terminów „bezpieczeństwo obywateli" (art. 5; art. 230 ust. 1); „bezpieczeństwo i nienaruszalność granic" (art. 26) oraz „bezpieczeństwo państwa" (art. 45 ust. 2; art. 53 ust. 5; art. 126 ust. 2; art. 130; art. 135). Bezpieczeństwo państwa (narodowe) definiuje się jako najważniejszą wartość, potrzebę narodową i priorytetowy cel działania państwa, jednostek i grup społecznych, a jednocześnie proces obejmujący różnorodne środki, gwarantujące trwały, wolny od zakłóceń byt i rozwój narodowy (państwa), w tym ochronę i obronę instytucji politycznej oraz jednostek i całego społeczeństwa, ich dóbr i środowiska naturalnego przed zagrożeniami, które w znaczący sposób ograniczają jego funkcjonowanie lub godzą w dobra podlegające szczególnej ochronie[37]. W ujęciu przedmiotowym pojęcie bezpieczeństwa państwa obejmuje różne jego dziedziny. Przy czym, aby postrzegać dany rodzaj bezpieczeństwa jako rodzaj (dziedzinę) bezpieczeństwa narodowego, należy ustalić, że pojęcie ogólne poszczególnych rodzajów bezpieczeństwa jest szersze aniżeli pojęcie każdego z nich jako rodzaju bezpieczeństwa narodowego. Poszczególne rodzaje bezpieczeństwa narodowego, rozpatrywane

---

[35] W. Gibson, *op.cit*.; E. Szczepaniuk, *Bezpieczeństwo struktur administracyjnych w warunkach zagrożeń cyberprzestrzeni państwa*, Warszawa 2016, s. 71.

[36] W.J. Wołpiuk, *Bezpieczeństwo państwa i pojęcia pokrewne. Aspekty konstytucyjnoprawne*, [w:] W. Sokolewicz (red.), *Krytyka prawa. Niezależne studia nad prawem, t. 2, Bezpieczeństwo*, Warszawa 2010, s. 184.

[37] W. Kitler, *Bezpieczeństwo narodowe RP. Podstawowe kategorie. Uwarunkowania. System*, Warszawa 2011, s. 31.

z punktu widzenia podmiotu, jakim jest państwo (i społeczeństwo) są określone zasięgiem wartości, potrzeb, celów i interesów bezpieczeństwa narodowego. Dany rodzaj bezpieczeństwa w ogóle (ogólnego) nie musi stanowić w całości elementu zbioru, jakim jest bezpieczeństwo narodowe[38]. Pojęcie bezpieczeństwa bez dodatkowego kwantyfikatora zostało użyte w art. 31 ust. 3 Konstytucji, który spełnia funkcję tzw. ogólnej klauzuli ograniczającej, czyli przepisu określającego w sposób generalny (frontalny) przesłanki dopuszczalności ograniczania konstytucyjnych praw i wolności[39]. Potrzeba zapewnienia bezpieczeństwa w szerokim rozumieniu, tj. jako stanu, w którym dany podmiot nie odczuwa zagrożeń, stanowi wartość uzasadniającą wprowadzenie ograniczeń korzystania z innych wartości konstytucyjnych, w szczególności takich jak wolność wypowiedzi, prawo zgromadzeń, wolność przemieszczania się. Bezpieczeństwo zatem w szerokim rozumieniu oznacza stan pewności, spokoju, zabezpieczenia oraz jego poczucia, co oznacza brak zagrożeń i ochronę przed niebezpieczeństwami[40]. W doktrynie podkreśla się, że ograniczenia muszą być konieczne dla państwa demokratycznego. Stąd też konstytucyjne pojęcie bezpieczeństwa oznacza wolność od zagrożeń dla istnienia państwa demokratycznego[41]. Przyjąć zatem można, że ustrojodawca objął pojęciem bezpieczeństwa zawartym w art. 31 ust. 3 Konstytucji RP wszystkie jego dziedziny, które dookreśla w innych przepisach ustawy zasadniczej[42]. Bezpieczeństwo więc, a w tym wszystkie jego dziedziny, stanowi wartość o charakterze instrumentalnym, służącą ochronie państwa jako dobra samoistnego (dobra autotelicznego)[43].

Z tego właśnie powodu bezpieczeństwo państwa uzyskuje dwojakiego rodzaju status, tj. wartości zasługującej na szczególną ochronę, a zarazem normy kompetencyjnej o charakterze upoważniającym, a także legalizującym i zobowiązującym organy władzy wykonawczej wprost wskazane w przepisach

---

38 *Ibidem*, s. 45.

39 L. Bosek, [w:] Safjan M., Bosek L. (red.), Konstytucja RP. Tom I. Komentarz. Art. 1–86, Warszawa 2016, kom. do art. 31, s. 49.

40 R. Zięba, *Kategoria bezpieczeństwa w nauce i stosunkach międzynarodowych*, [w:] D.B. Bobrow, E. Haliżak, R. Zięba (red.), *Bezpieczeństwo narodowe i międzynarodowe u schyłku XX wieku*, Warszawa 1997, s. 3.

41 K. Wojtyczek, *Granice ingerencji ustawodawczej w sferę praw człowieka w Konstytucji RP*, Warszawa 1999, s. 184.

42 L. Bosek, *op.cit*., s. 50.

43 Kordela M., *Zarys typologii uzasadnień aksjologicznych w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego*, Bydgoszcz–Poznań 2001, s. 62.

Konstytucji do podejmowania działań na rzecz utrzymania bezpieczeństwa, przeciwdziałania zagrożeniom oraz reagowania na nie i usuwania ich skutków. Rozwinięcie upoważnień przyznanych organom władzy publicznej w zakresie utrzymania bezpieczeństwa państwa i reagowania na powstające zagrożenia następuje w ustawach szczególnych o stanach nadzwyczajnych[44]. Uwzględniając sformułowane powyżej spostrzeżenia, można przyjąć, że ochrona cyberprzestrzeni oznacza zadanie państwa realizowane na zasadach wskazanych za pośrednictwem organów oraz operatorów usług kluczowych i dostawców usług cyfrowych.[45] Zadanie to obejmuje ochronę danych i usług oferowanych w cyberprzestrzeni, w tym w szczególności ochronę danych osobowych użytkowników systemów informatycznych oraz podmiotów świadczących i korzystających z usług cyfrowych.

Cechy cyberprzestrzeni

Cyberprzestrzeń, jak już wspomniano, powstała w wyniku upowszechniania się technologii informatycznych i jest dla jej użytkowników zupełnie nową płaszczyzną aktywności oraz środowiskiem działań o bardzo specyficznym charakterze. Dotyczy to nie tylko podmiotów korzystających z zasobów informatycznych zgodnie z obowiązującymi zasadami i literą prawa, ale również tych, którzy mogą wykorzystać technologie informatyczne w celach przestępczych, terrorystycznych czy militarnych. Istotne są zatem te cechy cyberprzestrzeni, które pozwalają na wykorzystywanie jej do działań zagra-

---

[44] J. Taczkowska-Olszewska, *Bezpieczeństwo informacyjne jako kategoria prawna. Ujęcie teoretyczne*, [w:] W. Kitler, J. Taczkowska-Olszewska (red.), *Bezpieczeństwo informacyjne. Aspekty prawno-administracyjne*, Warszawa 2017, s. 6.

[45] Zgodnie z art. 2 pkt 1–3 Ustawy o Cyberbezpieczeństwie, do organów tych należą w szczególności: CSIRT GOV (Zespół Reagowania na Incydenty Bezpieczeństwa Komputerowego przy ABW); CSIRT MON (Zespół Reagowania na Incydenty Bezpieczeństwa Komputerowego przy MON); CSIR NASK (Zespół Reagowania na Incydenty Bezpieczeństwa Komputerowego działający przy Naukowej i Akademickiej Sieci Komputerowej – Państwowym Instytucie Badawczym), a także wskazane w art. 4 CyberBezpU: NBP; Polskie Centrum Akredytacji oraz inne organy właściwe do spraw cyberbezpieczeństwa.

żających bezpieczeństwu. Najbardziej oczywistą właściwością aktywności podejmowanej w cyberprzestrzeni, wynikającą bezpośrednio z jej aterytorialności i amaterialności, jest pełne uniezależnienie się od ograniczeń przestrzennych, głównie geograficznych. Działania w cyberprzestrzeni można zainicjować praktycznie z każdego miejsca na świecie, a jedynym wymogiem jest techniczna możliwość połączenia się z siecią internetową[46]. Z aterytorialności cyberprzestrzeni, a także z szybkiego tempa rozwoju technologii informatycznych wynika stosunkowo niski koszt rozpoczęcia i prowadzenia w niej działań. W praktyce nakłady wymagane do ich podjęcia ograniczają się do zakupu odpowiedniego sprzętu i oprogramowania, zapewnienia dostępu do Internetu oraz zdobycia wiedzy i umiejętności niezbędnych w tego typu działaniach[47]. Istotną cechą funkcjonowania w cyberprzestrzeni jest możliwość zachowania anonimowości. Nie wynika to jednak z istoty cyberprzestrzeni, ale z jej konstrukcji i istniejącej w niej sieci powiązań oraz możliwości technologicznych. Dostęp do sieci internetowej nie wymaga obowiązkowej autoryzacji, dodatkowo ograniczone są możliwości śledzenia wszelkich czynności podejmowanych w sieci. Trudność identyfikacji sprawców oznacza również małe prawdopodobieństwo ich wykrycia, przeciwdziałania skutkom ich działalności, niewielkie możliwości podejmowania odwetu czy ich ukarania[48]. Powoduje to, że sprawcy cybernetycznych przestępstw czują się nie tylko anonimowo, ale i bezkarnie. Działania te są ponadto nieprzewidywalne pod kątem miejsca i czasu ich wystąpienia. Niemożliwe jest również wykrycie przygotowań jakiegokolwiek użytkownika Internetu do podjęcia niezgodnych z prawem czynów. W praktyce trudno jest też odróżnić awarie sieci od działań zamierzonych. Wszystko to w konsekwencji ogranicza możliwości obrony ewentualnych ofiar przed zagrożeniami i redukuje zdolności zapobiegania ich urzeczywistnieniu[49]. Kolejną istotną cechą działań

---

[46] A.D. Sofaer, S.E. Goodman, *Cyber Crime and Security: The Transnational Dimension*, [w:] *The Transnational Dimension of Cyber Crime and Terrorism*, (ed.) A.D. Sofaer, S.E. Goodman, Stanford 2001, s. 6–7.

[47] M. Madej, *Zagrożenia asymetryczne bezpieczeństwa państw obszaru transatlantyckiego*, Warszawa 2008, s. 330.

[48] K. Soo Hoo, S. Goodman, L. Greenberg, *Information Technology and Terrorist Threat*, „Survival" 1997, t. 39, nr 3, s. 142–143.

[49] G. Weimann, *Cyberterrorism. How Real is The Threat?*, Washington 2004, s. 6; O.K. Meng, *Cyber-Terrorism: An Emerging Threat of The New Millennium*, „Pointer" 2002, t. 28, nr 3, s 100–102; M. Madej, *op.cit.*, s. 332.

w cyberprzestrzeni, a konkretniej ich następstw, jest systemowy charakter i szeroki zasięg. Podmioty działające w sieci mogą teoretycznie uzyskiwać równoczesny dostęp do bardzo wielu elementów sieci, a następnie wpłynąć na ich bezpieczeństwo. Skutki mogą być złożone, objąć swoim zasięgiem wiele składników i wielu użytkowników cyberprzestrzeni, nawet w najodleglejszych zakątkach świata, mogą być długotrwałe i kosztowne. Zasięg ewentualnych konsekwencji tego typu operacji potęguje monokulturowość cyberprzestrzeni, polegająca na daleko idącej standaryzacji stosowanych w niej procedur oraz ujednoliceniu stosowanego oprogramowania w globalnej sieci[50]. Podkreślenia wymaga fakt, że taka działalność może przynieść niewspółmiernie wysokie efekty przy stosunkowo niewielkim zaangażowaniu sił i środków oraz niskich nakładach finansowych. Wszystkie z przedstawionych powyżej cech są przesłankami do tego, żeby zagrożenia cyberprzestrzeni traktować w kategorii zagrożeń asymetrycznych.

W chwili obecnej ataki cybernetyczne stają się coraz częstsze, lepiej zorganizowane i bardziej kosztowne biorąc pod uwagę szkody, jakie wyrządzają administracjom rządowym, biznesowi, gospodarce, a potencjalnie także transportowi, sieciom dostaw i innej infrastrukturze krytycznej. Mogą one osiągnąć poziom, którego przekroczenie zagraża narodowemu i euroatlantyckiemu dobrobytowi, bezpieczeństwu i stabilności (Koncepcja strategiczna, www.bbn.gov.pl). W obliczu globalizacji ochrona cyberprzestrzeni stała się jednym z podstawowych celów strategicznych w obszarze bezpieczeństwa każdego państwa. W czasach, gdy panuje swoboda przepływu osób, towarów, informacji i kapitału – bezpieczeństwo demokratycznego państwa zależy od wypracowania mechanizmów pozwalających skutecznie zapobiegać zagrożeniom bezpieczeństwa cyberprzestrzeni i je zwalczać. Obecnie w cyberprzestrzeni granica między pokojem a wojną staje się coraz bardziej umowna. Dlatego też cyberkonflikty, a tym bardziej cyberwojna, stają się już stopniowo niestety rzeczywistością. Co prawda nie doszło jeszcze do otwartego konfliktu międzypaństwowego w tym wymiarze, jednak dotychczasowe wydarzenia wskazują, że można mówić już nie tylko o „zimnej wojnie w cyberprzestrzeni" czy wyścigu zbrojeń, lecz o regularnych starciach między poszczególnymi aktorami na arenie międzynarodowej[51]. Według Mikko Hypponena państwa

---

[50] M. Madej, *op.cit.*, s. 333.

[51] *Virtual Criminology Report 2009*, McAfee Corporation, 2009; D. Gardham, *Hackers recruited to fight „new cold war"*, „The Telegraph" 26 czerwca 2009 r.

atakują się wzajemnie przy pomocy złośliwego oprogramowania, dlatego też cyberwojenna rewolucja już trwa[52].

Asymetryczność działań w cyberprzestrzeni oraz ich skutki

Wraz ze wzrostem znaczenia cyberprzestrzeni w czasach współczesnych, zarówno dla państwa, jak i dla obywateli, coraz istotniejszy staje się problem jej bezpieczeństwa[53]. Od wielu lat bezpieczeństwo definiowane jest w kontekście zagrożeń i wyzwań dla danego podmiotu. Zagrożenie bezpieczeństwa tym różni się od wyzwania bezpieczeństwa, że jest ono sytuacją, w której istnieje możliwość pojawienia się stanu niebezpiecznego dla otoczenia. Odznacza się ono wysokim ryzykiem powstania konfliktu, a nawet zachodzi bezpośrednie prawdopodobieństwo jego zaistnienia. W przypadku wyzwań bezpieczeństwa można mówić jedynie o przesłankach powstania konfliktu. Wyzwanie bezpieczeństwa może być pierwszym krokiem do powstania zagrożeń dla bezpieczeństwa. Współczesne wyzwania i zagrożenia bezpieczeństwa stanowią ważną treść założeń strategii bezpieczeństwa organizacji międzynarodowych i państw demokratycznych, w tym również państwa polskiego[54].

Jednym z praw rządzących cybernetyczną przestrzenią jest asymetria działań, która przejawia się na licznych płaszczyznach relacji pomiędzy użytkownikami oraz zawartymi w nich systemami. To pojęcie można jednak rozumieć na wiele sposobów – zwłaszcza w sferze cyfrowej. W ocenie ekspertów Sojuszu Północnoatlantyckiego niebezpieczeństwa asymetryczne przedstawiane są jako zagrożenie wynikające z możliwości zastosowania różnych środków i metod w celu obejścia lub neutralizacji silnych punktów przeciwnika, wykorzystując jednocześnie jego słabości w celu uzyskania

---

[52] M. Hypponen, *Cyberwojna stała się rzeczywistością*, tech.wp.pl/kat,1009785,title,Cyberwojnastala-sie-rzeczywistoscia,wid,14867034,wiadomosc.html [dostęp: 24.04.2021];

[53] T.R. Aleksandrowicz, *Bezpieczeństwo w cyberprzestrzeni ze stanowiska prawa międzynarodowego*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego" 2016, s. 12.

[54] R. Zięba (red.), *Bezpieczeństwo międzynarodowe po zimnej wojnie*, Warszawa 2008, s. 25.

niewspółmiernych wyników[55]. NATO w swojej definicji skupia się na relacji zachodzącej pomiędzy podmiotami. Podkreśla się przy tym, że każdy z nich może dysponować różnymi środkami pozwalającymi na przeprowadzenie skutecznych działań, które w sferze wirtualnej mogą przybierać nieznane do tej pory formy. Wynika to z faktu, iż cyberprzestrzeń należy rozumieć jako obszar logiczny i nie podlega ona ograniczeniom fizycznym, takim jak prawa fizyki czy przeszkody geologiczne[56]. Bezpieczeństwo każdej informacji zawartej w sieci – globalnej lub miejscowej – staje się zagrożone w momencie, gdy wrogi podmiot uzyska dostęp do samego układu. Liczba przedsięwzięć podjętych w celu ochrony danych bywa ogromna i stanowi wyzwanie na wielką skalę (najmniejsza luka niweczy wszystko). Tworzone są platformy zarządzające cyfrowymi „dobrami", chronione przez programy posługujące się często autorskimi algorytmami szyfrującymi[57]. Złożoność takiej operacji może zostać zaprzepaszczona przez nieporównywalnie prostsze działania. Potencjalny agresor, popełniając błędy, zazwyczaj nie naraża się na to, że dotkną go konsekwencje jego działań. Często wystarczy jedna luka w systemie bezpieczeństwa, aby ten mógł zostać złamany[58]. Sprawia to, że obrońca musi podjąć znacznie więcej przedsięwzięć niż podmiot dokonujący ataku. Skupienie uwagi wyłącznie na działaniach (operacjach) między stronami walk nie wydaje się jednak w pełni zasadne. W kategoriach asymetrii należy rozpatrywać także istotę samych podmiotów. Niektóre z nich mogą wydawać się znacznie słabsze od reszty – w ujęciu liczebności oraz zasobu sił i środków. Jednak przy zastosowaniu metod niekonwencjonalnych z punktu widzenia oponenta mogą zagrozić jego bezpieczeństwu.

Jedną z charakterystycznych cech zagrożeń asymetrycznych w świecie realnym jest ich ponadpaństwowość – podmioty transnarodowe lub subnarodowe, takie jak ugrupowania terrorystyczne oraz organizacje przestępcze – mogą działać na obszarze wielu krajów[59]. Również i tutaj można dostrzec analogię

---

[55] AAP-6 Słownik terminów i definicji NATO, 2017, https://wcnjik.wp.mil.pl/u/AAP6PL.pdf, s. 58, [dostęp: 23.04.2021].

[56] J. Wasilewski, *op.cit*., s. 229.

[57] S.C. Zimmerman, *Secure Infrastructure Design*, (b.m.w.) 2002.

[58] K.D. Mitnick, W.L. Simon, *Sztuka infiltracji, czyli jak włamywać się do sieci komputerowych*, Warszawa 2006, s. 60.

[59] Z. Ciekanowski, *Działania asymetryczne jako źródło zagrożeń bezpieczeństwa*, „Bezpieczeństwo i Technika Pożarnicza/Safety & Fire Technique" 2009, nr 3, s. 52–54.

między przestrzenią realną a cybernetyczną, gdyż w obu przypadkach asymetryczność wiąże się z trudnością wytyczenia jednoznacznych granic terytorialnych. W wirtualnej sferze logicznej jest to nawet niemożliwe, gdyż jedyną skuteczną formą unarodowienia fragmentów sieci jest infrastruktura znajdująca się na terytoriach poszczególnych państw. Cyberprzestrzeń formułuje jednak szczególny charakter braku zależności od podmiotów międzynarodowych, gdyż stanowi środowisko niezwykle przyjazne tworzeniu wysoce rozproszonych, niejasnych struktur organizacyjnych, pozbawionych siedzib i punktów centralnych. Co więcej – cyfrowe środowisko oferuje też stosunkową łatwość w pozyskiwaniu trudnej do weryfikacji, fikcyjnej osobowości lub niemalże całkowite jej zatajenie, włączając w to kamuflowanie aktywności w sieci globalnej. Asymetryczne konflikty w przestrzeni cybernetycznej, której bezpieczeństwo można rozpatrywać wieloaspektowo, wywierają swe piętno nie tylko na samej sferze cyfrowej, lecz także na przestrzeni realnej. Wysoce skomputeryzowany świat zamieszkany przez społeczeństwa informacyjne nierozerwalnie współdziała z cyberprzestrzenią, „żyjąc" w swoistej symbiozie. Nowoczesne rozwiązania teleinformatyczne tworzą liczne udogodnienia w życiu codziennym, pozwalają na niespotykany dotychczas postęp naukowy, choć niosą też zagrożenia – trudne do przewidzenia i niełatwe w przeciwdziałaniu[60]. Brakuje norm prawnych regulujących postępowanie w przypadku wystąpienia omawianych niebezpieczeństw – także w Polsce[61]. Ponadto efekty ataku cyberterrorystycznego lub innej formy szkodliwej działalności w sieci mogą dotykać nie tylko sfery cyfrowej. Z tego względu skutki cybernetycznych walk można podzielić na trzy rodzaje:

1) skutki wirtualne – dotyczące *stricte* cyberprzestrzeni;
2) skutki rzeczywiste – obejmujące świat realny w wymiarze:
   - materialnym – powodującym straty w infrastrukturze oraz dobrach fizycznych lub wśród żywych organizmów,
   - polityczno-społecznym – stwarzającym zagrożenie dla relacji podmiotów;
3) skutki mieszane – związane ze stratami w obu sferach.

Wymienione wyżej konsekwencje należy odnieść do dwóch grup przedmiotów i podmiotów: występujących w cyberprzestrzeni oraz (lub) w świe-

---

[60] Ł. Lysik, P. Machura, *Rola i znaczenie technologii mobilnych w codziennym życiu człowieka XXI wieku*, „Media i Społeczeństwo" 2014, nr 4, s. 21.

[61] M. Grzelak, K. Liedel, *op.cit*., s. 130–132.

cie realnym. Najistotniejszymi uczestnikami wydają się organizacje rządowe oraz służby specjalne, a także podmioty międzynarodowe w ujęciu ogólnym, w tym transnarodowe grupy przestępcze oraz ugrupowania terrorystyczne. Stronami konfliktu mogą być laboratoria zajmujące się cyberbezpieczeństwem, prawne zrzeszenia, grupy hakerskie czy nawet pojedyncze osoby[62]. Wymienione strony potencjalnych konfliktów mają wspólną cechę, mianowicie są w stanie zagrozić danym i systemom chroniącym informacje (zasoby). Jak wcześniej zaznaczono, ze względu na asymetrię działań często nieistotne są wielkość lub liczebność danego podmiotu, lecz stosowane przez niego metody. Warto podkreślić, że temu zjawisku sprzyja niekontrolowany postęp technologiczny prowadzący do nierównego rozwoju poszczególnych uczestników. Precyzyjne przewidywanie konsekwencji zaprezentowanych niebezpieczeństw jest niezwykle trudne. Cyberprzestrzeń cechuje się ogromnym dynamizmem i entropią, co może stanowić problem przy ustalaniu potencjalnych efektów działań prowadzonych w środowisku sieciocentrycznym. Ponadto pojawianie się nowych zagrożeń informacyjnych jest uzależnione od tempa ekspansji przestrzeni cybernetycznej. Z tego powodu nie należy tworzyć wykazu skutków sensu stricto, gdyż uległby on szybkiej dezaktualizacji. Zamiast tego należałoby ustalić kategorie konsekwencji, porządkujące konkretne skutki w mniejszych zbiorach. Takie rozwiązanie pozwala na znacznie szybszą i precyzyjniejszą analizę negatywnych rezultatów działalności w środowisku sieciocentrycznym.

Złożone konsekwencje logiczne (wirtualne) i rzeczywiste tworzą skomplikowaną, trudną w przewidywaniu strukturę ciągów przyczynowo-skutkowych[63]. Stworzenie swoistej typologii zagrożeń w postaci precyzyjnego i komplementarnego aparatu pojęciowego wydaje się zadaniem, którego wykonanie jest mało prawdopodobne. Środowisko sieciocentryczne stanowi obszar wielowymiarowy i skomplikowany, a przede wszystkim dynamiczny. Wskazanie konieczności podziału cyfrowej sfery na mniejsze sektory wydaje się najrozsądniejszym rozwiązaniem dostępnym „na dzień dzisiejszy". Po ustaleniu podstawowych kategorii zagrożeń i ich skutków, należałoby podjąć przedsięwzięcia legislacyjne. Pozwoliłyby one na modyfikację istniejących wykładni prawa międzynarodowego, które obecnie cechują się brakiem

---

[62] M. Lakomy, *Zagrożenia dla bezpieczeństwa teleinformatycznego państw – przyczynek do typologii*, „e-Politikon" 2013, nr 6, s. 108–109.

[63] M. Grzelak, K. Liedel, *op.cit.*, s. 129.

spójności w interpretacji incydentów cybernetycznych[64]. Brak procedur dotyczących reagowania w przypadku wystąpienia zagrożeń komputerowych może stanowić zagrożenie dla żywotnych interesów państw i organizacji transnarodowych. Z tego powodu synergiczna współpraca na płaszczyźnie naukowo-prawodawczej powinna być priorytetem dla podmiotów zaangażowanych w budowę bezpieczeństwa cybernetycznego.

Podsumowanie

Przestrzeń cybernetyczna jest dzisiaj uważana jako piąty wymiar pola walki, istniejący obok trójwymiarowej przestrzeni kartezjańskiej (x, y, z) i wymiaru czasowego (t)[65]. W chwili obecnej, w dobie intensywnego rozwoju sieci internetowej i rozbudowy globalnej sieci informatycznej, problem ten wymaga szczególnej uwagi. Z perspektywy militarnej światowa infrastruktura informatyczna, czyli realna infrastruktura wymiaru cybernetycznego, to aspekt strefy konfliktu obejmujący pełny zakres zjawisk elektromagnetycznych i pozaludzki wymiar rozpoznania (wykrywania celów), w którym siły zamaskowane techniczne (*stealth*) – trudne do wykrycia środkami technicznymi – prowadzą operacje zaczepne lub ukrywające się przed takimi operacjami[66]. Zatem globalną sieć informatyczną można rozpatrywać jako pole współczesnej walki prowadzonej z wykorzystaniem narzędzi informatycznych, gdzie najważniejszym ogniwem cyberprzestrzeni, stanowiącym jej szkielet, jest Internet, który jest zespołem połączonych ze sobą (*interconnected*) sieci komunikacyjnych umożliwionych transfer danych

---

[64] M. Lakomy, *Zagrożenia dla bezpieczeństwa teleinformatycznego państw – przyczynek do typologii*, „e-Politikon" 2013, nr 6, s. 137.

[65] Za prekursora takiego podejścia można uznać Johna A. Wardena, który już w 1995 r. stwierdził, że cyberprzestrzeń jest obok lądu, morza, powietrza i przestrzeni kosmicznej piątym wymiarem walki zbrojnej; Fry R., *Fighting Wars in Cyberspace*, „The Wall Street Journal" 21 lipca 2010 r., s. 45; Sienkiewicz P., *Wizje i modele wojny informacyjnej*, [w:] *Społeczeństwo informacyjne – wizja czy rzeczywistość?* (red.) L.H. Haber, Kraków 2003, s. 376–377; P. Gawliczek, J. Pawłowski, *Zagrożenia asymetryczne*, Warszawa 2003, s. 49.

[66] P. Gawliczek, J. Pawłowski, *op.cit*.

w postaci cyfrowej[67].W cyberprzestrzeni rozgrywać się może, a praktycznie już rozgrywa, nowy rodzaj wojny, czyli wojna informacyjna. Według Amerykańskiego Departamentu Obrony definiuje się ją jako działania podjęte w celu osiągnięcia informacyjnej przewagi, wspierające narodową strategię militarną poprzez oddziaływania na informację i systemy informacyjne przeciwnika, przy jednoczesnej ochronie własnych informacji i systemów informacyjnych[68]. Z kolei walka informacyjna w ogólnym znaczeniu to sposób działania, którego celem jest zdobycie i wykorzystanie zasobów informacyjnych[69]. Zatem wojna, a właściwie walka informacyjna obejmuje całość czynności podejmowanych przez uczestników danego konfliktu zmierzających do uzyskania kontroli nad treścią, przepływem i dostępnością istotnych informacji. Tak pojmowana walka informacyjna, będąca przejawem wojny informacyjnej, nie ogranicza się tylko do operacji prowadzonych przy użyciu technologii informatycznych albo przez infrastrukturę zbudowaną na bazie tych technologii, lecz może przybrać postać wielu innych form aktywności, zarówno fizycznych, jak i wyłącznie symbolicznych z wykorzystaniem technologii teleinformatycznych[70]. Martin Libicki zwrócił uwagę na siedem form walki informacyjnej, które mogą przyjąć postać walki w zakresie systemów dowodzenia i kontroli (*command-andcontrol warfare*), walki opartej na wywiadzie (*intelligence-based warfare*), wykorzystywania technik radioelektronicznych i kryptografii (*electronic warfare*), działań psychologicznych (*psychological warfare*), operacji hakerskich (*hacker warfare*), ekonomicznej walki informacyjnej (*economic information warfare*) i walki cybernetycznej (*cyberwarfare*)[71]. Jak pokazują liczne przykłady, w działania w cyberprzestrzeni zaangażowane są często podmioty pozapaństwowe, przede wszystkim hakerzy (czasami są przykrywką dla działalności instytucji państwowych, głównie wywiadu), jakkolwiek po technologie te sięgają również organizacje terrorystyczne i zorganizowane grupy przestępcze. Dla tego typu działań trudno jest zastosować pojęcie wojny czy walki informacyjnej, stąd też

---

[67] B. Schmitt, *Information Security. A New Challenge for the UE*, „Chaillot Paper" 2005.

[68] P. Gawliczek, J.Pawłowski, *op.cit*

[69] D. Denning, *Wojna informacyjna i bezpieczeństwo informacji*, Warszawa 2002, s. 23–25.

[70] M. Madej, *Zagrożenia asymetryczne bezpieczeństwa państw obszaru transatlantyckiego*, Warszawa 2008, s.325.

[71] M. Libicki, *What is Information Warfare?*, Washington 1995, s. 50–51.

operuje się coraz powszechniej innym pojęciem, odnoszącym się do działań podmiotów pozapaństwowych, a mianowicie pojęciem cyberkonfliktu.

Cyberkonflikt, czyli konflikt cybernetyczny, określany jest często jako konflikt angażujący różnorodne systemy ludzi, rzeczy, procesów i postrzegania, które związane są z sieciami komputerowymi, choć niekoniecznie całkowicie skomputeryzowane. Konfliktem cybernetycznym będzie zatem każdy konflikt, w którym sukces lub porażka są dla większości jego uczestników uzależnione od działań prowadzonych w sieciach komputerowych. Cyberkonflikty mogą zatem przybrać postać trzech podstawowych form aktywności[72]:

- aktywizmu – niedestrukcyjnej działalności niektórych grup, w ramach której Internet służy do wsparcia prowadzonej kampanii;
- haktywizmu – kombinacji aktywizmu i działań przestępczych; haktywizm wykorzystuje metody hakerskie przeciwko określonym celom w Internecie, by zakłócić ich funkcjonowanie, nie powodując przy tym poważnych strat; działalność ta ma na celu nie tyle pozyskanie czy zniszczenie zasobów przeciwnika, ile przede wszystkim zwrócenie uwagi na dany problem;
- cyberterroryzmu – politycznie motywowanego ataku lub groźby ataku na komputery, sieci lub systemy informacyjne w celu zniszczenia infrastruktury oraz zastraszenia lub wymuszenia na rządzie i ludziach daleko idących politycznych i społecznych działań, w szerszym rozumieniu tego słowa, zastosowanych przez organizacje terrorystyczne.

Gwałtowny rozwój sfery cybernetycznej oraz trudności w jej zdefiniowaniu, ale także zachodzące w niej zjawiska, brak nadążających za nimi regulacji prawnych, zbyt niska świadomość podmiotów publicznych i prywatnych co do niebezpieczeństw, jakie może ona generować, wszystko to sprawia, iż zaczyna ona służyć jako podstawa dla rozwoju zaawansowanych i trudnych do zneutralizowania zagrożeń, mogących wpłynąć na świat realny.

Bibliografia

AAP-6 Słownik terminów i definicji NATO, 2017, https://wcnjik.wp.mil.pl/u/AAP6PL.pdf, s. 58, [dostęp: 23.04.2021].

---

[72] K. Liedel, P. Piasecka, *Wojna cybernetyczna – wyzwanie XXI wieku*, „Bezpieczeństwo Narodowe" 2011, nr I(17), s. 16–17.

Aleksandrowicz T.R., *Bezpieczeństwo w cyberprzestrzeni ze stanowiska prawa międzynarodowego*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego" 2016.
Bednarek J., *Media w nauczaniu*, Warszawa 2002.
Bosek L., [w:] Safjan M., Bosek L. (red.), Konstytucja RP. Tom I. Komentarz. Art. 1–86, Warszawa 2016, kom. do art. 31.
Bógdał-Brzezińska A., Gawrycki M., *Cyberterroryzm i problemy bezpieczeństwa informacyjnego we współczesnym świecie*, Warszawa 2003.
Chałubińska-Jentkiewicz K., Karpiuk M., *Prawo nowych technologii. Wybrane zagadnienia*, Warszawa 2015.
Ciekanowski Z., *Działania asymetryczne jako źródło zagrożeń bezpieczeństwa*, „Bezpieczeństwo i Technika Pożarnicza/Safety & Fire Technique" 2009, nr 3.
Crowther G.A., „The Cyber Defense Review" 2017, Vol. 2, No. 3.
Defense in Depth – A practical strategy for achieving Information Assurance in today's highly networked environments, Fort Meade 2000.
Denning D., *Wojna informacyjna i bezpieczeństwo informacji*, Warszawa 2002.
Doktryna Cyberbezpieczeństwa Rzeczypospolitej Polskiej, Biuro Bezpieczeństwa Narodowego, Warszawa 2015.
Dz.U. Nr 222, poz. 1323, Ustawa z 30.8.2011 r. o zmianie ustawy o stanie wojennym oraz o kompetencjach Naczelnego Dowódcy Sił Zbrojnych i zasadach jego podległości konstytucyjnym organom Rzeczypospolitej Polskiej oraz niektórych innych ustaw.
Dz.U. z 2011 r. Nr 222, poz. 1323, Uzasadnienie projektu ustawy z 30.08.2011 r. o zmianie ustawy o stanie wojennym oraz o kompetencjach Naczelnego Dowódcy Sił Zbrojnych i zasadach jego podległości konstytucyjnym organom Rzeczypospolitej Polskiej oraz niektórych innych ustaw, http://orka.sejm.gov.pl/proc6.nsf/opisy/4355.htm [dostęp: 26.04.2021].
Dz.U. z 2017 r., poz. 1897, Ustawa z 18.4.2002 r. *o stanie klęski żywiołowej*.
Dz.U. z 2017 r., poz. 1928, Ustawa z 21.6.2002 r. *o stanie wyjątkowym*.
Dz.U. z 2017 r., poz. 1932, Ustawa z 29.8.2002 r. o stanie wojennym oraz o kompetencjach Naczelnego Dowódcy Sił Zbrojnych i zasadach jego podległości konstytucyjnym organom Rzeczypospolitej Polskiej.
Dz.U. z 2017 r., poz. 570, Ustawa z 17.2.2005 r. o informatyzacji działalności podmiotów realizujących zadania publiczne.
Dz.U. z 2018 r., poz. 1560.
Dz. Urz. ABW z 2014 r., poz. 32, Zarządzenie Nr 35 Szefa Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego z 12.9.2014 r. *w sprawie Polityki Ochrony Cyberprzestrzeni Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego*.
Fry R., *Fighting Wars in Cyberspace*, „The Wall Street Journal" 21 lipca 2010 r.
Garbacz A., *Rynek elektroniczny w Polsce*, Warszawa 2010.
Gardham D., *Hackers recruited to fight 'new cold war'*, „The Telegraph" 26 czerwca 2009 r.
Gawliczek P., Pawłowski J., *Zagrożenia asymetryczne*, Warszawa 2003.
Gibson W., *Neuromancer*, Katowice 2009.

Grzelak M., Liedel K., Bezpieczeństwo w cyberprzestrzeni. Zagrożenia i wyzwania dla Polski – zarys problemu, „Bezpieczeństwo Narodowe" 2012, nr 22.
Hypponen M., *Cyberwojna stała się rzeczywistością*, tech.wp.pl/kat,1009785,title, Cyberwojnastala-sie-rzeczywistoscia,wid,14867034,wiadomosc.html [dostęp: 24.04.2021].
Internet World Stats, Internet Growth Statistics, www.internetworldstats.com/emarketing.htm [dostęp: 25.04.2021]; https://mobirank.pl/2021/01/28/mobile-i-digital--w-2021-r-522-mld-ludzi-na-swiecie-uzywa-telefonow-komorkowych/, [dostęp: 25.04.2021].
Joint Publication 1-02, DOD Dictionary of Military and Associated Terms 08 November 2010. (As amended through 15 October 2015), 2015.
Kańciak A., Bezpieczeństwo w cyberprzestrzeni oraz społeczeństwo informacyjne jako przedmiot analiz naukowych i debat publicznych, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego" 2013, nr 9.
Kitler W., Bezpieczeństwo narodowe RP. Podstawowe kategorie. Uwarunkowania. System, Warszawa 2011.
Koncepcja strategiczna obrony i bezpieczeństwa członków Organizacji Traktatu Północnoatlantyckiego, przyjęta przez szefów państw i rządów w Lizbonie, tłumaczenie robocze BBN, www.bbn.gov.pl/pl/wydarzenia/2694,dok.html [dostęp: 24.04.2021].
Konstytucja RP z dnia 2 kwietnia 1997 roku, Dz.U. z 1997, nr 78, poz. 483 z późn. zm.
Kordela M., Zarys typologii uzasadnień aksjologicznych w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego, Bydgoszcz–Poznań 2001.
Lakomy M., Cyberprzestrzeń jako nowy wymiar rywalizacji i współpracy państw, Katowice 2015.
Lakomy M., Zagrożenia dla bezpieczeństwa teleinformatycznego państw – przyczynek do typologii, „e-Politikon" 2013, nr 6.
Libicki M., *What is Information Warfare?*, Washington 1995.
Liedel K., Piasecka P., *Wojna cybernetyczna – wyzwanie XXI wieku*, „Bezpieczeństwo Narodowe" 2011, nr I (17).
Liedel K., *Transsektorowe obszary bezpieczeństwa narodowego*, Warszawa 2011.
Lubasz D., Techniczne, ekonomiczne i prawne uwarunkowania handlu elektronicznego, [w:] D. Lubasz, Handel elektroniczny. Bariery prawne, Warszawa 2013.
Lysik Ł., Machura P., Rola i znaczenie technologii mobilnych w codziennym życiu człowieka XXI wieku, „Media i Społeczeństwo" 2014, nr 4.
Madej M., Zagrożenia asymetryczne bezpieczeństwa państw obszaru transatlantyckiego, Warszawa 2008.
Meng Ow Kim, *Cyber-Terrorism: An Emerging Threat of The New Millennium*, „Pointer" 2002, t. 28, nr 3.
Mitnick K.D., Simon W. L., *Sztuka infiltracji, czyli jak włamywać się do sieci komputerowych*, Warszawa 2006.
Mróz M., *Informacja nt. pojęcia cyberprzestrzeni oraz bezpieczeństwa i zagrożenia cyberprzestrzeni w prawie międzynarodowym i w ustawodawstwie wybranych państw demokratycznych* (w zw. z drukiem sejmowym nr 4355), http://webcache.google-

usercontent.com/search?q=cache:3Up-CiLRxrgJ:orka.sejm.gov.pl/RexDomk6.nsf/0/B73334CDA51F11A1C12578CC0047C0E2/%24file/i1757-11.rtf+&cd=5&hl=pl&ct=clnk&gl=pl, [dostęp: 26.04.2021].

Nowak A., *Cyberprzestrzeń jako nowa jakość zagrożeń*, „Zeszyty Naukowe AON" 2013, nr 3.

Polityka ochrony cyberprzestrzeni Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 2013.

Rządowy program ochrony cyberprzestrzeni Rzeczypospolitej Polskiej na lata 2011–2016, Warszawa 2010.

Schmitt B., *Information Security. A New Challenge for the UE*, „Chaillot Paper" 2005.

Sienkiewicz P., *Wizje i modele wojny informacyjnej*, [w:] *Społeczeństwo informacyjne – wizja czy rzeczywistość?*, (red.) Haber L.H., Kraków 2003.

Sofaer A.D., Goodman S.E., *Cyber Crime and Security: The Transnational Dimension*, [w:] *The Transnational Dimension of Cyber Crime and Terrorism*, (ed.) Sofaer A.D., Goodman S.E., Stanford 2001.

Soo Hoo K., Goodman S., Greenberg L., *Information Technology and Terrorist Threat*, „Survival" 1997, t. 39, nr 3.

Strategia Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej, Biuro Bezpieczeństwa Narodowego, Warszawa 2014.

Szczepaniuk E., *Bezpieczeństwo struktur administracyjnych w warunkach zagrożeń cyberprzestrzeni państwa*, Warszawa 2016.

Świątkowska J., *Bezpieczeństwo infrastruktury krytycznej wymiar teleinformatyczny*, Instytut Kościuszki, Kraków 2014.

Taczkowska-Olszewska J., *Bezpieczeństwo informacyjne jako kategoria prawna. Ujęcie teoretyczne*, [w:] Kitler W., Taczkowska-Olszewska J. (red.), *Bezpieczeństwo informacyjne. Aspekty prawno-administracyjne*, Warszawa 2017.

The UK Cyber Security Strategy. Protecting and promoting the UK in a digital world, London 2011.

Virtual Criminology Report 2009, McAfee Corporation, 2009.

Warden J.A., *Enemy as a System*, „Airpower Journal" 1995, nr 9.

Wasilewski J., *Zarys definicyjny cyberprzestrzeni*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego" 2013, nr 9.

Weimann G., *Cyberterrorism. How Real is The Threat?*, Washington 2004.

Wojtyczek K., *Granice ingerencji ustawodawczej w sferę praw człowieka w Konstytucji RP*, Warszawa 1999.

Wołpiuk W.J., *Bezpieczeństwo państwa i pojęcia pokrewne. Aspekty konstytucyjnoprawne*, [w:] Sokolewicz W. (red.), *Krytyka prawa. Niezależne studia nad prawem, t. 2, Bezpieczeństwo*, Warszawa 2010.

Zięba R. (red.), *Bezpieczeństwo międzynarodowe po zimnej wojnie*, Warszawa 2008.

Zięba R., *Kategoria bezpieczeństwa w nauce i stosunkach międzynarodowych*, [w:] D.B. Bobrow, E. Haliżak, Zięba R. (red.), *Bezpieczeństwo narodowe i międzynarodowe u schyłku XX wieku*, Warszawa 1997.

Zimmerman S.C., *Secure Infrastructure Design*, (b.m.w.) 2002.

Biogram

Robert Maciejewski (1969 r.) – prawnik, w latach 1996-2008 pracował na stanowisku prokuratora, od 2009 r. jest radcą prawnym, doktor nauk społecznych w zakresie nauk o polityce i administracji (UAM). Autor szeregu publikacji naukowych z zakresu cyberbezpieczeństwa, cyberterroryzmu oraz infrastruktury krytycznej a także uczestnik wielu krajowych i międzynarodowych konferencji naukowych.

lic. Dominik Kowalczyk
student Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach na kierunku Bezpieczeństwo Narodowe
mgr Kamil Woźniak
Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach

PROBLEMATYKA PRZESTĘPSTW W CYBERPRZESTRZENI W DOBIE CYFRYZACJI SPOŁECZEŃSTWA. ANALIZA ZJAWISKA W ŚWIETLE WYBRANYCH PRZYKŁADÓW ATAKÓW CYBERPRZESTĘPCZYCH

CRIMES IN CYBERSPACE IN THE ERA OF DIGITIZATION OF SOCIETY. ANALYSIS OF THE PHENOMENON IN THE LIGHT OF SELECTED EXAMPLES OF CYBERCRIMINAL ATTACKS

Abstrakt: Dynamiczny postęp w sferze wirtualnej rzeczywistości stworzył szerokie pole możliwych przestępstw. Decydującym komponentem takich zagrożeń jest chęć uzyskania korzyści majątkowych, uzyskania niejawnych danych oraz próby ataków wymuszających okup. Takie czyny ukierunkowane są często na sektor gospodarczy i publiczny. Cyberprzestępcy w aktualnej sytuacji panującej epidemii koronawirusa wykazują większą aktywność spowodowaną dezinformacją społeczeństwa. Problematyka przestępstw w cyberprzestrzeni ma zupełnie inny charakter w kontekście działań cyberprzestępców, jednak stanowi równe zagrożenie w porównaniu z sytuacjami bazującymi na realnym katalogu czynów zabroniony. Celem głównym niniejszej pracy jest analiza procesów ataków cyberprzestępczych z ostatnich lat, analiza wpływu tych czynów na społeczeństwo oraz próba zrozumienia skuteczności zwalczania przestępczości na poziomie wirtualnym – poprzez narzędzie Białego Wywiadu.

Słowa kluczowe: cyberprzestrzeń, społeczeństwo cyfrowe, cyberprzestępczość, biały wywiad, bezpieczeństwo informacji

Abstract: Dynamic progress in the sphere of virtual reality has created a wide field that criminals use. The decisive component of such threats is the desire to obtain financial gain, obtain classified data and attempt ransomware attacks. Such acts often target the economic and public sectors. Cybercriminals in the current situation of the prevailing coronavirus epidemic are more active due to disinformation of the society. The issue of crimes in cyberspace is of a completely different nature in the context of cybercriminals' activities, however, it constitutes an equal threat compared to situations based on a real catalog of prohibited acts. The main goal of this study is to analyze the processes of cybercriminal attacks in recent years, to analyze the impact of these acts on the society and to try to understand the effectiveness of combating crime on a virtual level - through open-source intelligence.

Keywords: cyberspace, digital society, cybercrime, open-source intelligence, information security

Wstęp

Destabilizacja systemu ochrony przed działalnością przestępczą w cyberprzestrzeni niesie ze sobą realne zagrożenia. Szerzej należy zdefiniować czym są ataki cyberprzestępcze i ich podział w kontekście bezpiecznego funkcjonowania w społeczeństwie informacyjnym młodych ludzi. Biorąc pod uwagę aspekt, że istnienie w Internecie jest współcześnie koniecznością, działalność w nim przejawia się w sferach społecznych, ekonomicznych czy edukacyjnych. Problemy wynikające z niekompletnej ochrony obywateli mogą więc docierać do odbiorców różnymi kanałami.

Indyjska kradzież kart płatniczych a skimming w Polsce

Specyfika poniżej opisywanego ataku cybernetycznego polegała na nielegalnym skopiowaniu zawartości paska magnetycznego karty płatniczej bez wiedzy jej posiadacza. Tak nielegalnie skopiowana karta w środowisku elektronicznym będzie zachowywać się identycznie jak karta oryginalna. Celem takiego przestępczego działania jest wykonywanie nieuprawnionych płatności za towary i usługi lub wypłat z bankomatów – tzw. *skimming*. Obecnie

dostępne urządzenia pozwalają na skopiowanie całej zawartości magnetycznego paska i zapisaniu jej na innej wybranej karcie. Według danych policji[1], takie dane mogą być kopiowane w sklepach, restauracjach, na stacjach benzynowych oraz każdym innym możliwym punkcie, w którym dokonuje się płatności elektronicznych. Jedną z bardziej niebezpiecznych odmian „skimmingu" jest „skimming bankomatowy", który pozwala przestępcom za sprawą wcześniej zainstalowanych specjalistycznych urządzeń pozyskać dane paska magnetycznego karty oraz kodów PIN.

Ważną informacją jest również kod „SWIFT", który jest jawnym, niezmiennym unikalnym kodem dla każdego polskiego i zagranicznego banku. Kody SWIFT dla banków na całym świecie można sprawdzić za pośrednictwem witryny *transferwise.com*[2]. Często można spotkać kod złożony z 11 znaków alfanumerycznych, wtedy 3 dodatkowe znaki identyfikują np. oddział banku na przykład (nazwa banku + kod SWIFT):

– Kod Swift banku ALLIANZ BANK:
  ALLBPLPW
– Kod Swift banku CREDIT AGRICOLE:
  AGRIPLPR
– Kod Swift banku Bank BPH:
  BPHKPLPK
– Kod Swift banku BNP PARIBAS*:*
  PPABPLPK

W sierpniu bieżącego roku miał miejsce atak na indyjski Cosmos Bank. W wyniku włamania do systemów skradziono prawie 944 milionów rupii (tj. ok. 13,5 miliona dolarów). Atak na system banku trwał od 11 do 13 dnia miesiąca. Przeprowadzili go niezidentyfikowani hakerzy, którzy nielegalnie uzyskali dostęp do informacji o kartach kredytowych klientów wraz z kodami SWIFT, poprzez wykorzystanie złośliwego oprogramowania do zainfekowania serwerów bankomatów. Dokonali oni 14 849 transakcji (głównie za granicą), opiewających na łączną kwotę 805 milionów rupii (prawie 11 milionów dolarów) w ciągu dwóch godzin. Poza wykorzystaniem bankomatów przestępcy przekazali ok. 139 milionów rupii (ok. 2,8 miliona dolarów) na

---

[1] Komenda Główna Policji, *Co to jest skimming?*, Oficjalna Strona Komendy Głównej Policji, https://www.policja.pl/pol/aktualnosci/11364,Co-to-jest-skimming.html, [dostęp: 04.02.2021].

[2] Przykład strony internetowej za pośrednictwem której można odczytać Kod Swift, https://transferwise.com/pl/swift-codes/, [dostęp: 04.02.2021].

rachunek firmy-widmo z siedzibą w Hongkongu. Wykonali trzy niezautoryzowane transakcje w globalnej sieci płatności SWIFT. „Ten cyberatak był dokonany przez wiele osób z 22 państw"[3] – powiedział Milind Kale, odpowiedzialny za bezpieczeństwo w Cosmos Bank. Hakerzy odpowiedzialni za ten atak nie zostali zidentyfikowani.

Jak informuje portal cyberdefence24:

> *Miesiąc wcześniej hakerzy włamali się na serwery innego indyjskiego banku – Canara Bank i dokonali kradzieży 20 tysięcy rupii (ok. 300 dolarów) z różnych kont bankowych. Liczba osób, które utraciły środki w tym ataku klientów wynosiła zaledwie 50, jednak powstało prawdopodobieństwo, że przestępcy przechowują dane dotyczące kont ponad 300 użytkowników. Ataków dokonywano za pomocą urządzeń do skimmingu w bankomatach, co umożliwiło kradzież informacji o posiadaczach kart debetowych, a następnie dokonanie transakcji z danego konta. Na początku sierpnia aresztowano w New Delhi dwóch mężczyzn, którzy mogli brać udział w cyberataku. Jak wykazało śledztwo, współpracowali oni ściśle z międzynarodowym gangiem, wyspecjalizowanym w tego typu działalności*[4].

Odnosząc się do aspektu ryzyka cybernetycznego w Polsce, można stwierdzić, iż polski system prawny nie współgra wystarczająco dobrze w systemie międzynarodowym, a do którego dostęp pozwoliłby na skuteczną walkę ze skimmingiem. Otóż, według analizy dr. Pawła Opitka z Prokuratury Krajowej dotyczącej kilkudziesięciu wybranych aktów spraw karnych pod kątem przestępstw z wykorzystaniem kart płatniczych, ujawniono incydenty skimmingu w następujących postaciach[5]:

- dokonane w Polsce wypłaty pieniędzy z bankomatów przy wykorzystaniu podrobionych kart skopiowanych za granicą,
- kopiowanie nad Wisłą kart obywateli polskich, a następnie wypłaty z ich kont bankowych gotówki za granicą przy użyciu „białego plastiku",

---

[3] S. Palczewski, *Największe ataki na sektor finansowy 2018 roku*, „Portal CyberDefence24", https://www.cyberdefence24.pl/najwieksze-cyberataki-na-sektor-finansowy-2018r, [dostęp: 04.02.2021].

[4] *Ibidem*.

[5] P. Opitek, *Cyberprzestępczość w bankowości elektronicznej*, Oficjalna strona Prokuratury Krajowej, https://pk.gov.pl › wp-content › uploads › 2019/04, [dostęp: 15.03.2021].

– kopiowanie za granicą kart obywateli polskich, a następnie wypłaty za granicą z ich kont bankowych gotówki przy użyciu „białego plastiku",
– nielegalne wykorzystanie numerów kart krajowych emitentów w Internecie.

To wszystko świadczy o inteligencji skimmerów, ponieważ ich świadomość na temat przestępstw, których dokonują jest wysoka, a sposobem na uniknięcie konsekwencji lub co najmniej utrudnienia dowiedzenia winy, jest przeplatanie transakcji w systemach bankowych wielu krajów, aby czas do odnalezienia przestępcy znacząco się wydłużył. Nie zmienia to jednak faktu, iż skimmingowe kradzieże mogłyby się szybko zakończyć, ponieważ jest to proces dynamiczny, a skimmerzy znają prawo i wiedzą w jaki sposób utrudnić jego egzekwowanie oraz ewentualne konsekwencje z jego nieprzestrzegania. Ponadto świadomość skimmerów rośnie wraz z postępem technologicznym i elektronicznym, ponieważ nabywają oni nowych umiejętności bez względu na kraj popełnianych przestępstw.

Wyciek danych klientów z Morele.net

Kolejnym przykładem ataku cybernetycznego jest wyciek danych z serwisu *Morele.net* – sklepu internetowego sprzedającego elektronikę użytkową. Firma została założona w 2000 roku przez dwóch Polaków – Michała Pawlika i Radosława Stasiaka. Początkowo zajmowała się budową i administracją sieci komputerowych, a celem firmy było dostarczanie Internetu do akademików. Sklep powstał w 2004 roku i od tego czasu systematycznie zdobywał coraz większy udział w rynku otwierając nowe tzw. punkty odbioru osobistego oraz stając się właścicielem sklepów takich jak: *1klik.pl*, *sklep-presto.pl*, *amfora.pl*, *budujesz.pl*, *digitalo.pl*, *meblujesz.pl* i innych[6] – jednocześnie w dalszym ciągu inwestując w nowe rynki i otwierając kolejne sklepy stacjonarne oraz rozwijając nowe witryny internetowe.

Z każdym kolejnym sukcesem firma stawała się popularniejsza i zwiększała zasięgi swojej sprzedaży, jednak załamanie nastąpiło w wyniku nieudanej negocjacji firmy z *hakerem* o pseudonimie „xArm", który ujawnił treść całej

[6] https://pl.wikipedia.org/wiki/Morele.net, [dostęp: 06.02.2021].

korespondencji za pośrednictwem strony internetowej *wykop.pl*[7]. Pierwszy screenshot przedstawiał e-maila zaadresowanego do firmy, który miał uświadomić, iż włamywacz posiada dane dokładnie w takiej strukturze w jakiej firma je przechowywała. Poniżej zrzut ekranu z pierwszą wiadomością – w tym, z układem kolumn przechowujących dane klientów sklepu Morele.net.

Z kolejnych wiadomości możemy się dowiedzieć, iż „xArm" zaproponował firmie okup w wysokości 15 bitcoinów – według cen bitcoina z czerwca 2018 roku, była to równowartość 345 000 zł (przy kursie z dnia 14.04.2021 – 15 bitcoinów warte było 2.25 mln złotych). Firma nie zdecydowała się na zapłatę, argumentując odpowiedzialnością karną księgowej za tak znaczną kwotę wyprowadzoną bez udokumentowania. Kolejną propozycją ze strony przestępcy był przelew gotówkowy w wysokości 500 000 złotych, jednak firma zaproponowała włamywaczowi pracę na rzecz jej bezpieczeństwa w spółkach z nią powiązanych – taka alternatywa została przez adresata wyśmiana.

Strony nie doszły do porozumienia, a dane wykradzione z 2.2 mln kont pozwoliły na przeprowadzenie akcji, którą na potrzebę tej analizy nazwano „wiadomość z dopłatą". Była to informacja skierowana na podstawie uzyskanych danych z wykradzionej bazy Morele.net do jej klientów z prośbą o dopłacenie symbolicznej złotówki celem zakończenia transakcji (opłata dotyczyła przesyłki, rachunku, bądź innej płatności). W takiej wiadomości znajdował się link, który prowadził do fałszywego pośrednika w ww. płatności. Program, który został stworzony do wyłudzania pieniędzy mógł zostać stworzony nie tylko przez samego „xArma", ale również przez osoby, które zakupiły bazę danych wykradzionych przez *hakera* za pośrednictwem Darknetu, na co wskazują redaktorzy Niebezpiecznika[8], szacujący, że dziennie, przestępca wyłudzający dane dotyczące kart kredytowych i kont bankowych mógł wzbogacać się o kilkaset tysięcy złotych[9].

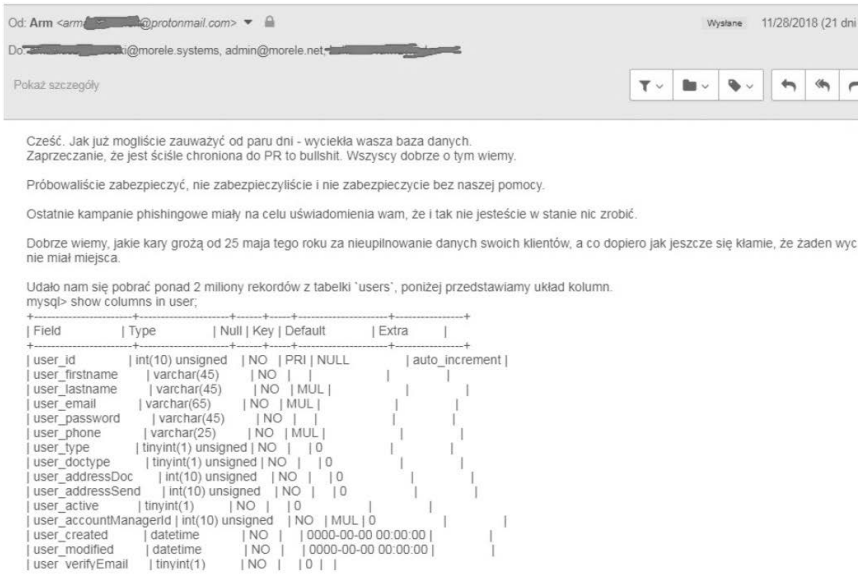
Finalnie Morele.net zostało ukarane w wysokości 2 830 410 złotych, poprzez nałożenie kary przez Urząd Ochrony Danych Osobowych, o czym po-

---

[7] „xArm", *Morele.net historia by xArm*, strona internetowa Wykop.pl https://www.wykop.pl/artykul/4704903/morele-net-historia-by-xarm/, [dostęp: 06.02.2021].

[8] Autor nieznany, *Złodziej bazy Morele.net rozdaje pieniądze youtuberom*, portal internetowy niebezpiecznik.pl, https://niebezpiecznik.pl/post/zlodziej-bazy-morele-net-rozdaje-pieniadze-youtuberom/, [dostęp: 06.04.2021].

[9] Autor nieznany, *3 miliony kary dla Morele.net od UODO za naruszenie RODO*, portal internetowy niebezpiecznik.pl, https://niebezpiecznik.pl/post/3-miliony-kary-dla-morele-net-od-uodo-za-naruszenie-rodo/, [dostęp: 06.04.2021].

Od: Arm <arm[redacted]@protonmail.com>
Wysłane 11/28/2018 (21 dni
Do: [redacted]@morele.systems, admin@morele.net, [redacted]
Pokaż szczegóły

Cześć. Jak już mogliście zauważyć od paru dni - wyciekła wasza baza danych.
Zaprzeczanie, że jest ściśle chroniona do PR to bullshit. Wszyscy dobrze o tym wiemy.

Próbowaliście zabezpieczyć, nie zabezpieczyliście i nie zabezpieczycie bez naszej pomocy.

Ostatnie kampanie phishingowe miały na celu uświadomienia wam, że i tak nie jesteście w stanie nic zrobić.

Dobrze wiemy, jakie kary grożą od 25 maja tego roku za nieupilnowanie danych swoich klientów, a co dopiero jak jeszcze się kłamie, że żaden wyc
nie miał miejsca.

Udało nam się pobrać ponad 2 miliony rekordów z tabelki `users`, poniżej przedstawiamy układ kolumn.
mysql> show columns in user;

Field	Type	Null	Key	Default	Extra
user_id	int(10) unsigned	NO	PRI	NULL	auto_increment
user_firstname	varchar(45)	NO			
user_lastname	varchar(45)	NO	MUL		
user_email	varchar(65)	NO	MUL		
user_password	varchar(45)	NO			
user_phone	varchar(25)	NO	MUL		
user_type	tinyint(1) unsigned	NO		0	
user_doctype	tinyint(1) unsigned	NO		0	
user_addressDoc	int(10) unsigned	NO		0	
user_addressSend	int(10) unsigned	NO		0	
user_active	tinyint(1)	NO		0	
user_accountManagerId	int(10) unsigned	NO	MUL	0	
user_created	datetime	NO		0000-00-00 00:00:00	
user_modified	datetime	NO		0000-00-00 00:00:00	
user`verifyEmail	tinyint(1)	NO		0	

Rysunek 1. Screenshot korespondencji *hakera* z przedstawicielami serwisu *Morele.net*

Źródło: „xArm", *Morele.net historia by xArm*, strona internetowa Wykop.pl https://www.wykop.pl/artykul/4704903/morele-net-historia-by-xarm/, [dostęp: 06.02.2021].

informował dr Michał Kawęcki[10]. Zaznaczył również, że Spółka Morele.net rocznie inwestowała dziesiątki milionów złotych w systemy IT i bezpieczeństwo zlecając audyty bezpieczeństwa i testy penetracyjne. Ponadto, Spółka w czasie negocjacji współpracowała z Policją. Niestety, owe działania prewencyjne, jak i współpraca z Policją okazały się nieskuteczne.

Według wyciągniętych wniosków i śledztwa przeprowadzonego przez Niebezpiecznik[11] możemy skonkretyzować następujące informacje na niekorzyść Spółki Morele.net:

---

[10] M. Kawecki, komentarz bez tytułu, portal Linkedin.com, https://www.linkedin.com/feed/update/urn:li:activity:6580314466783633408/ [dostęp 02.04.2021].

[11] Autor nieznany, *3 miliony kary dla Morele.net od UODO za naruszenie RODO*, portal internetowy niebezpiecznik.pl, https://niebezpiecznik.pl/post/3-miliony-kary-dla-morele-net-od-uodo-za-naruszenie-rodo/, [dostęp: 06.04.2021].

– 27 grudnia 2018 roku, po informacji od włamywacza, że jest w posiadaniu loginów i haseł użytkowników firma nie zresetowała haseł użytkownikom – jedynie zachęcała ich do samodzielnej zmiany.
– W skradzionej bazie danych były zapisane rekordy na temat 1 849 klientów, którzy skasowali swoje konta, mimo tego, że firma powinna je usunąć.
– Morele.net nie zabezpieczyło odpowiednio swoich baz danych – lub audyty bezpieczeństwa i testy penetracyjne nie zostały przeprowadzone w sposób wyczerpujący[12].

Kara nałożona przez UODO posiada mocne oparcie w prawie oraz nie jest najwyższą możliwą do nałożenia – zgodnie z pkt 5, granicą jest 20 000 000 euro[13]. Mimo wszystko w przeliczeniu na jednego klienta portalu Morele.net, którego dane zostały wykradzione, jest to około 1 złoty.

Omawiany powyżej przykład ataku cybernetycznego jest pod pewnym względem bezprecedensowy na skalę ogólnopolską, być może nawet światową, a z pewnością warty uwagi zważywszy na fakt, iż jest to pierwsza kara nałożona przez Urząd Ochrony Danych Osobowych na firmę, która została zaatakowana. Jednak winą Spółki Morele.net było zbagatelizowanie i chęć zatuszowania ataku celem utrzymania dobrego wizerunku, co odbyło się kosztem wycieku danych swoich klientów.

Wnioskami do rozważań w poniższej analizie jest to, że użytkownicy, którzy korzystają z jednego hasła na wielu portalach i stronach internetowych są bardziej podatni na atak, ponieważ przy wycieku danych jednej witryny, zostają rozszyfrowani w następnych. Takie dane jak adres e-mail bądź hasło są często powtarzane. Ponadto element socjotechniki zawarty w otrzymywanych od oszustów smsach oraz e-mailach dotyczący wpłacenia należności, której się nie należy, bazuje na ludzkiej nieuważności, ponieważ w przypadku wyłudzeń niskich kwot, osoba nie zastanawia się nad wiarygodnością informacji oraz ich źródłem, ale również nie analizuje linku zawartego w wiadomości, a reguluje fikcyjne zobowiązania, aby oczekiwana przesyłka, bądź pewne zaległości zostały uregulowane.

---

[12] Punkt zredagowany przez autora niniejszego rozdziału.

[13] Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego I Rady (UE) 2016/679 w sprawie ochrony osób fizycznych w związku z przetwarzaniem danych osobowych i w sprawie swobodnego przepływu takich danych oraz uchylenia dyrektywy 95/46/WE (ogólne rozporządzenie o ochronie danych) (RODO) Stan prawny aktualny na dzień: 07.02.2021.

Wpływ działań cyberprzestępczych na młode pokolenie

Specyfika wyżej omawianych ataków tyczy się naruszeń bezpieczeństwa cybernetycznego państwa. Wobec „pokolenia cyfrowego" takie ataki mogą mieć pogłębiony prywatny charakter, bardziej skierowany na zagrożenie osób fizycznych aniżeli prawnych (np: dostęp do zabezpieczonych dóbr osobistych, finansów, czy wrażliwych danych). Należy krótko także rozważyć stosunek do działań prewencyjnych, które młodzi ludzie podejmują w celu ochrony swoich zasobów. Jednakże, warto zaznaczyć kwestię roli Internetu w myśli młodych ludzi. Grupą, która często można zdefiniować jako konkretny przedmiot zainteresowania w tej kwestii, są studenci. Na podstawie badań z 2016 roku przeprowadzonych na zbiorowości studentów Uniwersytetu Rzeszowskiego, zostały wprowadzone następujące wnioski:

> *Niemal wszyscy badani studenci korzystali z Internetu codziennie (96%) a połowa z nich spędzała w sieci od dwóch do czterech godzin dziennie (50,8%). Prawie połowa (45,8%) przyznała, że surfuje po sieci powyżej pięciu godzin w ciągu dnia. Reszta (3,3%) zadeklarowała, że robi to mniej niż godzinę dziennie. Najczęściej do łączenia z siecią studenci wykorzystywali laptopy (87,1%) oraz telefony komórkowe lub smartfony (84,3%). Komputerów stacjonarnych w tym celu używała jedna trzecia badanych (33,5%) a tabletów 15,6%. 58% studentów najczęściej korzystało z internetu aby oglądać filmy lub słuchać muzyki i była to tym samym najbardziej popularna odpowiedź zarówno wśród studentów kierunków humanistycznych (55%), jak i ścisłych (60%). Na kolejnym miejscu znalazła się odpowiedź „Szukam materiałów potrzebnych mi do pracy/nauki" (48,5% „inżynierów", 42,5% „humanistów")*[14]

Nie można ignorować wpływu oddziaływania miejsca Internetu w rzeczywistości młodych ludzi. Co więcej, istotną informacją wynikającą z omawianego badania jest także odpowiedź studentów w kwestii negatywnego wpływu korzystania z Internetu, w kontekście przestępstw komputerowych (np. nieuczciwe sklepy internetowe, hakerzy). W tym przypadku „Humani-

---

[14] K. Gawrol, *Studenci w sieci – sposoby, rodzaje i motywacje przebywania w cyfrowym świecie na przykładzie studentów Uniwersytetu Rzeszowskiego*, „Studia Informatica Pomerania" 2016, nr 2/2016 (40), s. 27–37.

ści" w 41,2% opowiedzieli się za tym jako za jednym z najważniejszych negatywnych aspektów, natomiast "Inżynierowie" uznali ten punkt w 54,5% za jeden z istotniejszych.

Postępujący proces cyfryzacji jak i rosnących zagrożeń wymusza na młodych ludziach konieczność postawienia zagrożenia cybernetycznego w centrum uwagi, ale też integracji w celu propagowania profilaktyki. Działaniem mogącym ulepszyć system wspomagania i uświadamiania grup społecznych, które nie posiadają umiejętności pozwalających na swobodne poruszanie się w świecie cyfrowym, jest angażowanie młodych ludzi w akcje społeczne mające na celu głównie dobro wspólne. Podkreślając wpływ działań przestępczych na młode pokolenie, trzeba zauważyć, że w dotychczasowych opracowaniach i literaturze poświęcono zbyt mało uwagi temu zagadnienieniu.

Biały Wywiad w cyberprzestrzeni

W erze cyfryzacji, każda osoba, która nie posiada co najmniej średnio zaawansowanych umiejętności informatycznych w poruszaniu się w sieci – zostawia po sobie ślad. Podobnie jak osoba idąca po śniegu, jeśli odpowiednio nie zatrze swoich śladów, bądź nie zrobi ich możliwie wiele, tak aby trudno było jednoznacznie stwierdzić, dokąd tak naprawdę chciała pójść – osoba, jej cel, bądź zamiar, zostanie odczytany.

Biały Wywiad jest bardzo interesującym sposobem na pozyskiwanie informacji, ponieważ może być wykorzystany przez każdego i jest dostępny dla wszystkich – ograniczają jedynie umiejętności osoby wykorzystującej. Kwestią, którą należy podkreślić jest także konieczność działania w pełni legalnie i w granicach prawa, a to kiedy działania mieszczą się w ramach prawa jest jasno określone. Zgodnie z prawem, każda osoba może w dowolnej ilości gromadzić informacje, które dostępne są publicznie.

Ponadto, na podstawie Art. 269c Kodeksu Karnego[15], nie podlega karze za przestępstwo z art. 267[16], tj. *bezprawne uzyskanie informacji* lub art. 269a[17] *za-*

[15] Dz.U. 2020 poz. 1444.
[16] *Ibidem*.
[17] *Ibidem*.

kłócenie pracy systemu informatycznego, teleinformatycznego lub sieci teleinformatycznej, kto działa wyłącznie w celu zabezpieczenia systemu informatycznego, systemu teleinformatycznego lub sieci teleinformatycznej albo opracowania metody takiego zabezpieczenia i niezwłocznie powiadomił dysponenta tego systemu lub sieci o ujawnionych zagrożeniach, a jego działanie nie naruszyło interesu publicznego lub prywatnego i nie wyrządziło szkody. A więc nawet w przypadku ingerencji użytkownika i próby przełamania zabezpieczeń, osoba nie podlega sankcjom prawnym, jeżeli takie naruszenie wynika z dobrych intencji, tzn. niezwłocznie o nim poinformuje administratora tego systemu, którego zabezpieczenia zostały przełamane celem naprawienia błędów i wzmocnienia takich zabezpieczeń.

Przekroczenie granic prawnych w ramach Białego Wywiadu, można również odczytać w Kodeksie Karnym, a są to następujące punkty[18]:
Art. 267.;
§ 1. *Kto bez uprawnienia uzyskuje dostęp do informacji dla niego nieprzeznaczonej,* ***otwierając zamknięte pismo****,* ***podłączając się do sieci telekomunikacyjnej lub przełamując albo omijając elektroniczne, magnetyczne, informatyczne lub inne szczególne jej zabezpieczenie****, podlega grzywnie, karze ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2.*
§ 2. *Tej samej karze podlega,* ***kto bez uprawnienia uzyskuje dostęp do całości lub części systemu informatycznego***.
§ 3. *Tej samej karze podlega,* ***kto w celu uzyskania informacji, do której nie jest uprawniony, zakłada lub posługuje się urządzeniem podsłuchowym, wizualnym albo innym urządzeniem lub oprogramowaniem***.
§ 4. *Tej samej karze podlega,* ***kto informację uzyskaną w sposób określony w § 1-3 ujawnia innej osobie.***
§ 5. Ściganie przestępstwa określonego w § 1-4 następuje na wniosek pokrzywdzonego.
oraz Art. 269a:
Kto, nie będąc do tego uprawnionym (...) ***zakłóca pracę systemu*** *(...) podlega karze pozbawienia wolności od 3 miesięcy do lat 5*.

W związku z powyższym jako przykład można podać gromadzenie danych z serwisów internetowych, na których anonimowi hakerzy publikują wycieki danych dotyczących innych witryn, firm lub osób, które zostały pozyskane nielegalnie. Takie działanie również może być lub jest niezgodne

[18] *Ibidem*.

z prawem (zależnie od rangi i szkodliwości takiego czynu, a więc zgromadzonych dowodów w toku ewentualnego postępowania oraz interpretacji odpowiedniego sądu).

Postępując jednak zgodnie z wykładnią prawa – czyli nie przełamując zabezpieczeń systemów oraz operując dostępnymi publicznie informacjami – można pozyskiwać wiele przydatnych w późniejszym śledztwie informacji. Są to informacje związane z atakiem cybernetycznym/socjologicznym za pośrednictwem Internetu, a więc w szczególności adres e-mail, adres IP komputera oraz serwera internetowego (jeśli jest odkryty), nick bądź inna nazwa hakera, użyte sformułowania oraz szyk zdań jako kategoria dopasowania portretu przestępcy do znalezionych informacji o nim.

Adres e-mail, z którego jest skierowany atak, może być kojarzony z innymi kontami na wielu serwisach internetowych, bądź nawet z samym nazwiskiem czy adresem przestępcy, co jest jednak rzadkie, ponieważ zdobycie takich informacji musi wynikać z bardzo nieprzemyślanych akcji przestępczych. W ramach oszustwa pishingowego, przestępca wykorzystując głównie nieuwagę oraz myślenie skojarzeniowe/na skróty ofiary, wyłudza jego dane podszywając się pod inne osoby lub instytucje, którymi w rzeczywistości nie jest, jednak adres URL na pierwszy rzut oka zgadza się z oryginalnym adresem strony rzeczywistej. Przykładem takiego wyłudzenia może być wykonanie dopłaty drobnej sumy pieniężnej dla firmy kurierskiej za pośrednictwem fikcyjnej strony imitującej stronę internetową banku ofiary. Przykładowo, rzeczywistym adresem banku jest – https://www.santander.pl/, natomiast adresem podszywającym może być – https://www.santtander.pl/. Osoba wchodząca na taki adres może nie dostrzec literówek oraz ikony kłódki z lewej strony adresu w wyszukiwarce, która świadczy o wiarygodności strony internetowej (w przypadku strony fikcyjnej banku przeglądarka internetowa nie wyświetla ikony kłódki, ponieważ nie może zweryfikować prawdziwości pochodzenia strony) a wpisując swój login oraz hasło sprawia, że przestępca przechwytuje informację. Jeżeli osoba jest na początku ścieżki rozwoju hakera, to odkrycie informacji takiej domeny można zrealizować za pomocą Białego Wywiadu, tzn. oficjalnych stron do pozyskiwania informacji na temat administratora wybranej domeny[19]. Biały Wywiad jest nie tylko narzędziem do zwalczania

[19] Przykład strony internetowej ujawniającej właściciela domeny: *https://domeny.pl/whois.html.*

cyberprzestępczości, ale również klasycznych form przestępczości, takich jak kryminalna oraz zorganizowana.

Do innych źródeł informacji o firmach i osobach służących wyszukiwaniu ogólnodostępnych i publicznych informacji, należą również:
- Prasa (wydania elektroniczne oraz skany papierowe),
- portale społecznościowe (Facebook, Instagram),
- wypowiedzi rzeczników i osób państwowych,
- rejestry państwowe,
- sądowe ogłoszenia upadłości oraz informacje z giełd długów,
- oficjalne dokumentacje firm,
- biznesowe portale społecznościowe (Linkedin, Viadeo, Xing, Nexxt),
- sądowe ogłoszenia upadłości oraz informacje na giełdach długów (Krajowy Rejestr Postępowań Upadłościowych, Vindicat),
- informacje urzędów i jednostek państwowych (Urząd Zamówień Publicznych, UOKiK, strony internetowe jednostek samorządowych, itp.),
- mapy (Google Maps, lokalne geoportale),
- witryny internetowe z materiałami wideo (YouTube, Vimeo, itp.).

Umiejętność pozyskiwania oraz analizy informacji z wyżej wymienionych źródeł, sprawia, że można ustalić więcej informacji na temat osób, które nie wykazują swojej aktywności w Internecie, ale są obecne (choćby marginalnie) w życiu rzeczywistym, społecznym i figurują pod swoimi prawdziwymi danymi osobowymi w rejestrach państwowych, a np. układ lub zdjęcia ich posesji, bądź innego miejsca zameldowania można pozyskać za pośrednictwem ogólnodostępnych map.

Biały wywiad nie tylko pozwala na lepszą dedukcję i pozyskiwanie informacji, ale przyspiesza również cały proces śledczy, ponieważ można go realizować z każdego miejsca na świecie mając jedynie dostęp do Internetu.

Podsumowanie

Zagadnienie przestępczości w cyberprzestrzeni zyskuje na popularności wprost proporcjonalnie do rozwoju technologii cyfrowych, natomiast rozwój technologii cyfrowych nie jest wprost proporcjonalny do rozwoju świadomości społeczeństwa względem wszechobecnej cyfryzacji. Przestępcy obie-

rają nowe kierunki swoich ataków, a ofiary nie zdając sobie sprawy z rozwoju przestępstw teleinformatycznych, bardzo często zwiększają świadomość wiktymologiczną wtedy, gdy atakujący porzucają starsze techniki socjologiczno-informatyczne wdrażając nowe pomysły na oszustwa zwiększając swoją skuteczność. Cyberprzestępstwa zagrażają nie tylko prywatnym osobom, ale również przedsiębiorstwom, bankom, korporacjom, a nawet są wyzwaniem dla systemów bezpieczeństwa Państwa. Nowe techniki oraz międzynarodowe zależności grup przestępczych, wywierają presję wdrażania nowych działań prewencyjnych oraz zwalczających wobec służb zwalczających takie przestępstwa. Narzędziem przyszłości zdecydowanie można określić Biały Wywiad, którego znaczący rozwój nastąpił w ostatnich kilku latach i za sprawą którego zostało pociągniętych do odpowiedzialności wielu przestępców funkcjonujących w cyberprzestrzeni - hakerów. W związku z powyższym zagadnieniem, kierunkami rozwoju naukowego dla omawianego zagadnienia powinno stać się narzędzie Białego Wywiadu, którego znaczenie będzie odgrywało istotną rolę dla użytkowników sieci oraz ich bezpieczeństwa.

Bibliografia

Gawrol K., *Studenci w sieci – sposoby, rodzaje i motywacje przebywania w cyfrowym świecie na przykładzie studentów Uniwersytetu Rzeszowskiego*, „Studia Informatica Pomerania" 2016, nr 2/2016 (40).

Akty prawne

Dz.U. 2020 poz. 1444

Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego I Rady (UE) 2016/679 w sprawie ochrony osób fizycznych w związku z przetwarzaniem danych osobowych i w sprawie swobodnego przepływu takich danych oraz uchylenia dyrektywy 95/46/WE (ogólne rozporządzenie o ochronie danych) (RODO) Stan prawny aktualny na dzień: 07.02.2021.

Źródła internetowe

https://niebezpiecznik.pl/post/3-miliony-kary-dla-morele-net-od-uodo-za-naruszenie-rodo/

https://niebezpiecznik.pl/post/zlodziej-bazy-morele-net-rozdaje-pieniadze-youtuberom/
https://pk.gov.pl › wp-content › uploads › 2019/04
https://pl.wikipedia.org/wiki/Morele.net
https://www.cyberdefence24.pl/najwieksze-cyberataki-na-sektor-finansowy-2018r
https://www.linkedin.com/feed/update/urn:li:activity:6580314466783633408/
https://www.policja.pl/pol/aktualnosci/11364,Co-to-jest-skimming.html
https://www.wykop.pl/artykul/4704903/morele-net-historia-by-xarm/

Biogram

lic. Dominik Kowalczyk – student Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego na kierunku Bezpieczeństwo Narodowe. Autor kilku publikacji z zakresu nauk o bezpieczeństwie oraz prelegent kilkudziesięciu konferencji naukowych w naukach o bezpieczeństwie i prawnych. Stypendysta Ministra Nauki za znaczące osiągnięcia dla studentów na rok 2020/2021.

mgr Kamil Woźniak – absolwent Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego na kierunku bezpieczeństwo wewnętrzne. Wśród zainteresowań naukowych zagadnienie ochrony danych osobowych oraz cyberbezpieczeństwo.

Perspektywa edukacji, psychologii i funkcjonowania społecznego

Anna Kszak-Krzyżanowska[1]
Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Wałczu
https://orcid.org/0000-0003-0557-8365

SPORT I EDUKACJA OLIMPIJSKA JAKO SKUTECZNE METODY WYCHOWANIA MŁODEGO POKOLENIA

OLYMPIC SPORT AND EDUCATION AS AN EFFECTIVE METHOD OF EDUCATING THE YOUNG GENERATION

Streszczenie: Edukacja, sport i olimpizm dotyczą wszystkich i należą do kategorii nauczania. Pomiędzy tymi zjawiskami zachodzi ścisły związek i współzależność. Szczególne miejsce zajmuje pedagogika sportu, która jest środkiem do realizacji celów wychowania. Olimpizm jako ideologia sportu jest bogatym źródłem współczesnych celów edukacyjnych. Odpowiednio zespolone; edukacja, sport i olimpizm, coraz częściej kojarzone są z edukacją. Olimpizm prezentujący wartości humanistyczne stał się podstawą kultury fizycznej i sportu, nadając im wysoką rangę społeczną. Z tej idei zrodziła się koncepcja edukacji olimpijskiej, która jest realizowana w dwóch kierunkach; jako przygotowanie do igrzysk olimpijskich oraz w ramach działań edukacyjnych i wychowawczych przejawiających się w realizacji wielu projektów promujących treści i ideały o wartościach uniwersalnych i humanistycznych. Idea olimpijska wraz z *fair play* postrzegana jest jako jedna z najskuteczniejszych form edukacji, która powinna znaleźć poczesne miejsce we współczesnym nurcie edukacyjnym. Filarem edukacji olimpijskiej stał się olimpizm Pierre de Coubertin, który można określić mianem pedagogiki olimpijskiej. Pedagogika ta tworzy wartości humanistyczne w oparciu o etyczne wartości zasady *fair play*.

Słowa kluczowe: edukacja olimpijska, wychowanie, sport, olimpizm, ruch olimpijski, humanizm

[1] Adres e- mail: annakszak@wp.pl.

Abstract: Education, sport and Olympism concern everyone and belong to the category of teaching. There is a close relationship and interdependence between these phenomena. A special place is occupied by sports pedagogy, which is a means to achieve the goals of education. Olympism as an ideology of sport is a rich source of contemporary educational goals. Properly combined; education, sport and Olympism are more and more often associated with education. Olympism, presenting humanistic values, became the basis of physical culture and sport, giving them a high social rank. This idea gave rise to the concept of Olympic education, which is implemented in two directions; as a preparation for the Olympic Games and as part of educational activities manifested in the implementation of many projects promoting content and ideals with universal and humanistic values. The Olympic idea, along with fair play, is perceived as one of the most effective forms of education, which should find a prominent place in the contemporary educational trend. Pierre de Coubertin's Olympism, which can be described as Olympic pedagogy, became the pillar of Olympic education. This pedagogy creates humanistic values based on the ethical values of the principle of fair play.

Keywords: Olympic education, upbringing, sport, Olympism, Olympic movement, humanism

Wstęp

Wychowanie, sport i olimpizm to terminy, które są ze sobą nierozerwalnie związane. Wszystkie trzy odnoszą się do środowiska społecznego. Są też symbolem rozwoju cywilizacji. Współcześnie te pojęcia określają pewne zjawiska społeczne, które dotyczą każdego człowieka w różnym wymiarze, jednakże biorąc pod uwagę oddziaływanie wychowawcze i edukacyjne są raczej kojarzone z dziećmi i młodzieżą. Te trzy idee mieszczą się w absolutach pedagogicznych. W sferze przystosowania społecznego i kształtowania młodzieży mogą one odgrywać bardzo pozytywną rolę, gdyż wszelkie zmiany pedagogiczne nie zachodzą samoistnie, lecz powinny mieć odpowiednie ukierunkowanie i wsparcie. Między nimi zachodzą ścisłe zależności i powiązania.

W pedagogice szczególne miejsce zajmuje sport będący środkiem do urzeczywistniania dążeń wychowawczych. Olimpizm, jako myśl sportowa, stanowi argument inspiracji dla obecnego kształtowania młodzieży. Prawidłowo połączone ze sobą wychowanie, sport i olimpizm bardzo mocno wiążą się z procesem wychowawczym pojmowanym jako działania niemające granic wyznaczonych przez szkoły, lub inne placówki oświatowo-wychowawcze

i mające za zadanie przygotować młodego człowieka do aktywnego sterowania swoim życiem w przyszłości.

Na skutek wycofania się z jednolitych programów nauczania, zarówno teoretycy, jak i praktycy wychowania uporczywie szukają efektywnych treści, metod, form organizacji szkolnego nurtu dydaktycznego. Biorąc pod uwagę, że wśród młodych ludzi zauważa się tendencje do odrzucania autorytetów wychowawczych; teoretycy pedagogiki zostali niejako zmuszeni do tworzenia ponadczasowych, pozytywnych wartości odnoszących się do relacji między ludźmi, które będą akceptowane przez młodych.

Olimpizm prezentując wartości humanistyczne zaistniał jako podstawa kultury fizycznej i sportu, nadał im wysoką funkcję społeczną. Z tego nurtu zrodził się pomysł edukacji olimpijskiej, która urzeczywistnia się dwutorowo – jako rywalizacja w igrzyskach olimpijskich oraz jako proces edukacyjny i wychowawczy, uwidaczniający się w realizacji kilku koncepcji krzewienia treści i ideałów o ponadczasowych, humanistycznych walorach. Szansą na trwały związek współczesnej pedagogiki z wychowaniem fizycznym jest przeniesienie olimpijskich wartości humanistycznych na grunt systemów edukacyjnych. Za najskuteczniejszą formę wychowania uznaje się myśl olimpijską wraz z zasadą *fair play.* Współczesny proces pedagogiczny powinien opierać się właśnie o te formy wychowania.

Rys historyczny wychowania przez sport

Z koncepcją wychowania poprzez sport spotykamy się już w starożytnej Grecji, gdzie ideałem wychowania był człowiek o pięknej budowie (*calos*), jednocześnie mądry i szlachetny (*cagathos*). „(...) starożytni Grecy nie wykorzystywali rywalizacji sportowej do kształtowania ciała, ani nie po to, by dostarczać taniej rozrywki, lecz raczej jako sposób na kształtowanie osobowości człowieka; wierzyli oni, że kształtowanie charakteru idzie w parze z trenowaniem ciała, a trenowanie ciała w szlachetnej rywalizacji sportowej prowadzi do rozwijania umysłu, a tą drogą do doskonałej i w pełni harmonijnej osobowości”[2].

---

[2] K. Sas-Nowosielski, *Wychowanie poprzez sport – między nadzieją a zwątpieniem. O naturze wychowania i historii kształtowania się poglądów na wychowawczą funkcję sportu*, „Sport Wyczynowy” 2004, nr 5–6, s. 69.

W kulturze greckiej dużą rolę odgrywał trening ciała i nazywano go: *gimnastike*, Grecy uznawali sport (obok sztuki) za jeden z dwóch filarów edukacji. Platon w swoich pismach (427–347 r. przed. Chr.) wyraża zainteresowanie sportem, czyniąc zaprawę gimnastyczną kapitalnym aspektem wychowania przyszłych władców, a także wychwalając gry sportowe, jako ważne przejawy aktywność człowieka.

Twórcą nowożytnego ruchu olimpijskiego jest baron Pierre de Coubertin (1863–1937), który był oddany dwóm pasjom: olimpizmowi i pedagogice. W tej drugiej dziedzinie zafascynowała go idea dokonania dzieła uniwersalnej reformy wychowania młodzieży, w której podstawową metodą prowadzącą do celu miało być wychowanie sportowe, a właściwie wychowanie olimpijskie, oparte na harmonii ducha i ciała, nawiązujące do starożytnej platońskiej idei piękna i dobra. Pierre de Coubertin pozostawił po sobie bardzo bogaty dorobek literacki poświęcony głównie pedagogice i olimpizmowi. Zarys koncepcji nowożytnych idei olimpijskich zawarł w dziele *Filozoficzne podstawy nowego olimpizmu*[3].

Przez olimpizm Coubertin rozumiał ideę, filozofię i doktrynę, a także teorię i praktykę ruchu olimpijskiego, pojmowanego jako zespół demokratycznej wspólnoty opartej na fundamencie tych samych ideałów i wartości oraz na porozumieniu pomiędzy ludźmi. Coubertin[4] twierdził, że: „Olimpizm – jest stanem ducha, który powstał z dwoistości kultur; kultu wysiłku i kultu harmonijności". Według. Cubertin'a miał on być wykorzystywany przedmiotowo, jako praktyczna szkoła intelektualnego, fizycznego i moralnego rozwoju i doskonalenia człowieka. Był on przekonany, że olimpizm będzie uniwersalnym, międzynarodowym, humanistycznym i demokratycznym systemem służącym do wychowywania ludzi.

Nie każdemu młodemu człowiekowi przeznaczone jest być olimpijczykiem, a znana powszechnie dewiza *Citius – Altius – Fortius* (łac. „szybciej, wyżej, mocniej") powinna towarzyszyć igrzyskom, być zarówno odzwierciedleniem piękna sportowej walki, jak i sztuki oraz intelektu. Przy czym w olimpijskim pięknie musi chodzić o wysoko rozwinięte formy twórczości artystycznej i literackiej[5]. Pierre de Coubertin wierzył, że sport olimpijski hartuje człowieka zarówno jego ciało, jak i ducha. Dążył do greckiego ide-

---

[3] P. Coubertin, *Filozoficzne podstawy nowożytnego olimpizmu*, Warszawa 1987–1988, s. 49.

[4] Idem, *Der Olympische Gedanke. Reden und Aufsätze*, Schorndorf 1966, s. 9.

[5] *Ibidem*, s.12.

ału *calos cagathos*, czyli „piękny fizycznie i duchowo". Z racji tego, że sport kształtuje silną wolę, szlachetne zachowania, szacunek do przeciwnika, dobrowolną rezygnację z nieuczciwych sposobów wygrywania, można go uznać za najlepszy środek wychowania moralnego, wolicjonalnego, intelektualnego i społecznego. Krzewił tę ideę, nawiązując do rozwoju sportu z wychowaniem młodzieży, ufając w kulturotwórczą i wychowawczą rolę sportu[6]. „Żelazne" poglądy Pierre'a de Coubertin'a, można określić mianem pedagogiki olimpijskiej, gdyż przedstawia ona wartości humanistyczne oparte o zasadę fair play.

Wychowawcze aspekty sportu

Maciej Demel[7] definiuje sport, jako zjawisko społeczne rozumiane dwutorowo. Po pierwsze, jako wartość samą w sobie, czyli samodzielną instytucję społeczną, która rządzi się swoimi prawami i ma ustanowiony cel jednoznaczny, a jest nim wynik sportowy. Po drugie, przedmiotowo, jako środek w procesie wychowania i ochrony zdrowia. W tym przypadku pełni rolę pomocniczą, podporządkowaną programom głównym, tj. oświaty, ochrony zdrowia i wzbogacania zdrowia.

Według Józefa Lipca9, sport jest rozrywką publiczną, z której satysfakcję czerpią dwie strony: zarówno bezpośredni uczestnicy widowiska (czyli zawodnicy), jak i kibice, którzy przyglądają się zawodom sportowym.

Jerzy Nowocień twierdzi, że sport jest procesem ciągłym, obejmującym świadomą i dobrowolną aktywność fizyczną człowieka, który poprzez wyrażanie się w różnych formach, służy doskonaleniu zarówno zdolności fizycznych i umysłowych. Podejmowany jest z różnych pobudek min. dla zachowania zdrowia, rozwoju takich cech osobowości jak wytrwałość, silna wola, zdecydowanie, poczucie solidarności i koleżeństwo[8]. Jest najlepszą formą walki z własnymi słabościami, ułomnościami, zwłaszcza z lenistwem,

---

[6] W. Lipoński, *Olimpizm dla każdego*, Poznań 2000, s. 15.

[7] M. Demel, *Wychowanie fizyczne szkolne w świetle orientacji aksjologicznej. Krytyka i propozycje modelowe*, [w:] *Kultura fizyczna a społeczeństwo. Studia teoretyczno-metodologiczne*, (red.) Z. Krawczyk, Warszawa 1976, s. 21.

[8] J. Nowocień, *Ramowa oferta programowa – w zakresie edukacji olimpijskiej*, „Wychowanie Fizyczne i Zdrowotne" 2010, nr 8, s. 27–29.

gdyż wyzwala w człowieku specyficzną energię do pokonywania trudności. Sport dzięki swojej otwartości przyczynia się do krzewienia dobrych wzorców osobowych, usuwa złe nawyki, uczy higienicznego trybu życia, inspiruje do pozytywnych działań.

Sport według J. Nowocienia pełni bardzo ważne funkcje zarówno w kształtowaniu osobowości i charakteru młodego człowieka, jak i ogólnie rzecz ujmując, w wychowaniu społecznym, a przede wszystkim moralnym.

Rywalizacja sportowa jest motorem rozwoju najbardziej pożądanych cech charakteru – wykuwa jednostki odważne, zdecydowane, samodzielne, wytrwałe, dokładne, umiejące koncentrować się na wysiłku, mające wiarę we własne siły, posiadające umiejętność walki z trudnościami i czerpiące radość z ich pokonywania, zdyscyplinowane, koleżeńskie, uczciwe, ambitne, pracowite, obowiązkowe, mające silną wolę oraz umiejące żyć i działać w zespole[9]. Sport poprzez kształtowanie tychże walorów, daje możliwość ochrony przed niekorzystnymi, a zarazem szkodliwymi wpływami współczesności.

Krzysztof Zuchora twierdzi, że sport ma za zadanie rozwijać wewnętrznie człowieka, wydobywać jego ukryte, nadrzędne wartości i określać w bezpośrednim starciu z innymi ludźmi nienaruszalne granice wzajemnego szacunku.

Sport istnieje w różnych formach i jest zjawiskiem społecznym. Według współczesnej definicji każda forma ruchu jest sportem, jednakże w realizowanej aktywności fizycznej można wyróżnić dwie główne gałęzie: sport rekreacyjny – zwany sportem masowym oraz sport wyczynowy – czyli ten wysoko kwalifikowany. Zadaniem sportu wyczynowego jest stworzenie uzdolnionym ruchowo ludziom optymalnych warunków do treningu, aby uzyskiwali mistrzostwo w określonej (wybranej przez siebie) dyscyplinie sportowej.

Sport pobudza aktywność człowieka, daje poczucie wolności oraz uczy podejmowania śmiałych decyzji. Rzeczywistość społeczna podlega takim samym ogólnym prawom i zasadom jak sport, który ponadto jest jej podporządkowany. Pozytywnie rozwija stosunki międzyludzkie, międzynarodowe, gdyż zawiera w sobie szlachetność rywalizacji, a to bardzo dobrze się sprawdza w procesie wychowawczym młodego pokolenia.

Omawiając sport w aspekcie wychowawczym niezbędne jest omówienie sportu szkolnego, czyli sportu dzieci i młodzieży. Zajęcia sportowe realizowane w formie wychowania fizycznego są obowiązkowe dla uczniów, a jed-

---

[9] Idem, *op.cit*., s. 29.

nocześnie służą szkołom do zaspokajania ambicji w odnoszeniu sukcesów, które są wyrażane m.in. poprzez trofea sportowe i punkty zdobywane w rywalizacji międzyszkolnej. Sport szkolny postrzegany jest przede wszystkim, jako zaplecze procesu szkolenia sportowego na poziomie wyczynu. Zadaniem szkoły jest przede wszystkim stworzenie młodym ludziom warunków do pełnego, wszechstronnego rozwoju i przygotowanie ich tym samym do dorosłości.

Szkoła stała się podstawą i fundamentem systemu sportu wyczynowego. Związane to jest z systematycznym obniżaniem się wieku młodzieży rozpoczynającej wyczynowe uprawianie sportu. Stąd jego „wejście" do szkół. W szkole kształtują się pierwsze umiejętności związane ze sportem, ujawniają się talenty, rozbudzają się zainteresowania sportowe dzieci. Szkoła wspomaga kariery młodych sportowców – uczniów.

Poprzez sport szkolny, dziecięco-młodzieżowy, następuje systematyczny rozwój motoryczności młodego człowieka. W pierwszej fazie ma on charakter ogólnorozwojowy, zdrowotno-wychowawczy, ponieważ ma on być podstawą kształcenia specjalistycznego. Kolejnym etapem jest kształtowanie nawyków ruchowych, a w dalszej kolejności doskonalenie motoryki ucznia / zawodnika. Proces ten jest całkowicie podporządkowany prawom fizjologii i biologii rozwoju młodego organizmu.

Wszelkie działania sportowe w szkołach podporządkowane są ogólnym celom nauczania i wychowania. Efektem tego jest połączenie teorii i praktyki treningu sportowego z wszechstronnym rozwojem człowieka w dzieciństwie i w okresie młodzieńczym.

Sport powinno się traktować, jako najważniejszy środek wychowania i socjalizacji. Idee sportowe realizowane w procesie dydaktyczno-wychowawczym w szkołach sprzyjają rozwijaniu takich cech charakteru jak: zaangażowanie, wytrwałość, stanowczość, odwaga i zdecydowanie, które to są niezastąpione w późniejszym życiu.

Jak wynika z badań, w Polsce tylko około 10% młodzieży, która rozpoczyna swoją przygodę ze sportem w klubach sportowych dotrwa do wyczynowego uprawiania sportu. Jednakże, co warto zaznaczyć, uprawianie sportu zawsze tworzy dogodne warunki do wszechstronnego rozwoju fizycznego oraz integracji z grupą rówieśniczą i środowiskiem. Badaniom sportu szkolnego[10]

---

[10] J. Nowocień, *Sport i olimpizm w systemie dydaktyczno-wychowawczym współczesnej szkoły*, Warszawa 2001, s. 65.

poddano kilka parametrów, m.in. dyscyplinę i zachowanie młodych sportowców – uczniów. Wyniki badań potwierdziły wysokie oceny tych wyróżników. Były one na poziomie wzorowym i wyróżniającym, a ponadto zachowanie i postawa uczniów były zgodne z przyjętymi normami społecznymi. Klasy sportowe i klasy z rozszerzonym programem wychowania fizycznego charakteryzują się mocną więzią wewnątrzgrupową, jednością w zespole oraz – co istotne – nie zauważa się w tych klasach zjawiska izolacji społecznej jednostek.

Dzięki systematycznemu rozwijaniu się sieci szkół sportowych i szkół mistrzostwa sportowego, młodzież uzdolniona sportowo może się rozwijać zarówno fizycznie, jak i intelektualnie. Programy tych szkół są cały czas doskonalone, aby rozwój w obu sferach nie kolidował ze sobą, a wręcz przeciwnie – aby współpracował. Zdolni uczniowie, nieobjęci szkoleniem w ramach szkół, czy klas sportowych, mogą zaspokajać swoje sportowe potrzeby i ambicje w uczniowskich klubach sportowych. Rozkwit sportu dzieci i młodzieży rodzi nadzieję na sprawiedliwe warunki rozwoju wszystkich uczniów, niezależnie od poziomu ich sprawności fizycznej, a kierunek działań edukacyjnych dzięki temu daje szansę na skuteczność procesów dydaktyczno-wychowawczych.

W czasach współczesnych, w dobie komercyjnego podejścia do życia, szlachetne cele przegrywają w rywalizacji z sukcesem i materialnymi korzyściami każdej aktywności. Należy pamiętać, że aby proces treningowy mógł przebiegać prawidłowo potrzeba pedagogicznego podejścia i stworzenia wychowawczej atmosfery szkolenia. Trening kształtuje nie tylko ciało młodego człowieka, ale również jego osobowość. Jest to szczególnie ważne w sporcie dzieci i młodzieży, gdzie pozostaje wiele możliwości wpływu na charakter i postrzeganie świata. Dla wielu młodych sportowców osobą o największym autorytecie jest trener. Wszystko co robi, niesie ze sobą skutki dla rozwoju osobowości młodego człowieka – jego samooceny, uznawanych postaw i wartości.

Dla niektórych młodych ludzi sport stanowi główną, a często jedyną sferę aktywności, stwarzającą okazje stania się człowiekiem wychowanym. Dotyczy to zwłaszcza młodych ludzi pochodzących ze środowisk wychowawczo zaniedbanych. Dla nich zajęcia sportowe mają nie tylko dużą moc przyciągającą z uwagi na elementy wyżycia fizycznego, ale przede wszystkim stwarzają wiele okazji wprowadzania ich w świat społecznie pożądanych wartości i uczenia wielu umiejętności społecznych[11].

---

[11] M. Demel, *op.cit.*, s. 32.

Wychowawcze wartości sportu zostały potwierdzone w wielu badaniach empirycznych, których wyniki stanowią podstawę do proponowanej przez Tadeusza Ulatowskiego typologii tych wartości:

- Wartości perfekcjonistyczne – stanowią o największych walorach i istocie sportu. Dla zawodnika ceniącego te wartości uczestnictwo w sporcie jest manifestacją walorów sprawnościowych lub źródłem inspiracji dla ich doskonalenia. Wiąże się to z zainteresowaniem problematyką moralną, kultem niezależności, sprawności, a także przywiązywaniem znaczenia do własnego doskonalenia w drodze do mistrzostwa.
- Wartości socjocentryczne – dotyczą identyfikacji z celami i zadaniami grupy, w której się funkcjonuje. Więź społeczna w grupie sportowej i jej struktura nieformalna stanowią podstawę współpracy i sukcesów sportowych, pozwalają również odnaleźć odpowiednie miejsce w społeczeństwie i rodzinie.
- Wartości allocentryczne – eksponują w grupie sportowej znaczenie indywidualnych postaw, wzorów osobowych. Liczy się dobro zawodnika traktowanego podmiotowo, tak aby zachować prawidłową równowagę pomiędzy drużyną a każdym osobnym zawodnikiem.
- Wartości emocjonalne – dotyczą sfery uczuć i emocji osób uprawiających sport, obfitujących w stresy i napięcia. Proces treningowy i udział w zawodach uczą sportowca kontrolowania własnych emocji, wiary we własne możliwości, rozsądnego podchodzenia do zwycięstw i pogodzenia się z porażką.
- Wartości intelektualne – są walorem najwyżej ocenianym w procesie treningowym i walce sportowej. Analizowane są w kategoriach wiedzy zawodnika, jego sprawności myślenia i działania.
- Wartości estetyczne – pobudzają wrażliwość człowieka na piękno, wzmagają wrażliwość na artyzm i sztukę. W takich dyscyplinach, jak gimnastyka artystyczna, łyżwiarstwo figurowe, stanowią istotny element efektywności działań. W innych dyscyplinach odgrywają znaczącą rolę w doskonaleniu techniki ruchu (płynność, koordynacja, harmonia) i stymulowania nadmiernych wysiłków i napięć.
- Wartości zdrowotne – wiążą się z harmonijnym kształtowaniem organizmu i charakteru zawodnika. Ogromna odpowiedzialność spoczywa na barkach trenerów, którzy nie powinni przyspieszać osiągnięcia mistrzostwa sportowego kosztem zachwiania naturalnych faz rozwoju biologicznego zawodnika. W sporcie wyczynowym trenerzy muszą dokonywać wyborów moralnych nawet wtedy, gdy nie sprzyja to kolejnym rekordom. Powinni

oni brać pod uwagę granicę naturalnych możliwości człowieka w sporcie, tak aby nie zagrażać zdrowiu, a nawet życiu swoich podopiecznych.
- Wartości prestiżowe – dotyczą zwłaszcza zawodników najwybitniejszych. Wartości te ocenia się na podstawie pozycji zawodnika w hierarchii społecznej, stopnia uznania dla jego mistrzostwa. Wśród dzieci i młodzieży są rzadziej spotykane, chociaż sport pozwala zostać zauważonym w szerszym otoczeniu i uwierzyć we własne możliwości.
- Wartości materialne – coraz częściej przesądzają o preferowaniu konsumpcyjnego stosunku do życia sportowców. Umiejętność wydawania pieniędzy, zaradność w ich zdobywaniu, a także określony status materialny to główne walory zawodników hołdujących wartościom materialnym w systemie wartości.
- Wartości przyjemnościowe – liczą się szczególnie w sporcie dzieci i młodzieży, w sporcie amatorskim, a także u progu karier sportowych. Sport dla ludzi go uprawiających powinien być pasją, a także pożądanym sposobem czynnego spędzania wolnego czasu[12].

Wychowawcze aspekty olimpizmu

Aby ukształtować osobowość człowieka lub zmieniać ją w procesie dydaktyczno-wychowawczym potrzebny jest konkretny plan. Tym planowym działaniem jest edukacja olimpijska, gdyż posiada ona źródła wartości i sport jako środek realizacji celu[13].

J. Lipiec[14] uważa, że „celem edukacji olimpijskiej jest wychowanie – obok sportowców startujących w igrzyskach – tysięcy i milionów olimpijczyków intencjonalnych, wyposażonych w autentyczne wartości olimpijskie, podstawy i gotowość do realizacji olimpijskich celów w wielu innych obszarach – zarówno na skromniejszych imprezach, jak i przede wszystkim w życiu pozasportowym".

---

[12] T. Ulatowski, *Teoria sportu*, t. I, Warszawa 1992, s. 51–53.
[13] K. Sas-Nowosielski, *op.cit*., s. 69.
[14] J. Lipiec, *Aksjologiczne podstawy idei fair play*, [w:] *Fair play w sporcie i Olimpizmie. Szansa czy utopia*, (red.) Z. Żukowska, R. Żukowski, Warszawa 2010, s. 39.

Według Lipca, olimpizm, to zbiór ideałów, celów i powinności – przynajmniej dla tych ludzi, którzy decydują się na związanie choć z jedną z olimpiad. Olimpizm jest to połączenie wartości moralnych i ideowych z walorami fizycznymi człowieka i z estetyką danych zmysłowych. Igrzyska olimpijskie uczą prawd, które ściśle łączą się z wartościami osobowymi.

W nowożytnym ruchu olimpijskim i upowszechnianym duchu olimpizmu zawarty jest geniusz wychowania olimpijskiego. Ommo Grupe twierdzi[15], że „jest to szczególne sportowe wychowanie, ukierunkowane przede wszystkim na: sprawiedliwość, solidarność, tolerancję i pokojowość".

Ruch olimpijski i igrzyska olimpijskie, są to dwa elementy, które nie mogą bez siebie istnieć, służą one tym samym celom i razem definiują olimpizm.

Ruch olimpijski jest ruchem otwartym i jest dedykowany wszystkim ludziom, którym bliskie jest wychowanie przez sport. Oparty jest on na rozwoju społecznym i pokoju, posiada swoje poglądy, filozofię – która nosi nazwę olimpizm. Jego istotą jest popularyzowanie przyjaźni młodzieży całego świata

W związku z tym, że olimpizm jest orientacją humanistyczną, daje szansę na nowy ład i porządek na świecie i można go w całości uznać za koncepcję pedagogiczną.

Wartości jakie niesie ze sobą obejmują kulturę i prawa rozwoju społecznego oraz tradycje sportowe i sposoby życia.

Na ostateczny kształt idei olimpijskiej (pośrednio i bezpośrednio) miała wpływ tradycja grecka, która jest dominująca i działa hegemonicznie. Jest ona traktowana jako dobrze określony zbiór prawd, postulatów, wskazań i zaleceń sprawdzających się na arenie rywalizacji, jak i w codziennym życiu[16].

Równość, braterstwo, pokój na świecie i zasady *fair play*, czyli sztandarowe hasła olimpizmu, stały się bardzo ważnym elementem w propagowaniu humanistycznych wartości oraz niezwykle atrakcyjnym przejawem życia społecznego dla dużej części ludności na świecie.

Wojciech Lipoński[17] twierdzi, że olimpizm: „określa, (…) filozoficzne i pedagogiczne normy postępowania (…), postępowanie *fair play* wobec partnerów w sporcie i w życiu, skuteczne opanowanie własnej woli i uczuć (np.

---

[15] O. Grupe, *Olympismus und Olympische Frziehung. Abschied von einer groβen Idee*, [w:] *Olympischer Sport – Rückblick und Perspektiven*, (red.) O. Grupe, Schorndorf 1997, s. 9.

[16] B. Biliński, *Olimpizm Pierre de Coubertina*, Warszawa 1989–1990, s. 13.

[17] W. Lipoński, *op.cit.*, s. 16.

w momencie porażki lub zwycięstwa), skromność w zachowaniu, dążenie do wyższej estetyki ciała lub ruchu itd."

Zasada *fair play* jest powszechnie przyjęta przez dzieci i młodzież, przedstawia bardzo dużą wartość wychowawczą i konstytuuje skuteczne bodźce pedagogiczne kształtujące osobowość młodego człowieka. Fundamentalnego znaczenia w rozwoju dzisiejszych społeczeństw nabiera „czysta gra" zarówno na arenie sportowej, jak i wzajemnych kontaktach międzyludzkich, a zwłaszcza w środowisku szkolnym, pracy zawodowej, a także w polityce i ekonomii. Zasada *fair play* z stała się swoistą przesłanką oceny zachowania i stylu życia człowieka, a zarazem wyznacznikiem działalności w wyżej wymienionych obszarach.

Zofia Żukowska uważa, że zasada *fair play* odnosi się do piękna, czystej gry, do działań nie tylko zgodnych z regulaminem, ale również przestrzegających czterech, kardynalnych reguł czystej gry. Do nich zalicza:

1. wyrównanie szans rywalizacji jeszcze przed startem, aby wszyscy mieli identyczne warunki,
2. świadomą rezygnację ze zwycięstwa, gdyby miało ono być nieuczciwe,
3. poszanowanie obowiązujących przepisów, podporządkowanie się im i obowiązującej tradycji,
4. szacunek dla przeciwnika w imię obowiązujących zasad etycznych[18].

Według najnowszych badaniach oświatowych, zasada *fair play* zajmuje istotne miejsce i stanowi skuteczny element postepowania edukacyjnego i wychowawczego. Jest nośnikiem humanistycznych wartości we wszystkich dziedzinach życia, a korzyści jakie z nich płyną, zarówno te indywidualne, jak i społeczne, są gwarantem rozwoju sportu i olimpizmu.

Zasada *fair play* oznacza walkę o zwycięstwo, lecz nie za wszelką cenę, przyjmowanie orzeczeń sędziowskich z pokorą, uczciwość, szczerość oraz zachowanie nieugiętej, praworządnej postawy nawet w wypadku, gdy inni nie przestrzegają wymagań. Zawodnik powinien odnosić się z szacunkiem do kolegów z drużyny. Powinien, bez względu na wynik potyczki, szanować swojego przeciwnika i traktować go, jako osobę niezbędną do osiągnięcia nadrzędnych ideałów sportu. Musi także szanować sędziego i dążyć do współpracy z nim w czasie zawodów i poza nimi[19].

---

[18] Z. Żukowska, *Klub Fair Play Polskiego Komitetu Olimpijskiego*, Warszawa 2009, s. 5.

[19] Z. Żukowska, R. Żukowski, *Fair play i olimpizm w systemie edukacji młodzieży w Polsce*, „Wychowanie Fizyczne i Zdrowotne" 2003, nr 11, s. 3–8.

W zawiązku z tym, że zasada *fair play* jest oparta na kanonach humanizmu europejskiego, tzn. idei pokoju i idei uczciwej walki, Zofia Żukowska wskazuje, że jest najbardziej uzasadnionym i oczekiwanym impulsem edukacyjno-wychowawczym. Z badań przeprowadzonych przez autorkę wynika, że wartości wybierane przez młodzież mają charakter perfekcjonistyczny, socjocentryczny, emocjonalny, intelektualny oraz estetyczny. Wszystkie te wartości mają swoje źródło w idei olimpijskiej. Powinny stać się aksjologiczną podstawą wychowawczego programu realizowanego w postaci edukacji olimpijskiej[20], wystarczy uzupełnić je o braterstwo, odwagę i sprawiedliwość.

Stefan Wołoszyn uważa, że w systemie współczesnych konfliktów edukacyjnych, w jakim znajduje się rozstrojona cywilizacja, olimpizm może być uznawany za pewien wariant „edukacji globalnej", gdyż realizuje postulaty globalizmu humanistycznego i humanistycznego wychowania globalnego[21]. Na tej bazie zaczęła powstawać koncepcja edukacji olimpijskiej w szkole.

Podsumowanie i wnioski

Sport jako zjawisko wyrażające ludzkie działanie jest pośrednio lub bezpośrednio nakierowany na wartości. Jest bowiem realizacją wartości już zastanych oraz miejscem i sposobem tworzenia nowych. Dzięki swoim fundamentalnym cechom może być środkiem wychowawczym i źródłem wartości wychowawczych.

Proces kształtowania charakteru przez sport polega na wprowadzaniu młodego człowieka w świat wartości, wzorów i norm kultury i sportu. Dzięki rozwojowi takich cech osobowości jak wytrwałość, silna wola, zdecydowanie, poczucie solidarności i koleżeństwo, służy doskonaleniu umiejętności fizycznych oraz zachowaniu zdrowia[22].

---

[20] Z. Żukowska, *Wartości edukacyjne i funkcje socjalizacyjne uczestnictwa młodzieży w kulturze fizycznej*, „Toruńskie Studia Dydaktyczne", Toruń 1994, s. 30.

[21] S. Wołoszyn, *Olimpizm – edukacją globalną*, [w:] „Kultura Fizyczna" 1996, nr 3–4, s. 10–12.

[22] J. Nowocień, *Sport i wychowanie*, [w:] *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. V, (red.) T. Pilch, Warszawa 2006, s. 920, 921.

Ruch olimpijski to przedsięwzięcie ciągłe, dostępne dla wszystkich, niezależnie od wieku i poziomu, zaś igrzyska olimpijskie jako współzawodnictwo sportowe z naturalnych względów nie są dostępne dla każdego. Karta Olimpijska głosi, że „(...) olimpizm jest filozofią życia, sławiącą i łączącą w harmonijną jedność przymioty ciała, woli i ducha (...), a wiążąc sport z kulturą i edukacją, tworzy styl życia oparty na radości w wysiłku (...) poszanowaniu uniwersalnych postaw etycznych i budowaniu pokojowego, lepszego świata poprzez wychowanie młodzieży przy udziale sportu (...) uprawianego bez jakiejkolwiek dyskryminacji i zgodnie z duchem olimpijskim"[23].

Trwałym fundamentem wychowania olimpijskiego są międzynarodowe wartości olimpizmu, a odbywa się to przede wszystkim w wymiarze moralnym.

J. Lipiec[24] wszystkim zainteresowanym wychowaniem w duchu olimpizmu zadaje następujące pytania:

1. czy olimpizm uczy rzeczy dobrych,
2. czy buduje szacunek, godność i przyjaźń między ludźmi,
3. czy ludzie są równi i powinni być sprawiedliwie oceniani.

Jeżeli na tak postawione pytania odpowiemy twierdząco, a w większości przypadków tak się stanie, to mamy aksjologiczną afirmację edukacji olimpijskiej. Ponieważ uczymy tego, co słuszne i dobre, to sam proces uczenia się staje się dobry i słuszny. Cel uświęca wtedy z góry środki prowadzące do niego. Wychowanie ma wtedy bardzo wysoką wartość, ponieważ wykuwane jest w duchu niepodważalnych, pięknych i szlachetnych ludzkich cech.

Bibliografia

Biliński B., *Olimpizm Pierre de Coubertina*, Warszawa 1989–1990.
Coubertin P., *Der Olympische Gedanke. Reden und Aufsätze*, Schorndorf 1966.
Coubertin P., *Filozoficzne podstawy nowożytnego olimpizmu*, tłum. G. Młodzikowski, Warszawa 1987–1988.

---

[23] *Karta Olimpijska 1979*, Warszawa 1980.

[24] J. Lipiec, *Eidos of Olympic Games*, „Studia Humanistyczne" 2012, nr 12, (red.) H. Zdebska, Kraków, s. 15–20.

Demel M., *Wychowanie fizyczne szkolne w świetle orientacji aksjologicznej. Krytyka i propozycje modelowe*, [w:] *Kultura fizyczna a społeczeństwo. Studia teoretyczno-metodologiczne*, (red.) Z. Krawczyk, Warszawa 1976.

Grupe O., *Olympismus und Olympische Frziehung. Abschied von einer groβen Idee*, [w:] *Olympischer Sport – Rückblick und Perspektiven*, (red.) O. Grupe, Schorndorf 1997.

Karta Olimpijska 1979, Warszawa 1980.

Lipiec J., *Aksjologiczne podstawy idei fair play*, [w:] *Fair play w sporcie i Olimpizmie. Szansa czy utopia*, (red.) Z. Żukowska, R. Żukowski, Warszawa 2010.

Lipiec J., *Eidos of Olympic Games*, „Studia Humanistyczne" nr 12, red. H. Zdebska, Kraków 2012.

Lipiec J., *Filozofia olimpizmu*, Warszawa 1999.

Lipoński W., *Olimpizm dla każdego*, Poznań 2000.

Nowocień J., *Ramowa oferta programowa – w zakresie edukacji olimpijskiej*, „Wychowanie Fizyczne i Zdrowotne" 2010, nr 8.

Nowocień J., *Sport i olimpizm w systemie dydaktyczno-wychowawczym współczesnej szkoły*, Warszawa 2001.

Nowocień J., *Sport i wychowanie*, w: *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. V, red. T. Pilch, Warszawa 2006.

Sas-Nowosielski K., *Wychowanie poprzez sport – między nadzieją a zwątpieniem. O naturze wychowania i historii kształtowania się poglądów na wychowawczą funkcję sportu*, „Sport Wyczynowy" 2004, nr 5–6.

Ulatowski T., *Teoria sportu*, t. I, Warszawa 1992.

Wołoszyn S., *Olimpizm – edukacją globalną*, [w:] „Kultura Fizyczna" 1996, nr 3–4.

Zuchora K., *Nauczyciel i wartości z filozofii kultury fizycznej i pedagogiki sportu*, Warszawa 2009.

Żukowska Z, *Klub Fair Play Polskiego Komitetu Olimpijskiego*, Warszawa 2009.

Żukowska Z., *Wartości edukacyjne i funkcje socjalizacyjne uczestnictwa młodzieży w kulturze fizycznej*, „Toruńskie Studia Dydaktyczne", Toruń 1994, s. 30.

Żukowska Z., Żukowski R., *Fair play i olimpizm w systemie edukacji młodzieży w Polsce*, „Wychowanie Fizyczne i Zdrowotne" 2003, nr 11.

mgr Marzena Dobosz
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
https://orcid.org/0000-0001-7027-0784

POLSKA SZKOŁA PO OKRESIE ZDALNEGO NAUCZANIA – PROBLEMY, WYZWANIA I KIERUNKI ROZWOJU EDUKACJI SZKOLNEJ

POLISH SCHOOL AFTER DISTANCE LEARNING – PROBLEMS, CHALLENGES AND DIRECTIONS OF SCHOOL EDUCATION DEVELOPMENT

Abstrakt: Artykuł porusza na podstawie opracowanych raportów i dokumentów tematykę związaną z obszarami problematycznymi edukacji szkolnej w okresie epidemii, tj. nauczania zdalnego. Omówiono trudności dotykające edukację szkolną w czasie nauki online, ze zwróceniem szczególnej uwagi na sposób postrzegania pozycji ucznia oraz na rolę szkolnego procesu edukacyjnego w kontekście zdobywania wiedzy i umiejętności. W tekście dokonano również analizy następujących metod nauczania i uczenia się w kontekście przyszłości edukacji szkolnej: e-learningu oraz blended learningu. Podkreślono także istotę modelu relacyjnego w procesie edukacji szkolnej.

Słowa kluczowe: nauczanie zdalne, e-learning, blended learning, problemy polskiej szkoły, rozwój szkoły, edukacja szkolna, model relacyjny

Abstract: Based on the reports and documents prepared, the article deals with the issues related to the problematic areas of school education during the epidemic, i.e. teaching teaching. Difficulties affecting school education during online learning were discussed, paying particular attention to the way of perceiving the student's position and skills of the educational process in the context of acquiring knowledge and skills. In the text also in the context of the later component of training education. The text also includes elements related to the education process in the context of the future of school education.

Key words: remote learning, e-learning, blended-learning, Polish school, school development, school education, relational model

Wstęp

Okres zdalnej edukacji obnażył problemy polskiej szkoły, które do niedawna w dużej mierze były bagatelizowane lub zamiatane pod przysłowiowy dywan. Polska szkoła zderzyła się ze współczesną, szybko zmieniającą się rzeczywistością i jej wyzwaniami, przez co miała trudności w ich sprostaniu. W związku z tym tuż przed powrotem uczniów do szkół oraz zakończeniu szkolnej nauki zdalnej coraz częściej w opinii publicznej zadawane są pytania, dotyczące przyszłości polskiej szkoły oraz kierunków jej dalszego rozwoju.

Problemy edukacji szkolnej w okresie nauczania zdalnego

Polska szkoła w okresie w epidemii, a więc głównie w czasie zdalnego nauczania, musiała zmierzyć się z trudnościami i wyzwaniami, które dotyczyły nie tylko kwestii dydaktyczno-wychowawczych, ale również ekonomicznych, zdrowotnych, czy też społecznych. Początkowy chaos towarzyszący przejściu ze stacjonarnej nauki na nauczanie online sprawił, że wielu nauczycieli, rodziców / opiekunów, a przede wszystkim uczniów, rozpoczęło ten okres nauki z dużymi obawami. W kolejnych miesiącach nauczania online zaczęły pojawiać się trudności, które miały wpływ na funkcjonowanie nauczycieli, uczniów, a także ich najbliższych w codziennym życiu. W związku z tym realizacja edukacji szkolnej w okresie epidemii stanowiła przedmiot wielu badań naukowych. Ich efektem są raporty, zawierające nie tylko wnioski, ale przede wszystkim nakreślające problematyczne obszary edukacji szkolnej. Przykładem jest raport pt.: „Między pandemią COVID-19 a edukacją przyszłości" autorstwa zespołu ekspertów think tank „Open Eyes Economy Summit" pod przewodnictwem prof. Jerzego Hausnera[1], czy też raport z projektu badawczego pt.: „Zdalne nauczanie a adaptacja do warunków społecznych podczas

[1] J. Hausner, P. Czapliński, K. Dynowska-Chmielewska i in., *Raport Edukacja. Między pandemią COVID-19 a edukacją przyszłości*, https://oees.pl/wp-content/uploads/2020/08/Raport-edukacja.pdf, [dostęp: 21.04.2021].

epidemii koronawirusa", który został zrealizowany online przez Polskie Towarzystwo Edukacji Medialnej, Fundację Orange oraz Fundację Dbam o Mój Zasięg w 34 szkołach podstawowych i ponadpodstawowych z całej Polski[2].

Opublikowane raporty oraz inne dokumenty, np. w postaci stanowiska organizacji społecznych pt.: „Polska edukacja w czasie i po pandemii. Problemy, zaniechania, pytania do władz" skupiły się na wyszczególnieniu następujących problemów edukacji szkolnej w okresie epidemii[3]:

- Brak jednoznacznych strategii, dotyczących nie tylko okresu zdalnego nauczania, ale również obowiązujących po powrocie uczniów w mury szkolne.
- Trudności z realizacją zbyt obszernej podstawy programowej, której treści nie są dostosowane do wymagań oraz warunków edukacji zdalnej.
- Przymus spędzenia przez uczniów zbyt wielu godzin przed urządzeniami multimedialnymi.
- Próby przeniesienia w pełni szkoły tradycyjnej, opartej na przestarzałych modelach nauczania do rzeczywistości wirtualnej.
- Nikłe wsparcie psychologiczne lub jej brak, obejmujące nauczycieli, uczniów oraz ich środowisko domowe.
- Coraz większe różnice edukacyjne oraz nierówności spowodowane m.in. brakiem dostępu do odpowiedniej ilości urządzeń cyfrowych lub też szybkiego łącza internetowego.

Powyższe obszary problematyczne można uzupełnić jeszcze o inne kwestie, które ściśle dotyczą edukacji szkolnej. Ponadto ze względu na to, że szkolna edukacja – czy to w formie offline czy online – w dużej mierze nie potrafi sprostać współczesnej rzeczywistości, to wydaje się, że zmiany są niezwykle potrzebne i nieuniknione. Jednakże wprowadzenie ich wymaga przekroczenia pewnych utartych schematów, spojrzenia na ucznia z perspektywy podmiotu, zaś na proces nauczania / uczenia się jako na proces dynamiczny, w którym to istotną funkcję pełnią potrzeby i oczekiwania uczniów. Uczeń nie jest kolejnym przedmiotem w sali lekcyjnej – to człowiek przeżywający emocje,

---

[2] G. Ptaszek, D. Stunża, J. Pyżalski, M. Dębski, M. Bigaj, *Edukacja zdalna: co stało się z uczniami, ich rodzicami i nauczycielami?*, https://zdalnenauczanie.org/wp-content/uploads/2020/10/ZDALNA-EDUKACJA_FINAL.pdf, [dostęp: 22.04.2021].

[3] *Polska edukacja w czasie i po pandemii. Problemy, zaniechania, pytania do władz Stanowisko organizacji społecznych*, https://www.szkolazklasa.org.pl/wp-content/uploads/2020/12/edukacja-zdalna_problemy-i-wyzwania.pdf, [dostęp: 21.04.2021].

mający swoje plany, marzenia i postrzegający świat niekoniecznie według tej perspektywy, która uznawana jest przez szkołę jako jedyna i słuszna. Szkoła jako instytucja oświatowa, pełniąca ważną funkcję w społeczeństwie nie może realizować swoich zadań na fundamencie nieufności, opresyjności i przymusowości. A właśnie to zostało w szczególny sposób uwidocznione w okresie nauczania zdalnego, kiedy konieczność weryfikacji zdobytej wiedzy przez ucznia stała się sprawą pierwszorzędową i nieraz przekraczającą granice szacunku, godności oraz absurdalności. W związku z tym można zauważyć, że proces edukacji szkolnej nie może opierać się na braku zaufania, wzajemnej podejrzliwości i zamykaniu się na potrzeby, oczekiwania oraz możliwości każdej ze stron. Jednym słowem – w obecnej szkole brakuje dialogu, w którym mogą wziąć udział wszyscy, którzy uczestniczą bezpośrednio lub pośrednio w procesie edukacji szkolnej. Dialog ten prowadzony na różnych szczeblach i płaszczyznach powinien zmierzać do opracowania rozwiązań problemów, dotykających szkoły oraz wyznaczać ich dalszy kierunek rozwoju. Jednakże jest to zadanie trudne, wymagające pokory i wyjścia, jak już wspomniano poza granice, a co za tym idzie, opuszczenia komfortowej przestrzeni. Równie istotne jest spojrzenie na szkołę z innej perspektywy. Wiąże się to ze zwróceniem się ku głosom nauczycieli, uczniów, środowiska rodzinnego i uwzględnieniem ich spostrzeżeń, uwag oraz pomysłów.

Okres nauczania zdalnego potwierdził to, że w wielu przypadkach szkoły funkcjonują bazując na przestarzałych modelach, z uporem broniąc się przed obecną, współczesną rzeczywistością i jej warunkami. Dlatego w tym czasie system szkolnej edukacji stanął przed wielką próbą i wzywaniem, którym wiele szkół nie potrafiło sprostać. To przyczyniło się do rozczarowania nauką w formie online i poszukiwaniem innych alternatyw oraz metod edukacji szkolnej.

W przypadku sytuacji kryzysowych, a więc również tych związanych ze szkolnictwem, niezwykle istotna jest efektywność działań edukacyjnych, czyli procesów uczenia się oraz nauczania[4]. Okres nauczania zdalnego ukazał kontrast między współczesną rzeczywistością oraz szybko zmieniającymi się warunkami a próbami przeniesienia tej tradycyjnej szkoły do wirtualnej przestrzeni – i co ważne, pokazał także dążenie do dostosowania się jej do

[4] F. Wyrwa, M. Wyrwa, A. Wilkus-Wyrwa, *Wyzwania nauczania zdalnego Perspektywa nauczyciela i ucznia*, http://www.ptde.org/pluginfile.php/1457/mod_page/content/19/XXVI_363_381_wyrwa.pdf, [dostęp: 01.05.2021].

warunków rzeczywistości. Przykładem jest sposób weryfikacji wiedzy nabytej przez ucznia w sposób mierzalny, a więc w postaci sprawdzianów, które w sytuacji nauczania online stają się często bezużyteczne i nieefektywne. Uczeń, mając swobodny dostęp do Internetu, w którym znajdują się wymagane podczas sprawdzianu informacje, nie widzi sensu uczenia się ich na pamięć. Wiedza fragmentaryczna, w dużej mierze teoretyczna i nieznajdująca wyrazu w praktyce, jednocześnie przekazywana drogą online w transmisyjny sposób nie wzbudza zainteresowania uczniów. To wiedza podręcznikowa, której treści przeznaczone są dla ogółu – bez uwzględnienia indywidualnych predyspozycji, ambicji, potrzeb oraz oczekiwań uczniów.

Kolejną istotną i zarazem problematyczną kwestią szkolnej edukacji online jest ta związana ze sposobami postrzegania oraz utożsamiania jej z nowoczesnymi metodami nauki, takimi jak e-learning. Dokonując porównania tradycyjnej szkoły z tą realizującą nauczanie online, można wyszczególnić charakterystyczne obszary, kompetencje oraz występujące między nimi różnice. Do tych obszarów należą m.in. sposób organizacji czasu i planowania, umiejętności wyszukiwania informacji, sposoby współpracowania i nawiązywania interakcji, zdobywania oraz przekazywania wiedzy i itp.[5] W przypadku organizacji czasu, a także planowania i realizacji zajęć zarówno w stacjonarnej szkole, jak i podczas nauczania zdalnego, to szkoła w dużej mierze decydowała o tych czynnikach. Choć w przypadku e-learningu istotna jest możliwość samodzielnego decydowania o własnym czasie przeznaczonym na naukę, to jednak w tradycyjnej szkole online sztywne ramy godzinowe wyznaczane przez plany lekcji sprawiły, że ta możliwość została mocno ograniczona. Uczniowie podobnie jak w stacjonarnej szkole muszą podporządkować się rozkładowi zajęć, co wiąże się z wielogodzinnym spędzaniem czasu przed monitorem lub ekranem urządzenia. Sposoby przekazywania wiedzy, bazujące na podających i transmisyjnych metodach – w których to słuchanie odgrywa ważną rolę – w warunkach nauczania online stawały się uciążliwe i nieefektowne. A to z kolei miało i ma wpływ na zachodzące interakcje, zarówno między uczniem a nauczycielem, jak i rówieśnikami, nie wspominając już o odczuwanym z obu stron zmęczeniu, stresie, frustracji i przeciążeniu. Dlatego też na podstawie zdobytego doświadczenia w okresie zdalnego nauczania oraz uwzględniając problemy tradycyjnej szkoły, warto

[5] A. Jurczak, *Dualność procesu nauczania w czasie epidemii koronawirusa*, „Pedagogika Przedszkolna i Wczesnoszkolna" 2020, nr 1(15), s. 137–140.

zastanowić się nad kierunkiem transformacji edukacji szkolnej. Niewątpliwie polska szkoła wymaga zmian, które należy wprowadzać nie w sposób rewolucyjny, ale przede wszystkim ewolucyjny, uwzględniającym stanowiska dyrektorów, nauczycieli, uczniów oraz ich rodziców/opiekunów prawnych. W związku z tym można zadać następujące pytanie, dotyczące dalszej drogi rozwoju i zmian szkolnej edukacji, znajdującej się obecnie na przysłowiowym rozdrożu: w którą stronę pójść – edukacja online, a więc e-learning? Hybrydowe nauczanie, a może jednak wciąż tradycyjny model nauczania?

E-learnig, tradycyjna szkoła a może nauczanie hybrydowe?

E-learning, zwany również kształceniem na odległość, jest pojęciem, które dotyczy przede wszystkim metod uczenia się i nauczania realizowanych drogą online. To ze względu na swój charakter e-learningiem „przyjęto określać nowoczesną formę edukacji obejmującą szeroki zakres różnych technik i metod uczenia się. Łączy ona samodzielne zdobywanie wiedzy za pomocą elektronicznych środków technicznych z metodami tradycyjnymi, w których uczeń pozyskuje wiadomości od nauczyciela”[6]. Ponadto nauka za pomocą e-learningu może być realizowana w sposób ciągły, incydentalny, synchroniczny lub też asynchroniczny, kiedy to uczeń ma dostęp do informacji bez konieczności uczestniczenia w zajęciach odbywających się o określonym czasie. Dodatkowo w metodzie tej szczególną funkcję pełni samodzielność ze strony osoby uczącej się – każdy indywidualnie zdobywa wiedzę zgodnie ze swoimi możliwościami oraz potrzebami. W związku z tym rola nauczyciela ulega zmianie: nie jest już jedynym źródłem wiedzy, nie ma również kontroli nad procesem uczenia się, ale staje się niejako przewodnikiem ucznia, oferując swoje wsparcie i pomoc. Uczeń w toku kształcenia na odległość ma możliwość konstruowania swojej wiedzy, zdobywając ją w sposób zindywidualizowany i spersonalizowany. Ponadto uczeń nie jest już biernym uczestnikiem procesu edukacyjnego, ale to poprzez swoją aktywność, zaan-

[6] A. Clarke, *E-learning: nauka na odległość*, Warszawa 2007, s. 9.

gażowanie i samodzielność w procesie edukacji staje się współodpowiedzialny za efekty uczenia się[7].

Zatem niezwykle istotny jest podmiotowy sposób postrzegania ucznia, szczególnie jego potrzeb, ambicji, oczekiwań, predyspozycji. A to z kolei wymaga nawiązania relacji między uczniem a nauczycielem na zasadzie współpracy i partnerstwa.

Kolejna istotna kwestia dotycząca e-learningu związana jest z postrzeganiem jego roli przez szkołę. Odpowiednio realizowane kształcenie na odległość potrafi przynieść zamierzone efekty, ale pod warunkiem, że traktowane jest nie jako jedynie dodatek do tradycyjnego nauczania, lecz przede wszystkim jako przyszłościowy kierunek rozwoju szkolnictwa. Okres epidemii, a więc zdalnej edukacji udowodnił, że próby przeniesienia dotychczasowej szkoły do przestrzeni wirtualnej są nietrafione, a nazywanie tych działań e-learningiem jest wprowadzaniem błąd nauczycieli, uczniów oraz ich środowiska rodzinnego. Ponadto w przypadku e-learningu nie można postawić znaku równości między tradycyjnym nauczaniem a e-teachingiem, który nieraz jest z tą metodą utożsamiany[8]. Zatem pojawia się pytanie, czy e-learning jest kierunkiem transformacji i rozwoju szkoły? Odpowiedź nie jest prosta i jednoznaczna, a jej postać zależy od wielu czynników, zarówno tych, które są związane ze szkołą tu i teraz, jak i w przyszłości. Z jednej strony postępujący rozwój technologiczny, procesy zachodzące w społeczeństwach oraz dynamiczny charakter rzeczywistości skłaniają szkołę ku zmianom w stronę e-learningu, to jednak istnieją pewne elementy, które są istotne w procesie rozwoju człowieka i które niekoniecznie są zawarte w tej metodzie.

Mowa tu o bezpośrednich relacjach i więziach społecznych, które są kształtowane również w toku nauki szkolnej. Nawiązywanie relacji z innymi jest jedną z fundamentalnych potrzeb, mających wpływ na jego funkcjonowanie w społeczeństwie[9]. Wraz z nadejściem nauczania online relacje na żywo z rówieśnikami lub nauczycielami uległy znacznemu ograniczeniu lub nie występowały przez długi czas. Dlatego w sytuacji wprowadzania przyszłościowych zmian w obszarze funkcjonowania szkół nie należy zapominać o ważnej roli

---

[7] A.I. Brzezińska, E. Hornowska, K. Kaliszewska-Czeremska, J. Matejczuk, *E-learning jako wyzwanie dla systemu edukacji*, „Kultura i Edukacja" 2012, nr 1 (87), s. 9.

[8] *Ibid*.

[9] D. Uchwat-Zaród, *Edukacja zdalna – od mądrej dydaktyki do narzędzi cyfrowych*, „Języki Obce w Szkole" 2020, nr 2, s. 45.

relacji międzyludzkich. Zatem polska szkoła może ukierunkować swój rozwój w stronę blended learningu, zwanego również nauczaniem mieszanym lub hybrydowym. Pojęcie to związane jest ze zdobywaniem wiedzy przy wykorzystaniu zróżnicowanych metod charakterystycznych dla zdalnego nauczania jak i w tej tradycyjnej formie. W związku z tym proces dydaktyczny realizowany jest za pomocą dwóch dróg: w ramach zajęć stacjonarnych, czyli w klasach lekcyjnych, a także poza tym miejscem, a więc drogą online[10]. Dlatego też w przypadku nauczania hybrydowego zachodzą interakcje nie tylko te pośrednie, ale przede wszystkim bezpośrednie, realizowane w kontaktach z rówieśnikami lub nauczycielem. To podczas nauczania i uczenia się metodą blended learningu możliwa jest integracja dwóch niezmiernie istotnych elementów o charakterze edukacyjnym oraz społecznym. Dzięki temu nauczyciel oraz uczeń mają możliwość nawiązania relacji „na żywo", która umożliwia z kolei rozwój tych kompetencji i umiejętności, jakie związane są z budowaniem więzi międzyludzkich.

Możliwość przeżywania relacji bezpośrednich sprzyja także personalizacji i indywidualizacji nauczania. Metoda ta za pomocą nowoczesnej technologii pozwala procesom edukacyjnym na przekroczenie granic przestrzennych oraz czasowych – uczeń w każdej chwili ma dostęp online do materiałów dydaktycznych, dzięki czemu może pogłębić swoją wiedzę w dogodnym dla siebie miejscu i czasie[11]. A dzięki ich spersonalizowanemu charakterowi, są odpowiedzią na potrzeby i oczekiwania ucznia. W związku z tym, połączenie elementów tożsamych z tradycyjnym nauczaniem – a więc opartym na bezpośrednich relacjach oraz charakterystycznych dla e-learningu – sprawia, że możliwe jest pokonanie trudności, ograniczeń i problemów edukacyjnych, które związane są pojedynczymi metodami[12].

Inną ważną kwestią, dotyczącą blended learningu jest możliwość rozwijania tych kompetencji, które są pożądane we współczesnej rzeczywistości.

---

[10] K. F. Hew. W. S. Cheung, *Using Blended Learning. Evidence-Based Practices*, „Springer Singapore" 2014, s. 2–3.

[11] D. Janczak, *Hybrydowe? nauczanie, uczenie się a może kształcenie … czyli jak to jest z tą hybrydą w edukacji*, http://www.superbelfrzy.edu.pl/wp-content/uploads/2020/10/Kszta%C5%82cenie-hybrydowe.pdf, [dostęp: 02.05.2021].

[12] L. Faltýnková, *Blended Versus Traditional Learning: Comparing Students' Outcomes and Preferences*, [w:] *Blended Learning. Education in a Smart Learning Environment*, , S.K.S. Cheung, R. Li, K. Phusavat, N. Paoprasert, Lam-For Kwok (red.), 13th International Conference 2020, s. 277.

Do nich należą przede wszystkim te umiejętności, które są związane z cyfrowością, efektywnym wykorzystaniem nowoczesnych technologii, a także z tymi należącymi do umiejętności tzw. miękkich, wśród których wymienić można m.in. współpracę w grupie, rozwiązywanie konfliktów, komunikatywność, czy też asertywność. Jednakże realizacja procesu edukacyjnego zgodnie z metodą nauczania hybrydowego wymaga również (jak to jest w przypadku e-learningu) spojrzenia na edukację szkolną z innej perspektywy niż dotychczasowa. Ze względu na specyfikę blended learningu nauczanie szkolne nie może ograniczać się jedynie do metod podających, transmisyjnych oraz dość często opartych na komunikacji jednostronnej. To potrzeby i oczekiwania uczniów są jednymi z najważniejszych elementów, ukierunkowujących procesy edukacyjne i przyczyniających się do indywidualizacji oraz personalizacji nauki. A to z kolei oznacza także wzięcie zarówno przez nauczyciela, jak i ucznia odpowiedzialności za proces nauczania i uczenia się, a także przyjęcie aktywnej postawy, wyrażającej się na przykład w chęci zdobywania wiedzy, rozwoju umiejętności czy planowania takiego przebiegu działań, aby stanowiły równowagę między uczeniem stacjonarnym a zdalnym. W związku z tym istotne jest zachowanie równowagi w taki sposób, żeby można było zapobiec dominacji jednej z form nad drugą.

Należy podkreślić, że jest to zadanie pracochłonne, wymagające zachowania uważności i pewnej elastyczności np. przy wyborze technik, tematów, pomocy dydaktycznych czy też rozwiązań technologicznych. Ponadto wdrożenie i realizacja tej metody związane są także z ciągłym rozwojem kadry pedagogicznej, nabywającej oraz pogłębiającej potrzebne umiejętności z zakresu obsługi narzędzi cyfrowych[13], tworzenia sprzyjającego nauce środowiska technologicznego, czy też rozwiązywania problemów, dotykających kwestii społecznych.

W przypadku nauczania hybrydowego również istotne jest dążenie do zachowania spójności między zajęciami stacjonarnymi a prowadzonymi online. W związku z tym czas na naukę w murach szkoły nie może być postrzegany jako odskocznia lub przerwa od nauczania zdalnego. Obie formy powinny się uzupełniać, tworząc harmonijną całość stwarzającą możliwość nabywania wiedzy i umiejętności, zarówno w kontekście indywidualnym,

---

[13] S. Asunka, *„We Had a Blast!" An Empirical Affirmation of Blended Learning as the Preferred Learning Mode for Adult Learners*, „International Journal of Mobile and Blended Learning" 2017, Volume 9, Issue 1, s. 50.

jak i społecznym. Dzięki temu możliwe jest zaspokojenie potrzeb, dotyczących budowania więzi i relacji międzyludzkich oraz tych, które odnoszą się do indywidualnego rozwoju ucznia.

Szukanie odpowiedzi na pytanie dotyczące dalszej drogi rozwoju edukacji szkolnej wymaga, jak już powyżej wspomniano, przede wszystkim spojrzenia na nią z innej perspektywy niż dotychczasowa. Szkolna edukacja, a szczególnie jej przestrzeń edukacyjna nie może wciąż opierać się na tradycjonalistycznych dyskursach pedagogicznych, ale powinna przekroczyć te granice i zmierzać ku tworzeniu takich obszarów, które umożliwiają wszechstronny, spersonalizowany rozwój jednostki, minimalizowanie różnic edukacyjnych oraz nawiązywanie i utrzymywanie satysfakcjonujących więzi społecznych, łączących różne środowiska[14]. Edukacja nie powinna wykluczać, lecz przede wszystkim powinna łączyć, integrować oraz wyrównywać nierówności wynikłe m.in. z dostępu do technologii. Ponadto edukacja szkolna nie może również być postrzegana przez pryzmat tzw. praktyczności, a więc kształcenia uczniów zgodnie z określonym celem – edukacja szkolna powinna wspierać rozwój i potencjał dziecka, zaspakajać jego potrzeby oraz tworzyć przestrzeń, sprzyjającą inicjowaniu działań stymulujących wyobraźnię i kreatywność uczniów.

Edukacja szkolna przyszłości – droga do modelu relacyjnego

W drodze rozwoju edukacji szkolnej niezwykle istotne jest dostrzeżenie problemów dotykających instytucje oświatowe, zarówno przed wprowadzeniem nauki zdalnej, jak i w trakcie. Dzięki temu możliwe jest opracowanie i wdrożenie rozwiązań powstałych w wyniku „usłyszenia" głosów zarówno kadry pedagogicznej, jak i uczniów oraz ich środowiska rodzinnego. Okres zdalnej nauki, w której to dominowały głównie próby przeniesienia tradycyjnej szkoły do przestrzeni wirtualnej, uwypuklił problemy polskiej szkoły i dowiódł, że ten model niekoniecznie sprawdza się nie tylko w czasach sta-

[14] A. Olechowska, *Specjalne potrzeby edukacyjne w urzędowym dyskursie pedagogicznym*, Warszawa 2009, s. 248.

cjonarnej nauki, ale przede wszystkim w sytuacjach kryzysowych, kiedy to nauka zdalna zastępuje tę prowadzoną w murach szkoły. W związku z tym należy zastanowić się nad dalszymi drogami rozwoju edukacji szkolnej, która wciąż boryka się z licznymi trudnościami. Jedna z dróg prowadzi z modelu transmisyjnego do relacyjnego, w którym to „doświadczanie rzeczywistości dzieje się w bezpośredniej relacji między dwiema lub więcej osobami (zarówno rówieśnikami, jak i międzypokoleniowo), stanowiąc podstawowe ogniwo budowania wiedzy, umiejętności, postaw i wartości"[15]. Model ten związany jest z wykorzystywaniem metod aktywizujących, wspierających rozwój dziecka, także w tych obszarach, które są związane z nabywaniem kompetencji w zakresie adaptacji, co ma szczególne znaczenie w warunkach wciąż zmieniającej się rzeczywistości[16]. W związku z tym transmisyjny sposób przekazywania wiedzy oraz nabywania kompetencji odpowiadających współczesności jest nieskuteczny oraz ograniczający wszechstronny rozwój dziecka. Należy również zauważyć, że świat po okresie epidemii COVID-19 już nie będzie taki sam jak dawniej. Dotyczy to również edukacji szkolnej, która potrzebuje zmian i określenia dalszej drogi rozwoju.

Podsumowanie

Okres epidemii, a więc nauczania online był dla polskiej szkoły czasem wyzwań pełnym trudności. To podczas niego zwrócono uwagę na problemy edukacji szkolnej, które dotyczyły jej także w czasach przed epidemią. W nowych warunkach rzeczywistości szkoły w dużej mierze nie potrafiły jej sprostać, próbując przenieść tradycyjne modele nauczania, a więc oparte na transmisyjności do przestrzeni wirtualnej. Metody te zderzając się ze współczesną codziennością, okazywały się nieskuteczne oraz nieefektowne, a uczniów błędnie zaczęto określać jako tzw. „stracone pokolenie". Jednakże należy zauważyć, że to pokolenie dostrzegło, że można uczyć się w inny sposób, niż spędzając długie godziny w klasach szkolnych i przyswajając na-

---

[15] Fundacja Gospodarki i Administracji Publicznej, *Poza horyzont. Kurs na edukację. Przyszłość systemu rozwoju kompetencji w Polsce*, Kraków 2020, s.49.

[16] *Ibid*., s. 50.

rzuconą im wiedzę podręcznikową. Ponadto zadając sobie pytania o przyszłość edukacji szkolnej, warto wyjść poza utrwalone schematy i spojrzeć na jej możliwości, a więc jako na potencjalną drogę wspierania kreatywności, twórczości, równości oraz zaspakajania potrzeb i oczekiwań uczniów w zakresie zdobywania wiedzy oraz kompetencji. A to z kolei wymaga rozwiązania problemów dotykających szkoły i wprowadzenia zmian w obszarach uczenia się i nauczania. Zatem warto zapoznać się bliżej z takimi metodami jak e-learning, czy też nauczanie hybrydowe, które mogą przyczynić się do transformacji szkoły w instytucję przyjazną nauczycielom, uczniom i ich rodzicom / opiekunom prawnym.

Bibliografia

Asunka S., *"We Had a Blast!" An Empirical Affirmation of Blended Learning as the Preferred Learning Mode for Adult Learners*, „International Journal of Mobile and Blended Learning" 2017, Volume 9, Issue 1.

Brzezińska A. I., Hornowska E., Kaliszewska-Czeremska K., Matejczuk J., *E-learning jako wyzwanie dla systemu edukacji*, „Kultura i Edukacja" 2012, nr 1 (87).

Clarke A., *E-learning: nauka na odległość*, Warszawa 2007.

Faltýnková L., *Blended Versus Traditional Learning: Comparing Students' Outcomes and Preferences*, [w:] *Blended Learning. Education in a Smart Learning Environment*, S.K.S. Cheung, R. Li, K. Phusavat, N. Paoprasert, Lam-For Kwok (red.), 13th International Conference 2020.

Fundacja Gospodarki i Administracji Publicznej, *Poza horyzont. Kurs na edukację. Przyszłość systemu rozwoju kompetencji w Polsce*, Kraków 2020.

Hausner J., Czapliński P., Dynowska-Chmielewska K. i in., *Raport Edukacja. Między pandemią COVID-19 a edukacją przyszłości*, https://oees.pl/wp-content/uploads/2020/08/Raport-edukacja.pdf, [dostęp: 21.04.2021].

Hew K.F., Cheung W.S., *Using Blended Learning. Evidence-Based Practices*, „Springer Singapore" 2014.

Janczak D., *Hybrydowe? nauczanie, uczenie się a może kształcenie … czyli jak to jest z tą hybrydą w edukacji*, http://www.superbelfrzy.edu.pl/wp-content/uploads/2020/10/Kszta%C5%82cenie-hybrydowe.pdf, [dostęp: 02.05.2021].

Jurczak A., *Dualność procesu nauczania w czasie epidemii koronawirusa*, „Pedagogika Przedszkolna i Wczesnoszkolna" 2020, nr 1(15).

Olechowska A., *Specjalne potrzeby edukacyjne w urzędowym dyskursie pedagogicznym*, Warszawa 2009.

Ptaszek G., Stunża D., Pyżalski J., Dębski M., Bigaj M., *Edukacja zdalna: co stało się z uczniami, ich rodzicami i nauczycielami?*, https://zdalnenauczanie.org/wp-content/uploads/2020/10/ZDALNA-EDUKACJA_FINAL.pdf, [dostęp: 22.04.2021].

Polska edukacja w czasie i po pandemii. Problemy, zaniechania, pytania do władz Stanowisko organizacji społecznych,
https://www.szkolazklasa.org.pl/wp-content/uploads/2020/12/edukacja-zdalna_problemy-i-wyzwania.pdf, [dostęp: 21.04.2021].

Uchwat-Zaród U., *Edukacja zdalna – od mądrej dydaktyki do narzędzi cyfrowych*, „Języki Obce w Szkole" 2020, nr 2.

Wyrwa F., Wyrwa M, Wilkus-Wyrwa A., *Wyzwania nauczania zdalnego Perspektywa nauczyciela i ucznia*, http://www.ptde.org/pluginfile.php/1457/mod_page/content/19/XXVI_363_381_wyrwa.pdf, [dostęp: 01.05.2021].

Biogram

Mgr Marzena Dobosz – doktorantka na Wydziale Nauk Społecznych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie na kierunku pedagogika i nauczycielka nauk ścisłych. W swojej pracy naukowej skupia się na badaniu tożsamości kulturowej i regionalnej, wykorzystaniu nowoczesnych technologii w edukacji oraz poszukiwaniu zróżnicowanych dróg edukacji.

dr Ewa Musiał
Zakład Pedagogiki Wczesnoszkolnej i Przedszkolnej, Instytut Pedagogiki,
Uniwersytet Wrocławski
https://orcid.org/0000-0001-7710-226

NAUCZYCIELSKIE PRAKTYKI STUDENCKIE W DOBIE PANDEMII WIRUSA SARS-COV-2

STUDENT TEACHING PRACTICE IN THE TIMES OF THE SARS-COV-2 VIRUS PANDEMIC

Abstrakt: Kontakt z rzeczywistością zawodową oraz konieczność wielopłaszczyznowej aplikacji teorii w działaniu mogą stać się źródłem refleksji, osobistej satysfakcji lub poczucia bezradności. Obok przygotowania o charakterze merytorycznym, praktyka stanowi niezbędny element systemu kształcenia studentów, pragnących w przyszłości podjąć zatrudnienie jako nauczyciele. Celem artykułu jest ukazanie panoramy doświadczeń studentów, którzy autorskie projekty działań edukacyjnych zaplanowali, przeprowadzili i poddali ewaluacji w ramach praktyk pedagogicznych w dobie pandemii wirusa SARS-CoV-2. Materiał badawczy (wypowiedzi seminarzystów) przeznaczony do analizy, pochodzi z prac licencjackich, które zostały napisane pod moim kierunkiem w roku akademickim 2020/2021.

Słowa kluczowe: praktyka pedagogiczna, autorski projekt działań edukacyjnych, student, edukacja wczesnoszkolna i przedszkolna, narzędzia on-line.

Abstract: Contact with professional reality and the need for multifaceted application of theory in action can become a source of reflection, personal satisfaction or a sense of helplessness. In addition to substantive preparation, the internship is an indispensable element of the education system of students who want to take up employment as teachers in the future. The aim of the article is to present various possibilities of the experiences of students who planned, conducted and evaluated their original educational activities as part of their teaching practice in the time of the SARS-CoV-2 virus pandemic. The research material (seminar participants' statements) intended for analysis comes from bachelor's theses, which were written under my supervision in the 2020/2021 academic year.

Keywords: teaching practice, original educational project, student, early school and preschool education, on-line tools.

Wstęp

Nauczycielem wszystkiego jest praktyka.[1]
Gajusz Juliusz Cezar

Osiągnięcie wysokich standardów, w zakresie profesjonalnego przygotowania studentów – przyszłych nauczycieli edukacji przedszkolnej i wczesnoszkolnej, jest możliwe tylko dzięki synergii teorii i praktyki w trakcie ich akademickiego kształcenia do zawodu. Aleksander Kobylarek słusznie zauważa, że „absolwent uniwersytetu powinien (…) być intelektualistą, członkiem elity intelektualnej, inteligentem, kimś kto steruje rozwojem społecznym, stoi na straży prawa i moralności. Powinien również, zgodnie z tymi wyobrażeniami, zajmować określoną, dość wysoką, prestiżową pozycję społeczną"[2].

Zdobyta wiedza akademicka, stanowi źródło planowania własnej aktywności zawodowej, odpowiedzialności za projektowanie, realizowanie oraz ewaluację wszelkich zadań dydaktyczno-wychowawczych nauczyciela. Kontakt z rzeczywistością zawodową oraz konieczność wielopłaszczyznowej aplikacji teorii w działaniu, mogą stać się natomiast źródłem refleksji, osobistej satysfakcji lub poczucia bezradności. Obok przygotowania o charakterze merytorycznym, praktyka stanowi niezbędny element systemu kształcenia studentów pragnących w przyszłości podjąć zatrudnienie jako nauczyciele.[3] Konfrontacja naukowego i praktycznego oglądu rzeczywistości, przenikanie naukowego myślenia do działania przy rozwiązywaniu re-

---

[1] https://www.cytaty.info/cytat/nauczycielem-wszystkiego-jest-praktyka.htm, [dostęp: 03.05.2021].

[2] A. Kobylarek, *Sytuacja społeczno-zawodowa absolwentów uniwersytetu. Na przykładzie Uniwersytetu Wrocławskiego*, Toruń 2004, s. 26.

[3] E. Musiał, J. Malinowska, *Praktyki pedagogiczne przestrzenią i miejscem ewaluacji kompetencji przyszłych nauczycieli wczesnej edukacji: koncepcje – przemiany – rozwiązania* Wrocław 2018, s. 54.

alnych problemów sprzyja też konstruowaniu przez praktykantów własnych teorii edukacyjnych.

Allen T. Pearson określił praktyki jako „autentyczne poznanie i szczególne odkrywanie"[4]. W ujęciu autora, prowadzą one do efektywnego i odpowiedzialnego działania, którego charakter jest zawodowy, rozwijają świadomą aktywność i pomagają w nabywaniu i doskonaleniu szeregu kompetencji, które są niezbędne do pełnienia roli nauczyciela.[5] W podobnym tonie, Ewa Musiał napisała „praktyki mają przyczynić się do efektywnego i odpowiedzialnego działania o charakterze zawodowym, do rozwijania świadomej aktywności, a także do nabywania i doskonalenia szeregu kompetencji niezbędnych do pełnienia roli nauczyciela"[6]. Dodatkowo, pomagają zweryfikować oczekiwania młodych ludzi w stosunku do wybranego zawodu, ponieważ odbywają się one kilkukrotnie w różnych placówkach edukacyjnych, z charakterze zgodnym z kierunkiem i specjalnością studiów.

Praktyki pedagogiczne w kształceniu studentów

Koncepcja praktyk pedagogicznych dla kierunku: Pedagogika, specjalność Edukacja Wczesnoszkolna i Przedszkolna, opiera się na nowym modelu kształcenia nauczycieli przedszkoli i edukacji wczesnoszkolnej, którego istotę stanowi założenie o podmiotowej i dynamicznej relacji tworzącej się między podmiotami, będącymi w nieustannym procesie zmiany[7]. Naczelnym założeniem praktyk jest organizowanie kształcenia poprzez umożliwienie studentom bezpośredniego pozyskiwania doświadczeń i praktycznych umiejętności dotyczących zasad i mechanizmów funkcjonowania placówek, w których odbywają się praktyki, a także stworzenie warunków do pogłębienia wiadomości przekazywanych w toku zajęć dydaktycznych i skonfrontowanie ich

---

[4] M. Sobieszczyk, K. Wojciechowska, *Praktyki pedagogiczne drogą do mistrzostwa w zawodzie nauczyciela*, „Przegląd Pedagogiczny" 2015, nr 1, s. 52.

[5] E. Musiał, *Praktyki pedagogiczne w akademickim kształceniu (przyszłych) nauczycieli wczesnej edukacji*, [w] E. Musiał, J. Malinowska, *op.cit*., s.55.

[6] *Ibidem*, s. 55.

[7] Regulamin praktyk, https://pedagogika.uni.wroc.pl/Instytut-Pedagogiki/Studenci-i-absolwenci/Praktyki-studenckie, [dostęp: 07.04.2021].

z realiami zawodowymi. Do podstawowych celów praktyk pedagogicznych, mających dobrze przygotować kandydatów na nauczycieli przedszkola i klas 1–3, zalicza się:

- poznanie funkcjonowania przedszkola i szkoły, ze szczególnym uwzględnieniem pierwszego etapu edukacji;
- poznanie organizacji pracy w przedszkolu i w szkole na pierwszym etapie edukacji;
- nabycie umiejętności obserwowania zajęć w przedszkolu i w klasach 1–3 i ich dokumentowania;
- nabycie umiejętności planowania, prowadzenia i dokumentowania zadań wynikających z realizacji procesu wychowawczo-dydaktycznego w przedszkolu i procesu kształcenia w klasach 1–3;
- nabycie umiejętności analizowania pracy nauczyciela i działalności dzieci w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym, występujących w procesie wychowawczo-dydaktycznym w przedszkolu i w procesie kształcenia w klasach 1–3;
- nabycie umiejętności analizowania własnej pracy, własnych poczynań pedagogicznych i ich efektów oraz pracy przedszkolaków i małych uczniów;
- poznanie warunków oraz przebiegu cudzej i własnej działalności pedagogicznej[8].

W złożonym procesie edukacji przyszłych nauczycieli dziecka młodszego, praktyki pedagogiczne pełnią różnorodne funkcje. Ich cztery podstawowe rodzaje, to funkcja adaptacyjna, refleksyjna, innowacyjna i integracyjna. Pierwsza z nich polega, zdaniem badacza, na stopniowej adaptacji do zawodu nauczyciela i rozpoczyna się jeszcze w okresie przedstudialnym (przy wyborze zawodu i kierunku oraz specjalności studiów). W okresie trwania studiów, polega natomiast na przygotowywaniu się do kształcenia ustawicznego, samodoskonaleniu oraz samowychowaniu. Funkcja refleksyjna praktyk pedagogicznych polega głównie na rozważaniach skoncentrowanych wokół własnej roli i miejsca w zawodzie nauczyciela, stosunku do dziecka jako podmiotu pracy pedagogicznej i wreszcie – refleksji nad własną wiedzą i doświadczeniem zdobytym w toku studiów. Kolejna, innowacyjna funkcja

---

[8] K. Żuchelkowska, *Praktyki pedagogiczne i ich rola w kształceniu kandydatów na nauczycieli*, [w:] B. Moraczewska, M. Krzemiński (red.), *Praktyki pedagogiczne ważnym ogniwem w procesie kształcenia nauczycieli edukacji wczesnoszkolnej i przedszkolnej*, T. 1, *Teoretyczne i praktyczne aspekty kształcenia nauczycieli edukacji wczesnoszkolnej i przedszkolnej*, Włocławek 2012, s. 74.

praktyk ma dwojaki wymiar i znaczenie. W szerokim kontekście, polega ona na kształtowaniu u studentów postawy badacza, czyli na przygotowaniu ich do samodzielnego odkrywania nowej wiedzy, zjawisk i procesów. W węższym znaczeniu natomiast pozwala na poszukiwanie i wprowadzanie, w procesie studiów nauczycielskich lub bezpośrednio w określonego typu placówkach, gotowych innowacji o określonym charakterze. Funkcja integracyjna praktyk polega na scalaniu wiedzy i doświadczeń z różnych dyscyplin naukowych. W odniesieniu do praktyk nauczycielskich wiąże się ona przede wszystkim ze sprawną organizacją procesu dydaktycznego. Spełniając określone funkcje, praktyki pedagogiczne wprowadzają kandydatów na nauczycieli w różne sytuacje edukacyjne, w których mają oni możliwość sprawdzenia wartości konkretnych koncepcji teoretycznych i własnych hipotetycznych planów działania wychowawczo-dydaktycznego i opiekuńczego. Kształtują oni też uczuciowy stosunek do poznawanej rzeczywistości edukacyjnej w przedszkolu i na pierwszym etapie edukacji szkolnej oraz stwarzają okazje do poszukiwań badawczych i dociekań związanych z wyprowadzaniem określonych sądów o tej rzeczywistości[9].

Zgodnie z programem studiów, osoby studiujące na kierunku: Pedagogika, specjalność Edukacja Wczesnoszkolna i Przedszkolna, odbywają praktyki począwszy od semestru III do semestru VI. Są to praktyki śródroczne i ciągłe[10]. W przypadku studiów prowadzonych na ww. specjalności, wymiar praktyk określa Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 1 sierpnia 2017 r. *w sprawie szczegółowych kwalifikacji wymaganych od nauczycieli oraz określenia szkół i wypadków, w których można zatrudnić nauczycieli niemających wyższego wykształcenia lub ukończonego zakładu kształcenia nauczycieli*[11], a sposób organizacji praktyki odpowiada wymaganiom określonym w Rozporządzeniu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 25 lipca 2019 r. *w sprawie standardów kształcenia przygotowującego do wykonywania zawodu nauczyciela*[12]. Praktyka ciągła dyplomowa, której realizacja przewidziana jest na semestr VI, miała szczególne znaczenie, ponieważ studenci, w czasie jej trwania, realizowali autorskie projekty działań edukacyjnych, będące częścią ich prac licencjackich, w przedszkolu (w wybranej

---

[9] K. Żuchelkowska, *op.cit*., s.78.

[10] Regulamin praktyk, https://pedagogika.uni.wroc.pl/Instytut-Pedagogiki/Studenci-i-absolwenci/Praktyki-studenckie, [dostęp: 07.04.2021].

[11] Dz.U. z 2017 r., poz. 1575.

[12] Dz.U. z 2019 r., poz. 1450.

przez siebie grupie) lub w szkole podstawowej (w wybranej przez siebie klasie). W ramach tego przedsięwzięcia, mieli oni do wykonania wieloelementowe zadanie: zaplanować, zrealizować oraz dokonać autoewaluacji swojego przedsięwzięcia oraz siebie w roli przyszłego nauczyciela (mowa tu o ocenia posiadanych kompetencji zawodowych, pokłosia edukacji akademickiej).

Doświadczenia studentów specjalności edukacja wczesnoszkolna i wychowanie przedszkolne w zakresie realizacji autorskich projektów działań edukacyjnych

Idea projektów działań edukacyjnych, których autorami byli uczestnicy prowadzonego przeze mnie seminarium licencjackiego, nawiązywała do klasycznej definicji Williama H. Kilpatrick'a, twierdzącego, że „projekt to odważne, planowe działanie, wykonywane całym sercem w środowisku społecznym"[13]. Inspiracją były też słowa Mirosława S. Szymańskiego, który określił metodę projektu jako „metodę (…) sprowadzającą się do tego, że autor (…) samodzielnie inicjuje, planuje i wykonuje pewne przedsięwzięcie oraz ocenia jego wykonanie"[14]. Na uwagę, w tej kwestii zasługiwało też stanowisko John A. Stevenson, podkreślającego, że „projekt to czynność mającą źródło w jakimś zagadnieniu, wypełnianą całkowicie, a przeprowadzaną na swoim naturalnym podłożu"[15] i Judy H. Helm i Lilian G. Katz twierdzących, iż „ jest to sposób wspierania aktywnego, zaangażowanego i celowego uczenia się oraz rozwoju intelektualnego, a dla niektórych (…) może stać się początkiem nowego, skuteczniejszego sposobu uczenia i zwracania baczniejszej uwagi na potrzeby dziecka"[16]. Najlepiej, jeżeli źródłem projektu byłby świat życia codziennego, a nie abstrakcyjna nauka[17].

---

[13] M.S. Szymański, *O metodzie projektów. Z historii, teorii i praktyki pewnej metody kształcenia*, Warszawa 2010, s. 22–24.

[14] B. Zych, *Metoda projektów*, „Meritum" 2011, nr 4, s. 13.

[15] *Ibidem*, s. 12.

[16] J. Nowak, *Metoda projektów a efektywność kształcenia na etapie edukacji wczesnoszkolnej*, [w:] *Ewaluacja i innowacje w dialogu. Ewaluacja w dialogu – dialog w ewaluacji*, (red.) J. Grzesiak, Konin 2008, s. 327.

[17] M.S. Szymański, *op.cit*., s. 23.

Zgodnie z definicją Ewy Wiśniewskiej, projektem edukacyjnym określa się cykl zaplanowanych działań, które: „mają wyznaczone cele, określone sposoby realizacji, ustalone terminy ukończenia całości przedsięwzięcia lub kolejnych etapów, wykorzystują pewne zasoby, mają określonych odbiorców, realizowane są przez określone osoby, mają ustalone sposoby ewaluacji”[18]. Tak też istotę autorskich projektów działań edukacyjnych, rozumieli, moi seminarzyście, mając pełną świadomość, że w literaturze przedmiotu, jego sens został utożsamiony z samodzielnym zaprojektowaniem planu postępowania, który opracowany został w celu ustalenia sposobu wykonania określonych zadań oraz ewaluacją skuteczności przyjętej strategii. Bezbłędnie dostrzegali oni główny walor autorskiego projektu działań edukacyjnych[19], w zakresie rozwoju własnych umiejętności umysłowych i praktycznych[20]. Świadczą o tym ich wypowiedzi, ujęte w części pracy licencjackiej pt. *Autorefleksja pedagogiczna.* Oto niektóre opinie[21], będące świadectwem odpowiedzialnej postawy refleksyjnych studentów, względem problematyki, którą postanowili się badawczo zająć:

> „Najważniejszym elementem ostatniej praktyki pedagogicznej było opracowanie autorskiego projektu edukacyjnego i jego realizacja. Doświadczenia te nauczyły mnie tego, w jaki sposób dostosowywać zadania edukacyjne do poziomu rozwoju dziecka, a także jak komunikować i egzekwować wymagania oraz merytorycznie i emocjonalnie wspierać dziecko w ich realizacji”[22].

> „Szczególną rolę w tegorocznej praktyce odegrało przygotowanie autorskiego projektu edukacyjnego w ramach którego stworzyłam 3 scenariu-

---

[18] E. Wiśniewska, *Projekt jako metoda edukacyjna w teorii i praktyce kształcenia elementarnego*, Płock 2013, s. 14.

[19] Z perspektywy subiektywnych korzyści autora projektu działań edukacyjnych.

[20] T.W. Nowacki, K. Korabinowska-Nowacka, B. Baraniak, *Nowy Słownik Pedagogiki Pracy*, Warszawa 1999, s. 130.

[21] W całym tekście, fragmenty wypowiedzi przedstawione są w ich oryginalnym zapisie.

[22] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Karoliny Wojciechowskiej, pt.: *Wspomaganie rozwoju muzycznego dzieci sześcioletnich poprzez wykorzystanie wybranych koncepcji edukacji muzycznej na podstawie autorskiego projektu działań edukacyjnych w przedszkolu* materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/, [dostęp: 14.06.2021]

sze do pracy z dziećmi. Dzięki temu z całą pewnością poszerzyłam swoje kompetencje, ponieważ scenariusze te różniły się w swojej budowie, jak i ogólnej formie od tego z czym miałam do tej pory styczność w trakcie zajęć. Zdecydowanie poszerzyłam swoje kompetencje merytoryczne, ponieważ zdobyłam ogrom wiedzy z zakresu zdrowego odżywiania, które było tematem mojej pracy"[23].

„Opracowanie autorskiego projektu działań edukacyjnych pełniło bardzo ważną rolę podczas praktyki ciągłej realizowanej w Przedszkolu Samorządowym w Święciechowie. Autorski projekt edukacyjny, poszerzył przede wszystkim moje kompetencje z zakresu planowania i projektowania, merytorycznego przygotowania, wiedzy na temat metod aktywizujących wykorzystywanych w edukacji muzycznej małych dzieci. Projekt ten poszerzył również moje kompetencje medialne, komunikacyjne jak i również ewaluacyjne. Dzięki niemu odkryłam chęć samodoskonalenia w dziedzinach, którymi się interesowałam, a o których tak naprawdę wiedziałam bardzo mało"[24].

„Dzięki możliwości przeprowadzenia autorskiego projektu działań edukacyjnych, miałam szansę zorientować się, jak wiedza teoretyczna przekłada się na praktykę, jakie ma odzwierciedlenie w prawdziwej pracy z dziećmi. Pomogło mi to udoskonalić kompetencje dydaktyczno-metodyczne oraz merytoryczne, dzięki którym miałam możliwość być »ekspertem« w danej dziedzinie, zachowując przy tym konstruktywistyczny model nauczania, który aktywizował grupę podczas trwania zajęć"[25].

---

[23] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Aleksandry Szemiel, pt.: *Wykorzystanie aktywności zabawowej dzieci w kształtowaniu ich nawyków zdrowego odżywiania się na przykładzie autorskiego projektu działań edukacyjnych w najstarszej grupie przedszkolnej,* materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/, [dostęp: 14.06.2021]

[24] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Aleksandry Stróżyńskiej-Kapały, pt.: *Wykorzystanie zajęć rytmicznych w zaspokajaniu potrzeby aktywności fizycznej dzieci w wieku przedszkolnym na przykładzie autorskiego projektu działań edukacyjnych w najstarszej grupie*, https://apd.uni.wroc.pl/, [dostęp: 14.06.2021]

[25] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Agnieszki Woźniak, pt.: *Wykorzystanie wybranych bajek i baśni w stymulowaniu wyobraźni dzieci na przykładzie autorskiego projektu działań edukacyjnych w najstarszej grupie przedszkolnej*, materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/, [dostęp: 14.06.2021]

„Choć poziom moich kompetencji w czasie konstruowania projektu edukacyjnego okazał się być dość zrównoważony, to widzę jednak elementy, nad którymi powinnam jeszcze popracować”[26].

Każdy, z 32 objętych moim promotorstwem, autorskich projektów działań edukacyjnych, był praktycznym odzwierciedleniem części teoretycznej prac licencjackich studentów i składał się z trzech zajęć edukacyjnych, których scenariusze zostały przygotowane do realizacji w dwóch wariantach metodycznych: stacjonarnym (tradycyjnym) oraz zdalnym (w formie zajęć możliwych do prowadzonych *on-line*). Nie było bowiem wiadomo, która z formuł będzie możliwa do przeprowadzenia w czasie zaplanowanym na odbycie praktyki dyplomowej (marzec 2021 r.). Ze względu na pandemię wirusa SARS-CoV-2 na świecie i w Polsce, w dniu 11 marca 2020 r., działalność dydaktyczno-wychowawcza szkół została zawieszona, a dzieci do końca roku szkolnego 2019 / 2020 r. kontynuowały edukację zdalnie. W roku szkolnym 2020 / 2021 niektóre placówki oświatowe, na krótko wznowiły swoją działalność. Jednak w myśl Rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 12 sierpnia 2020 r. *w sprawie czasowego ograniczenia funkcjonowania jednostek systemu oświaty w związku z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID 19*[27], w roku szkolnym 2020 / 2021 ograniczono w całości lub w części funkcjonowanie publicznych i niepublicznych jednostek systemu oświaty, w których odpowiednio wszystkie lub poszczególne zajęcia zostały zawieszone ze względu na przepisy wydane na podstawie odpowiednio art. 95a ustawy z dnia 7 września 1991 r. *o systemie oświaty*[28] w brzmieniu obowiązującym przed dniem 1 września 2017r., art. 32 ust. 11 oraz art. 47 ust. 3 pkt 1 ustawy z dnia 14 grudnia 2016 r. *Prawo oświatowe*[29], w związku z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID 19, z zastrzeżeniem § 1a. W związku z tym, że w październiku 2020 r. koronawirus rozprzestrzeniał się coraz szybciej, premier Mateusz Morawiecki ogłosił nowe obostrzenia. Od dnia 24 października 2020 r. na obszarze całego kraju ograniczono

---

[26] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Agnieszki Zagrodnej, pt.: *Wykorzystanie elementów bajkoterapii do wspierania rozwoju emocjonalnego dzieci na przykładzie autorskiego projektu działań edukacyjnych w średniej grupie przedszkolnej*, materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/, [dostęp:14.06.2021]

[27] Dz.U. 2020 r., poz. 1389.

[28] Dz.U. z 2020 r., poz. 1327 oraz z 2021 r., poz. 4.

[29] Dz.U. z 2020 r., poz. 910.

funkcjonowanie publicznych i niepublicznych: szkół podstawowych dla dzieci i młodzieży w zakresie dotyczącym klas IV–VI oraz szkół podstawowych dla dorosłych, szkół ponadpodstawowych, placówek kształcenia ustawicznego, centrów kształcenia zawodowego i innych. Od 9 listopada 2020 r. zawieszone zostały także zajęcia stacjonarne dla uczniów klas I–III szkół podstawowych, następnie od 18 stycznia 2021 r., dzieci z klas I–III wróciły do szkoły, żeby od 27 marca 2021 r. kolejny raz przejść na tryb nauczania zdalnego. Nauka stacjonarna najmłodszych uczniów szkół podstawowych została jednak zawieszona dnia 22 marca 2021 r., z uwagi na wysoki wzrost zachorowalności w kraju. Od 19 kwietnia 2021 r. do pracy stacjonarnej powróciły placówki wychowania przedszkolnego. 26 kwietnia 2020 roku uczniowie z klas I–III w 11 województwach na nowo rozpoczęli stacjonarną naukę w formie zajęć hybrydowych (zdalnie cały czas uczyły się dzieci z województw śląskiego, dolnośląskiego, wielkopolskiego, łódzkiego i opolskiego). Nauka stacjonarna w szkołach to priorytet w kwestii luzowania obostrzeń. Premier M. Morawiecki przestawił w środę, 28 kwietnia, program odmrażania gospodarki i luzowania restrykcji. Pewnym stał się powrót do nauki stacjonarnej w szkołach podstawowych w klasach 1–3. Najmłodsi uczniowie wrócili do nauki stacjonarnej w szkole od 4 maja 2021 r.

Niepewność sytuacji w czasie pandemii wirusa SARS-CoV-2, jej dynamiczne zmiany, znacznie zakłóciły proces realizacji praktyk. W czasie, znacznie dłuższym niż przewidywał regulamin praktyki, studenci próbowali zrealizować zadania 90-godzinnej praktyki pedagogicznej ciągłej (45 godzin w szkole, 45 godzin w przedszkolu), w tym również najważniejsze z nich, czyli przeprowadzenie autorskiego projektu działań edukacyjnych, w wybranej przez siebie placówce. W tym czasie, jako praktykanci, borykali się (oprócz własnych problemów zdrowotnych, przebywania na kwarantannie czy w izolacji, etc.) z rozmaitymi problemami natury organizacyjnej (od nich niezależnych, np. choroba lub kwarantanna opiekuna praktyk w placówce, zamknięcie całej placówki po stwierdzeniu zachorowania u któregoś z pracowników, zawieszenie działalności placówki, powodowane wzrostem zachorowań w kraju, etc.). Okoliczności te opisywali następująco:

> „Sytuacja pandemiczna doprowadziła nas do takiego miejsca, w którym zdajemy sobie sprawę, iż zawsze trzeba »mieć coś w zanadrzu«. Scenariusze przygotowywałam, mając na uwadze, jak dynamicznie zmienia się sytuacja związana z obostrzeniami. Optymistycznie nastawiłam się głównie na realizację stacjonarną. Większość zadań, które przygotowałam miały

charakter praktyczny, chciałam aby uczniowie mieli okazję do poszukiwania nowych dźwięków, stworzenia czegoś kreatywnego. Niestety, pierwszy scenariusz zmuszona byłam przeprowadzić zdalnie. Pierwszym wyzwaniem okazało się przeprowadzenie emisji głosu. Jest to zestaw ćwiczeń, które pozwalają rozgrzać aparat mowy, gardło i struny głosowe, przygotować je do śpiewania. Musiałam zaufać, że uczniowie po drugiej stronie wykonują ćwiczenia razem ze mną. Kilkoro zgłosiło się na ochotników, aby przedstawić dane ćwiczenie do mikrofonu, jednak sprawdzanie całej klasy okazałoby się długie, monotonne i nieciekawe. Kolejne ćwiczenie w trybie zdalnym – tworzenie instrumentów – również poszło nie do końca tak jakbym chciała, ale co ciekawe wyszło nawet lepiej. Przez mój błąd, jakim było niedookreślenie, iż mam na myśli instrumenty perkusyjne, spowodowało fakt, iż uczniowie tworzyli nie tylko grzechotki, ale również gitary z butelek, flety, piszczałki, co było ogromnym, pozytywnym zaskoczeniem. Ćwiczenie, które miało być zapoznaniem uczniów z nowymi motywami muzycznymi udało nam się wykonać jedynie w połowie, to znaczy poznali jedynie jeden motyw muzyczny. Byłam nieco zawiedziona, gdyż chodziło przede wszystkim o kontrast między nimi. Podobnie obsługa aplikacji mentimeter.com, która dla starszych uczniów jest nieocenionym narzędziem, tutaj okazała się sporym problemem. Duża część klasy bez pomocy rodziców nie była w stanie, nie potrafiła poradzić sobie z wyzwaniem jakim było zrozumienie działania tej aplikacji. Było to o tyle problematyczne, że ewaluację również planowałam przeprowadzić na tej stronie"[30].

„Ze względu na panującą sytuację epidemiologiczną w kraju, istniało ryzyko, iż odbędą się one w tym roku zdalnie, co miało miejsce w przypadku mojej praktyki w szkole, gdy odbyła się ona w sposób hybrydowy – tydzień stacjonarnie, a tydzień zdalnie. W przedszkolu jednak udało mi się odbyć w pełni stacjonarną praktykę, z czego jestem bardzo zadowolona"[31].

---

[30] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Poli Jakubowskiej, pt.: *Wspieranie rozwoju kompetencji muzycznych dzieci poprzez stosowanie wybranych metod edukacji muzycznej na przykładzie autorskiego projektu działań edukacyjnych w klasie trzeciej*, materiał niepublikowany, materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/, [dostęp: 14.06.2021].

[31] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Moniki Wiench, pt.: *Wykorzystywanie fragmentów wybranych filmów animowanych we wspieraniu rozwoju emocjonal-*

„Pierwotnie autorski projekt działań edukacyjnych pt.: »Muzykiem się czuję, więc w rytm podskakuję« był przewidziany dla najstarszej grupy przedszkolnej. Jednak obecnie panująca sytuacja związana z pandemią COVID-19 i niedyspozycyjność nauczyciela w najstarszej grupie 6-cio latków spowodowała, że projekt został zrealizowany w grupie 5-cio latków"[32].

„Sytuacja w kraju spowodowana pandemią koronawirusa uniemożliwiła mi przeprowadzenie zajęć w przedszkolu publicznym w grupie „0". Ostatecznie w moim autorskim projekcie udział wzięły dzieci w wieku pięciu lat. Przeprowadziłam znaczną większość z zaplanowanych zajęć i wszystkie ćwiczenia przebiegły pomyślnie, a dzieci były zaangażowane. Nie udało mi się przeprowadzić kilku trudniejszych zadań, które wymagały zapamiętania i powtórzenia dłużej historyjki, ułożenia wspólnego opowiadania w grupach oraz ewaluacji metodą kosza i walizeczki, którą zastąpiłam rozmową"[33].

„Podczas przeprowadzania autorskiego projektu edukacyjnego udało mi się zrealizować wszystkie aktywności, które zaplanowałam. Sam rozkład zajęć uległ jednak modyfikacji, gdyż musiałam rozłożyć dwa scenariusze na dwie części. Spowodowane to było koniecznością dostosowania się do planu dnia dzieci. Jednego dnia udały się na przedstawienie, o którym wcześniej nie było wiadomo, a na które otrzymały zaproszenie tego samego dnia. W innym przypadku były to zajęcia z rytmiki, które mają na określoną godzinę. W związku z tym część zajęć przeprowadziłam przed tymi wydarzeniami, a resztę po ich zakończeniu. Inną zmianą było akceptowanie tego, co dzieci rysowały. Choć starałam się tłumaczyć jak najbardziej zrozumiale polecenie, które część dzieci zrozumiała prawidłowo, to część z nich rysowała to, na co akurat miała ochotę i co niekoniecznie oddawało mój wcześniejszy zamysł"[34].

---

nego dzieci w wieku przedszkolnym na przykładzie autorskiego projektu działań edukacyjnych w grupie średniej, materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/, [dostęp: 14.06.2021].

[32] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Aleksandry Stróżyńskiej-Kapały, *op.cit*.

[33] Fragmenty wypowiedzi z pracy licencjackiej Olgi Meyer, pt.: *Wspieranie rozwoju językowego dzieci bilingwistycznych na przykładzie autorskiego projektu działań edukacyjnych w najstarszej grupie przedszkolnej,* materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/, [dostęp: 14.06.2021].

[34] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Moniki Wiench, *op.cit*.

„Niestety ze względu na sytuację panującą w kraju, brak warunków w sali oraz koszty z tym związane nie zrobiłam tego, a punkt dotyczący smakowania potraw usunęłam z trzeciego scenariusza. Mogłabym nie przejmować się kosztami i zrobić ucztę na korytarzu, gdzie są lepsze warunki niż w Sali. Niestety ze względu na pandemię czas dzieci spędzany na korytarzu był bardzo ograniczony i zdecydowaną większość czasu uczniowie spędzali w swoich klasach. Gdyby w kraju i na świecie panowała normalna sytuacja na pewno zrobiłabym dzieciom tę ucztę. Jestem przekonana, że byłaby to dla nich bardzo atrakcyjna inicjatywa"[35].

„Realizacja zaprojektowanych scenariuszy zajęć edukacyjnych, wciąż przekładana, w końcu doczekała się swojej realizacji, mimo trwającej wówczas pandemii (…)"[36].

„Porównując tworzenie scenariuszy stacjonarnych a tworzenie scenariuszy w formie zdalnej, łatwiej mi było stworzyć scenariusze tradycyjne–stacjonarne. Scenariusze zdalne są nowe, wymagają poszukiwania nowych narzędzi, takich które będą realizowane za pomocą nowoczesnych technologii i dostępu do internetu. Warto dodać, że takiej formy konstruowania scenariuszy nikt studentów nie nauczył tworzyć. To przez pandemię, studenci sami musieli nauczyć się je konstruować. Dotychczas, na studiach istniała tylko jedna forma konstruowania scenariuszy. Stąd też, łatwiej mi było konstruować stacjonarną formę scenariuszy"[37].

„Kolejne praktyki nie odbyły się w terminie z racji pandemii COVID-19 i zamknięcia placówek na kilka tygodni. Przez zaistniałą sytuację praktyki zostały przełożone na kolejny semestr, co wiązało się z realizacją trzech praktyk w ciągu jednego semestru. Było to ogromne wyzwanie pod względ-

---

[35] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Irminy Walidudy, pt.*: Zapoznawanie dzieci ze zjawiskiem wielokulturowości na przykładzie autorskiego projektu działań edukacyjnych w klasie pierwszej*, materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/, [dostęp: 14.06.2021].

[36] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Agnieszki Zagrodnej, *op.cit*.

[37] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Mateusza Kwapisza, pt.: *Wykorzystywanie fragmentów wybranych filmów animowanych we wspieraniu rozwoju społecznego dzieci w wieku przedszkolnym na przykładzie autorskiego projektu działań edukacyjnych w najstarszej grupie*, materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/, [dostęp: 14.06.2021]

dem logistycznym, czasowym jak i formalnym (…). Z racji pandemii uczniowie większość swojej edukacji realizują w formie zdalnej i u dzieci widać duże braki szczególnie w zakresie umiejętności społecznych i emocjonalnych. Obserwowałam zajęcia prowadzone na teamsie, nauczyłam się jak korzystać z tej aplikacji"[38].

„Żałuję tylko, że wszystkie wartościowe przedmioty związane z praktyką nauczycielską odbywały się w warunkach zdalnych. Jednak sytuacja pandemiczna w jakiej znaleźliśmy się wszyscy w 2020/21 roku nie dała nam innej możliwości wyboru. Czuję pewien niedosyt wiedzy, który dotyczy właśnie praktyki i zajęć związanych z metodyką edukacyjną (…), trudna sytuacja nie pozostawiała nam wyboru, a możliwość ponownego zamknięcia szkół i przedszkoli, była bardzo realna (co oczywiście nastąpiło), dlatego chcąc zrealizować autorski projekt działań edukacyjnych stacjonarnie trzeba było działać szybko"[39].

„Największą trudność podczas realizacji projektu sprawiło mi przeprowadzenie zajęć w formie zdalnej. Podczas ich prowadzenia należy być przygotowanym na wszelkie trudności dotyczące m.in. problemów technicznych (słabe połączenie z Internetem, odłączanie się uczestników (…)"[40].

Dodam, że w związku z sytuacją pandemii, ze swoimi seminarzystami nie spotkałam się ani razu w wymiarze stacjonarnym. Całość seminariów została zrealizowana za pośrednictwem platformy MSTeams. Brak bezpośredniego kontaktu promotora ze studentem, tworzył specyficzny klimat relacji, w której obie strony musiały wykazać postawę ogromnego zdyscyplinowania, aby terminowo zrealizować ustalenia. Nie wszystkim przychodziło to z łatwością. Z przeprowadzonej przeze mnie analizy wynika, że zdecydowana większość

---

[38] Fragmenty wypowiedzi z pracy licencjackiej Karoliny Waś, pt.: *Wykorzystanie elementów metodyki zuchowej w przyswajaniu norm i zachowań społecznych przez dzieci na przykładzie autorskiego projektu działań edukacyjnych w grupie 5–6 latków*, materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/, [dostęp: 14.06.2021].

[39] Fragmenty wypowiedzi z pracy licencjackiej Olgi Meyer, *op.cit*.

[40] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Roksany Piosik, pt.: *Wykorzystanie gier i zabaw matematycznych do wspomagania rozwoju umysłowego dzieci na przykładzie autorskiego projektu działań edukacyjnych w najstarszej grupie przedszkolnej,* materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/, [dostęp: 14.06.2021].

studentów-seminarzystów, odbyła praktykę, a więc zrealizowała autorski projekt działań edukacyjnych stacjonarnie (28 osób), w czterech przypadkach, nauczanie miało formę *blended – nauczanie hybrydowe* (w dwóch przypadkach, dwa zajęcia przeprowadzono stacjonarnie, jedno *on-line*, w kolejnych dwóch, odwrotnie, jedno z zajęć miało charakter *on-line*, pozostałe dwa, odbyły się w trybie stacjonarnym).

Mimo pandemicznych okoliczności, zakłócających prace nad autorskimi projektami działań edukacyjnych, studenci profesjonalnie opracowali ich koncepcję. Wykonywanie zadań projektowych przebiegało w kilku fazach. Pierwsza z nich polegała na zaplanowaniu (przygotowaniu) projektu, zarówno w kontekście podstawy teoretycznej, jak i rozwiązania metodycznego. Na tym początkowym etapie pracy, najważniejszą kwestią był wybór tematu, a także określenie celu głównego oraz celów szczegółowych. Seminarzyści z dużą rozwagą podjęli się tego wyzwania. Na wstępnie, dokonali refleksyjnego określenia swoich zainteresowań naukowo-dydaktycznych, następnie pracowali nad sprecyzowaniem tematu, w oparciu a wnikliwą analizę literatury przedmiotu. Poziom zaangażowania obrazują ich wypowiedzi:

> „Już od samego początku każde moje działanie było wymagające szczegółowej refleksji i szeroko pojętego profesjonalizmu. Zaczynając od wyboru tematu musiałam intensywnie się zastanowić co właściwie chcę uzyskać poprzez realizację tego projektu i w jaki sposób uzyskam postawiony przeze mnie cel. Zdecydowałam się na rozwijanie kompetencji związanych ze sferą emocjonalną uczniów, ponieważ myślę że na co dzień w szkołach ta kwestia jest zaniedbywana"[41].

> „Wybór tematu przysporzył mi wielu kłopotów, gdyż nie bardzo wiedziałam o czym tak naprawdę chciałabym pisać. Miałam wiele pomysłów, które nie do końca były dla mnie interesujące. Ciężko było mi określić dziedzinę, którą chciałabym się zająć. Uznałam jednak, że chciałabym pójść w kierunku moich zainteresowań związanych z muzyką i aktywnością fizyczną. Wybór tematu był dla mnie szczególnie ważny dla poszerzenia

---

[41] Fragmenty wypowiedzi z pracy licencjackiej Mai Kucharskiej, pt.: *Wykorzystywanie wybranych baśni Hansa Christiana Andersena we wspieraniu rozwoju emocjonalnego dzieci w wieku wczesnoszkolnym na przykładzie autorskiego projektu edukacyjnego w klasie drugiej*, materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/, [dostęp: 14.06.2021].

własnych perspektyw zawodowych i kompetencji autoedukacyjnych. Był on dla mnie pewnego rodzaju wyzwaniem, dzięki któremu mogłam podjąć próbę wprowadzenia innowacyjnych działań edukacyjnych i poszukiwać nowych terenów w pracy dydaktyczno-wychowawczej"[42].

„Wybór (...) tematu był dla mnie raczej czymś prostym, intuicyjnym. Na co dzień sama mam problemy zdrowotne, które możliwe, że nie wystąpiłyby, gdyby edukacja zdrowotna w szkole czy przedszkolu była bardziej rozbudowana, ponieważ moja świadomość jako dziecka byłaby dużo większa"[43].

„Przygotowanie teoretycznej części pracy uświadomiło mi, że zdobywanie zasobów wiedzy, jak i poznawanie efektywnych sposobów postępowania pedagogicznego wymaga od nauczyciela poświęcenia czasu i jest nieustannym procesem. Należy jednak zauważyć, że obecnie dostęp do informacji i ciekawych inspiracji jest nieograniczony. Trzeba tylko posiadać chęci i być gotowym poświęcić swój cenny czas na zgromadzenie wiedzy i materiałów dydaktycznych, a zasoby Internetu na pewno to umożliwią"[44].

„Pierwszym etapem tworzenia projektu edukacyjnego był wybór tematu, który jest odzwierciedleniem osobistych zainteresowań. Wybierając temat, chciałam skupić się na niestandardowym podejściu do nauczania matematyki, wykorzystując metody aktywizujące ze szczególnym uwzględnieniem gier i zabaw dydaktycznych. Wykorzystanie tych metod gwarantuje zaangażowanie całej grupy, które często polega na komunikacji oraz współdziałaniu. Myślę, że analiza tematu umożliwiła wzbogacenie kompetencji kreatywnych, a także tych dotyczących współdziałania oraz komunikacji. Analiza tematu udoskonaliła również kompetencje pragmatyczne ze szczególnym zwróceniem uwagi na umiejętność planowania procesu edukacyjnego. Wybór tematu oraz jego przestudiowanie wymagało zastanowienia się i ułożenia wstępnego planu działania"[45].

---

[42] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Aleksandry Stróżyńskiej-Kapały, *op.cit*.
[43] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Aleksandry Szemiel, *op.cit*.
[44] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Karoliny Wojciechowskiej, *op.cit*.
[45] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Roksany Piosik, *op.cit*.

Nadrzędnym celem wszystkich autorskich projektów działań edukacyjnych było wspieranie holistycznie pojmowanego rozwoju dziecka, w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym. Studenci doskonale zdawali sobie z tego sprawę. Pisali np.:

„Nadrzędnym celem autorskiego projektu działań edukacyjnych pt.: »Muzykiem się czuję, więc w rytm podskakuję« było zaspokajanie potrzeby aktywności fizycznej dzieci w wieku przedszkolnym poprzez wykorzystanie zajęć rytmicznych”[46].

„W trakcie pisania pracy oraz tworzenia autorskiego projektu działań edukacyjnych pt.: »Wyprawa do kopalni uczuć« za naczelny cel obrano budowanie świadomości emocjonalnej dzieci, ich wrażliwości, rozumienia oraz rozpoznawania poszczególnych emocji, wspomaganie rozwoju emocjonalnego, uwrażliwienie na potrzeby innych i zwrócenie ich uwagi, by nie oceniać po pozorach”[47].

„Naczelnym celem autorskiego projektu działań edukacyjnych pt.: »Z wyobraźnią w krainie fantazji« było rozwijanie wyobraźni dzieci oraz pobudzanie ich kreatywności (…)”[48].

„Naczelnym celem autorskiego projektu działań edukacyjnych pt.: »Umiejętności doskonalimy, więc w przyszłości sobie poradzimy« było uwrażliwienie uczniów na potrzeby innych oraz uświadomienie jak ważne jest niesienie pomocy, kształtowanie postawy szacunku uczniów dla innych oraz akceptacji inności, doskonalenie umiejętności współdziałania w grupie rówieśniczej”[49].

„Celem naczelnym autorskiego projektu edukacyjnego pt.: »Bajka podpowiada jak zachować się wypada« było stworzenie zajęć rozwijających

---

[46] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Aleksandry Stróżyńskiej-Kapały, *op.cit*.

[47] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Moniki Wiench, *op.cit*.

[48] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Agnieszki Zagrodnej, pt.: *Wykorzystanie… op.cit*.

[49] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Małgorzaty Gajdy, pt.: *Wykorzystanie wybranych baśni w doskonaleniu kompetencji społecznych uczniów na przykładzie autorskiego projektu działań edukacyjnych w klasie drugiej*, materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/.

umiejętności właściwego zachowania się w sytuacjach, w których dziecko w wieku przedszkolnym znajduje się na co dzień, a z którymi jeszcze nie do końca potrafi sobie radzić"[50].

Konstruując zakładane efekty uczenia się, autorzy projektów działań edukacyjnych, kierowali się taksonomią Benjamina. Blooma, w której wyróżnił on trzy stery: kognitywną (poznawcza, obejmująca wiedzę i umiejętności intelektualne), afektywną (emocjonalna, dotyczącą empatii, uczuć motywacji, wartości i postaw) oraz psychomotoryczną (dotyczy zmian rozwoju określonych zachowań i umiejętności fizycznych). Każda ze sfer dzieli się jeszcze na różne poziomy zaawansowania.[51] W nawiązaniu do przedstawionych treści, owe efekty zawarte zostały w opracowanych przez studentów w poszczególnych scenariuszach zajęć edukacyjnych. Ich intencja, aby zoptymalizować jakość swojego autorskiego projektu działań edukacyjnych, widoczna była w udzielanych wypowiedziach:

„Ostatnia praktyka była jednak inna od pozostałych. Od niemal roku przygotowywałam się do jej przeprowadzenia, albowiem wiązała się z wprowadzeniem w życie mojego pomysłu na projekt edukacyjny. Cały proces tworzenia go, był dla mnie czymś niezwykłym"[52].

„Przy planowaniu należy uwzględnić każdy, nawet najmniejszy szczegół i dokładnie zastanowić się nad celem, który chcemy osiągnąć, aby był on rzeczywisty i dostosowany do możliwości dzieci"[53].

„ opracowanie idei projektu i scenariuszy było dla mnie również wyzwaniem. Bardzo długo myślałam nad atrakcyjną formą scenariuszy. Chciałam, aby były one ciekawe poznawczo i zachęcały dzieci do rozwijania wielu umiejętności. W szczególności udoskonaliło to moje kompetencje

---

[50] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Dominiki Demeńczuk, pt.: *Wykorzystanie bajek terapeutycznych we wspomaganiu kształtowania się prawidłowych wzorców zachowań u dzieci w wieku 4–5 lat na przykładzie autorskiego projektu działań edukacyjnych w przedszkolu,* materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/

[51] https://www.jankowskit.pl/metodyka-nauczania-i-dydaktyka/taksonomia-blooma.html, [dostęp: 30.03.2021].

[52] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Poli Jakubowskiej, *op.cit*.

[53] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Aleksandry Stróżyńskiej-Kapały, *op.cit*.

planistyczne i projektowe. Aby przygotować projekt edukacyjny musiałam najpierw zaznajomić się z całym procesem projektowania, z jego etapami oraz formami. Projekt musiał być bardzo szczegółowo przemyślany, zaplanowany i rzetelnie zorganizowany, aby był działalnością celową. Chciałam, aby każdy scenariusz tematycznie łączył się ze sobą, aby cele zajęć odpowiadały aktywnością które proponowałam oraz, aby był dostosowany do możliwości fizycznych i umysłowych dzieci"[54].

„Podczas projektowania scenariuszy autorskiego projektu działań edukacyjnych, chciałam by dzieci wykazały się swoją wyobraźnią, ale również potrafili zastosować nowo poznaną wiedzę w danych zadaniach"[55].

Kolejnym krokiem było zaplanowanie aktywności małych uczestników autorskich projektów działań edukacyjnych. Studenci, opracowując swoje projekty, z przeznaczeniem do realizacji w przedszkolu lub szkole, inspirowali się zasadami konstruktywizmu, który zakłada, że każda osoba ucząca się kreuje swoją własną rzeczywistość, własną wiedzę[56]. W myśl przyjętej teorii, proces rozwoju uwzględnia w dużej mierze treści już znajdujące się w umyśle i reorganizuje je na nowo pod wpływem ciekawości. „Człowiek aktywnie buduje swoją wiedzę, a nie przyswaja ją jako gotowy produkt przekazany przez innych ludzi"[57]. Koncepcja konstruktywizmu w dydaktyce, opiera się na spostrzeżeniu, że wiedza ma charakter subiektywny, a jej modyfikacja zależna jest od motywacji wewnętrznej. Wielokrotnie podkreślali ten fakt, w swoich poglądach m.in.: Jean. Piaget, Lew Wygotski i Jerome Bruner, zwracający uwagę, że uczenie się jest aktywnym procesem i polega na indywidualnym konstruowaniu schematów poznawczych, ich przebudowywaniu oraz włączaniu w istniejące już struktury wiedzy.

Konstruktywizm będący koncepcją aktywnego uczenia się, stanowi swoistą ramę dla projektowania procesu nauczania, określając zaangażowanie uczniów, ale w pewnym sensie, wyznaczając także role i zadania nauczycieli,

---

[54] *Ibid.*

[55] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Agnieszki Woźniak, *op.cit*.

[56] K. Borawska-Kalbarczyk, *Konstruktywistyczna teoria kształcenia w praktyce edukacyjnej – wybrane aspekty*, „Kultura i Edukacja" 2012, nr 1(87), s. 138.

[57] S. Dylak, *Konstruktywizm jako obiecująca perspektywa kształcenia nauczycieli*, Centrum Edukacji Nauczycieli Uniwersytetu Wrocławskiego, http://www.cen.uni.wroc.pl/teksty/konstrukcja.pdf, [dostęp: 30.03.2021].

którzy poprzez zaplanowanie odpowiednich sytuacji dydaktycznych, mogą pomóc dzieciom w osiąganiu postawionych celów edukacyjnych[58]. Powinien on stworzyć jak najwięcej sytuacji, które będą zachęcać dziecko do zadawania pytać oraz stałego przebudowywania wiedzy własnej[59]. Cały „mechanizm" edukacji odbywać się tu będzie w ciągłej interakcji z otoczeniem i konfrontacji ze samym sobą, aby w efekcie doprowadzić do rekonstrukcji obrazu własnego świata[60]. Alan Pritchar dookreślił, że uczenie się, które jest zgodne z konstruktywistycznymi założeniami zachodzi w momencie, gdy:

- nabywane informacje włączane są w istniejące już umiejętności oraz wiedzę, a także w bieżące rozumienie świata,
- uczące się dziecko zdobywa wiedzę w sposób aktywny,
- uczące się dziecko aktywizuje posiadaną już wiedzę, a także korzysta z wielu rozmaitych źródeł informacji podczas zagłębiania się w zadanie i rozwiązywania go, uruchomiona zostaje refleksja nad wiedzą dotychczasową i nowo zdobytą,
- uczące się dziecko wchodzi w społeczną interakcję, pojawia się samodzielność oraz autonomia.[61]

Punktem wyjścia do realizacji autorskiego projektu edukacyjnego było przyjęcie konstruktywistycznej wizji działań opartej na aktywizowaniu uczniów do działania. Jedna ze studentek napisała:

> „Mając świadomość, że w szkole wszystko zaczyna się od nauczyciela stworzyłam scenariusze zajęć, gdzie »uczenie się« ma służyć uczniom, ma pomóc im w rozwoju i zaspokajać ich potrzeby. Wiadomym jest przecież, że sprawność uczenia się jest tym bardziej efektywna, im większe jest własne zaangażowanie uczestników tego procesu."[62]

---

[58] A. Gaweł, A.M. Wach-Kąkolewicz, *Konstruktywizm edukacyjny w nauczaniu przedsiębiorczości metodą gier elektronicznych*, „Horyzonty Wychowania" 2016, nr 15 (34), s. 92–93.

[59] W. Walat, *Poszukiwanie nowego modelu edukacji w oparciu o idee kognitywizmu i konstruktywizmu*, Rzeszów, 2010, s. 35.

[60] *Konstruktywizm jako teoria uczenia się* http://encyklopediadziecinstwa.pl/index.php/Konstruktywizm_jako_teoria_uczenia_si%C4%99, [dostęp:03.05.2021].

[61] *Ibid*.

[62] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Anny Domagały, pt.: *Wykorzystanie przepisów ruchu drogowego do wspierania prawidłowej postawy pieszego jako uczestnika ruchu na przykładzie autorskiego projektu działań edukacyjnych w klasie trzeciej,* materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/, [dostęp: 14.06.2021].

Inna podkreśliła:

„Konstruktywistyczny model kształcenia bardzo mi pomógł w tworzeniu i realizacji scenariuszy projektowych. Spowodował on, że scenariusze, zadania i ich cele były bardzo konkretne - nie za krótkie, ale też nie za długie. Fazy zawarte w tym modelu uważam za bardzo pomocne, bowiem nie pozwalają one w żaden sposób przedłużyć ani skrócić scenariusza. Musi być w nim zawarte tylko i wyłącznie tych pięć faz i zadań pasujących do nich. Realizacja każdej z faz jest w praktyce bardzo istotna - zarówno dla dziecka jak i dla nauczyciela. Myślę, że metody i formy pracy aktywizowały dzieci biorące udział w zajęciach. W moich scenariuszach praktycznie w ogóle nie było zadań teoretycznych, które trzeba było wykonywać z udziałem podręczników. Były za to zabawy ruchowe, piosenki, filmiki, dyskusje, prace plastyczne. Każde zadanie było twórcze i kładło nacisk na indywidualność dziecka."[63]

„Scenariusze zostały tak skonstruowane, aby zachęcić i zaangażować uczniów do podejmowania różnych działań. Dziecko podczas zajęć miało: wymienić elementy składające się na właściwą komunikację, opowiadać o sobie innym dzieciom, dyskutować w grupie, współpracować z innymi w celu wykonania zadania, ćwiczyć pamięć i koncentrację, definiować pojęcie pomocy, uważnie słuchać czytany tekst, wymieniać sytuacje, w których należy pomagać, obrazować poszczególne sytuacje za pomocą inscenizacji, tworzyć krótką historię, definiować pojęcia: akceptacja i samoakceptacja, zauważać i wymieniać pozytywne cechy innych, opisywać swoje emocje i odczucia, formułować wnioski oraz dostrzegać podobieństwa między sobą a innymi"[64].

Seminarzyści-praktykanci dobierając metody dydaktyczne, w przygotowanych scenariuszach zajęć edukacyjnych, przewidzianych do realizacji stacjonarnej, akceptowali wiedzę osobistą dzieci. Z pełną odpowiedzialnością kreowali okazję do dzielenia się przez nie swoimi doświadczeniami dotyczą-

---

[63] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Irminy Walidudy, *op.cit.*

[64] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Anny Balcerek, pt.: *Doskonalenie umiejętności społecznych uczniów na przykładzie autorskiego projektu działań edukacyjnych w klasie drugiej*, materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/, [dostęp: 14.06.2021].

cymi, tak świata społecznego, jak przyrodniczego. Respektowali umiejętności nabyte poza szkołą, a także kreowali sytuacje dydaktyczne umożliwiające eksplorowanie wiedzy osobistej ucznia, stymulowali myślenie hipotetyczne małych uczestników projektu edukacyjnego, itp. Dlatego też w czasie realizacji zajęć, sięgali do metod aktywizujących, które z założenia pozwalają uruchomić potencjał dziecka, w szerokim tego słowa znaczeniu. Jak powszechnie wiadomo, metody aktywizujące to grupa metod bazujących na takich działaniach uczniów i nauczyciela, które umożliwiają aktywne uczenie się, czyli uczenie się poprzez działanie, przeżywanie, poznawanie i odkrywanie. Prowadzą one nie tylko do pogłębiania wiedzy ucznia, ale rozwijają jego kompetencje społeczne, np. uczą pracy w zespole, poprawiają komunikację z innymi, rozwijają poczucie wspólnoty, uczą liczenia się ze zdaniem innych. Sprawiają, że proces kształcenia staje się dynamiczny, a tym samym w dużym stopniu ogranicza bierność ucznia[65]. Według J. Adamek metody aktywizujące pełnią szczególną rolę w nauczaniu młodszych dzieci, mimo iż tradycyjnie odnosiły się do nauczania na wyższych etapach kształcenia[66]. Ich przesłaniem jest stwarzanie przez nauczyciela takich warunków, w których już najmłodsi uczniowie, w miarę samodzielnie się uczą. Nie są podawane schematy postępowania czy gotowa wiedza, ale dzięki aktywnemu działaniu, przez doświadczanie, naprowadzani są oni na rozwiązanie. Główna zaleta tych metod polega na doskonaleniu umiejętności przydatnych nie tylko podczas lekcji, ale również w codziennym życiu, w tym w rozwijaniu kompetencji kluczowych, jakimi są np. umiejętności formułowania wniosków, myślenie analityczne i krytyczne, łączenie zdarzeń i faktów w związki przyczynowo-skutkowe, umiejętności właściwego zachowania się w nowej sytuacji, komunikatywności, dyskutowania, kreatywności, pracy w grupie, czytania ze zrozumieniem[67]. Powyższe założenia zostały uwzględnione w każdym scenariuszu zajęć edukacyjnych dla dzieci. Najczęściej stosowanymi metodami aktywizującymi[68], w trakcie rea-

---

[65] K Dmitruk-Sierocińska, *Znaczenie aktywności i metod aktywizujących w edukacji zintegrowanej*, „Edukacja Elementarna" 2015, nr 37, s. 29.

[66] I. Adamek, *Podstawy edukacji wczesnoszkolnej*, Kraków 1997, s. 69.

[67] A. Pfeiffer, *Konstruktywizm i metody aktywizujące w edukacji matematycznej dzieci starszych i młodzieży*, Warszawa 2017, s. 6.

[68] Większość z nich zostało scharakteryzowanych przez J. Krzyżewską. J. Krzyżewska, *Aktywizujące metody i techniki w edukacji wczesnoszkolnej*, Suwałki 1998 oraz E. Brudnik, A. Moszyńska, B. Owczarska, *Ja i mój uczeń pracujemy aktywnie, przewodnik po metodach aktywizujących*, Kielce 2000.

lizacji zajęć edukacyjnych w trybie stacjonarnym okazały się: akrostyki, analiza tekstu, asocjogram[69], burza mózgów, czterolistna koniczyna, diamentowe uszeregowanie, drama (elementy metody), dyskusja, dywanik pomysłów, gra memory, graffiti, gwiazda skojarzeń, historyjka obrazkowa[70], kalambury, karty metaforyczne, krasnoludek, kreatywne pisanie[71], krzyżówka, kula śniegowa, labirynt, list do siebie, mapa myśli, metoda zadań stawianych dziecku, metoda waloryzacyjna ekspresyjna (praca plastyczna–portret), metoda waloryzacyjna impresyjna – projekcja filmowa, opowiadanie, otwarte ucho, pajęczynka, pantomima, plotka werbalna, piramida priorytetów, rozmowa swobodna, sześć myślących kapeluszy, zabawy ruchowe, zabawy integracyjne.

Przebudowując scenariusze zajęć edukacyjnych do realizacji w formule nauczania zdalnego, studenci korzystali ze sprawdzonych zasobów cyfrowych, w tym multimedialnych, dostępnych np.: na Zintegrowanej Platformie Edukacyjnej (https://epodreczniki.pl/ksztalcenie-ogolne/edukacja-wczesnoszkolna) na platformie https://www.gov.pl/web/zdalnelekcje/ (szkoła podstawowa) na portalu https://www.scholaris.pl/ – dostępne są tutaj np. scenariusze lekcji dla klas I–III szkoły podstawowej oraz karty pracy; na platformie https://eszkola.tvp.pl/ – publikowane w paśmie edukacyjnym „Wesoła Nauka". Przydatne informacje na temat popularnych kanałów informacyjnych, materiały i narzędzia, proste poradniki video, a także programy, ułatwiające pracę zdalną z uczniami, znajdowali również na stronie internetowej https://www.gov.pl/web/cyfryzacja/nauczycielu-poprowadz-lekcje-online. Korzystali również z szeregu nowoczesnych narzędzi internetowych, np.: Canva[72], Eduzabawy[73], Jamboard[74], Kolorowankionline[75], Learningapps[76], Mentimeter[77],

---

[69] M. Syguła-Iwaniuk. *Metody aktywizujące uczniów*, https://sp50.bialystok.pl/uploads/sprawy_wa%C5%BCne_menu/4_szkola/publikacje/2018_2019/REFERAT%20metody%20aktywizuj%C4%85ce%20uczni%C3%B3w.pdf, [dostęp 04.05.2021].

[70] https://centrummetodykrakowskiej.pl/katalog/cwiczenia/historyjki-obrazkowe-25.html, [dostęp: 04.05.2021].

[71] M. Taraszkiewicz*, Jak uczyć lepiej? Czyli refleksyjny praktyk w działaniu*, Warszawa 1999, s. 153.

[72] https://www.canva.com/pl_pl/, [dostęp: 07.04.2021].

[73] https://eduzabawy.com/, [dostęp: 07.04.2021].

[74] www.jamboard.google.com, [dostęp: 07.04.2021].

[75] https://www.kolorowankionline.net/ [dostęp: 07.04.2021].

[76] www.learningapps.org [dostęp: 07.04.2021].

[77] www.mentimeter.com [dostęp: 07.04.2021].

Padlet[78], Program PowerPoint[79], Teams[80], Testportal[81], Voki[82],Wheel of names[83], Whiteboard (Biała tablica)[84], Wordwall[85], YouTube[86], YouTube Kids[87].

Studenci, bardzo sprawnie i skutecznie dokonywali zamiany metod nauczania i form pracy, możliwych do zastosowania w trybie nauki stacjonarnej, na metody i formy pracy z uczniami, umożliwiające im pracę online. Świadczą o tym przykładowe wypowiedzi:

> „W scenariuszach w wersji zdalnej korzystam również z niektórych technik wymienionych powyżej, a także z platformy Learning Apps, która pozwala na stworzenie różnego rodzaju narzędzi, gier i zabaw edukacyjnych dla dzieci i nie tylko. Wystarczy, że twórca przekaże dalej link do stworzonej przez siebie aplikacji na tejże platformie i dzieci bez problemu wchodząc w niego mogą wykonywać przygotowane dla nich zadania"[88].

> „W przypadku ewaluacji online, która przewidziana została w scenariuszach zdalnych, nie różni się ona od tej stacjonarnej w metodach, jedynie w formie. Baloniki znaleźć się mają w konwersacji, na czacie, podczas prowadzenia zajęć np. przez platformę MsTeams, a dzieci mają za zadanie polubić ten odpowiadający ich ocenie. Ewaluacja przy pomocy buziek odbywa się przez aplikację Padlet, gdzie dzieci umieszczają buźkę pod adekwatną kolumną. W ostatnim ze scenariuszy, jako metodę ewaluacyjną wykorzystano termometr. W wersji zdalnej również pojawia się ta metoda, jednak z wykorzystaniem aplikacji Jamboard"[89].

> „Do tworzenia scenariuszy w trybie stacjonarnym byłam przygotowana, jednak tryb zdalny okazał się czymś nowym, jednak dzięki zajęciom

---

78 https://pl.padlet.com/ [dostęp: 07.04.2021].
79 https://www.microsoft.com/pl-pl/microsoft-365/powerpoint, [dostęp: 07.04.2021].
80 https://www.microsoft.com/pl-pl/microsoft-teams/log-in, [dostęp: 07.04.2021].
81 https://www.testportal.pl/, [dostęp: 07.04.2021].
82 www.voki.com/site/create, [dostęp: 07.04.2021].
83 https://wheelofnames.com/pl/, [dostęp: 07.04.2021].
84 http://witeboard.com, [dostęp: 07.04.2021].
85 https://wordwall.net/pl, [dostęp: 07.04.2021].
86 https://www.youtube.com/?gl=pl&hl=pl, [dostęp: 07.04.2021].
87 https://www.youtube.com/intl/ALL_pl/kids/, [dostęp: 07.04.2021].
88 Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Aleksandry Szemiel, *op.cit*.
89 Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Moniki Wiench, *op.cit.*

z metodyki przedszkolnej prowadzonej przez panią dr Martę Kondracką-Szalę ułatwiły mi podejście do przerobienia ich na tryb zdalny. Na zajęciach poznaliśmy wiele ciekawych narzędzi on-line, umożliwiające przeprowadzenie zajęć nawet u najmłodszych dzieci. Również dzięki tworzeniu autorskiego projektu edukacyjnego od podstaw czułam się jak ekspert w danej dziedzinie"[90].

„W myśl za tym, że nauczyciel powinien stale się dokształcać i dostosowywać swoje metody do rzeczywistości w jakiej się znajduje szczególnie ważne i kształcące było dla mnie przygotowywanie scenariuszy do realizacji zdalnej z racji zaistniałej sytuacji w Polsce i na świecie. Bez wątpienia praca nad tym zagadnieniem poszerzyła moje kompetencje dydaktyczno-metodyczne. Poznałam narzędzia, które umożliwiają aktywizowanie uczniów na odległość oraz kontakt między nimi – który w procesie edukacji jest niezwykle ważny, ze względu na to, że wiedza również zdobywana jest poprzez interakcje z otoczeniem. Jest to szczególnie istotne, ponieważ współczesny nauczyciel powinien potrafić odnaleźć się w niemalże każdej nowej sytuacji zachowując jakość własnych działań edukacyjnych."[91]

„W trakcie realizacji pierwszych zajęć musiałam nanieść szybkie modyfikacje ze względu na brak możliwości otwarcia wysłanego wcześniej linku z sylwetką biedronki. Dlatego też zdecydowałam się na udostępnienie ekranu. Dzięki szybkiej reakcji nie było przeszkód do zrealizowania zadania. Dalsza część zajęć przebiegła pomyślnie. Podczas prowadzenia drugich zajęć również wystąpiły pewne problemy. Przede wszystkich polegały one na braku synchronizacji podczas śpiewania piosenki. W przyszłości zrezygnowałabym z takiej formy przywitania"[92].

Stosowanie w procesie dydaktycznym określonych metod nauczania, wiąże się z koniecznością odpowiedniego zorganizowania pracy uczniów. „Zróżnicowanie form pracy uczniów sprzyja powstawaniu kontaktów międzyjednostkowych i międzygrupowych i stwarza wiele nowych sytuacji dydaktyczno-wychowawczych, sprzyjających rozwojowi osobo-

---

[90] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Agnieszki Woźniak, *op.cit*.
[91] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Dominiki Demeńczuk, *op.cit*.
[92] *Ibidem*,

wości"[93]. Kryteria doboru form organizacyjnych kształcenia zależą od wielu czynników, m.in. od celów i zadań kształcenia, właściwości przedmiotu nauczania, a także od liczby uczniów, miejsca oraz czasu pracy. Ze względu na liczbę uczniów biorących udział w procesie dydaktycznym wyróżnia się nauczanie zbiorowe (frontalne), grupowe oraz jednostkowe. Forma zbiorowa ma na celu uczestnictwo wszystkich członków danej grupy do wspólnej pracy. W tej formie pracy zazwyczaj zgłaszają się osoby, które chcą zabrać głos lub chcą się podzielić swoim pomysłem. Dzięki pracy zbiorowej wytwarzają się więzi społeczne, w grupie oraz wspólne postawy i postępowania. Forma grupowa natomiast najczęściej wykorzystywana jest na zajęciach lub jako zadanie domowe. Jest wiele form pracy grupowej, jednak do najpopularniejszych należą: praca grupowa jednolita (rozwiązywanie pewnych problemów na zajęciach przez stałe grupy kilkuosobowe równocześnie) oraz praca grupowa zróżnicowana (na równoczesnym rozwiązywaniu przez stałe grupy, na lekcji lub w domu zadań różnych, przy czym zadań może być albo tyle ile jest grup, albo mniej). Forma indywidualna, polega na tym, że uczeń wykonuje określone przez nauczyciela zadania dydaktyczne[94]. **Wśród form pracy uczestników projektu, przeważała forma pracy w grupach i indywidualna. Oczywiście nauczanie zbiorowe (frontalne) również występowało, w uzasadnionych metodycznie momentach, głównie w fazie orientacji i rozpoznania wiedzy wyjściowej**, jak i w fazie przeglądu zmian w uczniowskim rozumieniu zagadnień[95].

---

[93] W. Okoń, *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa2007, s. 105; Cz. Kupisiewicz, *Podstawy dydaktyki ogólnej*, Warszawa 1984, s. 183; http://www.jangrzesiak.edu.pl/Download%20pdf/Z_dla%20studentow%20s_lekcja%20138.pdf, [dostęp: 02.02.2021].

[94] E. Mioduszewska, *Formy* dydaktyczne, http://www.publikacje.edu.pl/publikacje.php?nr=10274, [dostęp: 24.01.2021].

[95] Konstruktywistyczny model nauczania składa się z pięciu etapów i określa rolę ucznia i nauczyciela w procesie nabywania kompetencji poznawczych. Pierwszy z nich to orientacja. Polega on na wprowadzeniu ucznia w określone zagadnienie. Ważne jest tutaj wywołanie zainteresowania tematem. Konsekwencją rozbudzenia ciekawości będzie motywacja wewnętrzna ucznia do działania. Motywacja ma charakter wewnętrzny a siłą napędową jest aktywność dziecka i zaangażowanie. Druga faza modelu nauczania konstruktywistycznego to diagnozowanie wiedzy uprzedniej. Dla nauczyciela jest to moment, w którym uzyskuje informację o zasobach wiedzy uczniów na dany temat. Od stopnia znajomości danego tematu przez ucznia nauczyciel planuje dalszą pracę. Faza restrukturyzacji wiedzy to

W fazie realizacyjnej projektu, podejmowane były wszelkie działania zmierzające do przeprowadzenia zajęć zgodnie z koncepcją ujętą w ich scenariuszach. Studenci, systematycznie aranżowali działania, zmierzające do rozwiązania napotkanych problemów. Wypowiedzi respondentów, jednoznacznie wskazują na ich uważność pedagogiczną, i swoistego rodzaju elastyczność metodyczną w obrębie projektowania działań w konstruktywistycznym modelu nauczania (również w odniesieniu do zajęć realizowanych on-line, choć tu zgłaszali różne problemy). Oto niektóre wypowiedzi, optymistycznie obrazujące sytuację:

„W toku przeprowadzonych zajęć, niektóre z przygotowanych zadań musiałam dostosować do grupy. W szczególności, jeśli chodzi pracę plastyczne w kontekście umiejętności motorycznych dzieci. Nie wszystkie dzieci w grupie sprawnie posługiwały się na przykład nożyczkami, dlatego zadania zostały zmienione lub uproszczone. Podczas przeprowadzonych zajęć jako przerywniki zadań dodałam piosenki lub zajęcia ruchowe, które nie zostały uwzględnione w scenariuszach, ponieważ zostały zaproponowane przez nauczyciela”[96].

„Proces pisania scenariuszy nie był dla mnie łatwy. Wiele trudności sprawiało mi wymyślenie aktywności uczniów, które będą ze sobą spójne, biorąc pod uwagę każdą fazę scenariusza”[97].

---

czas, kiedy nauczyciel poprzez swoje przemyślane i celowe działania wprowadza nowe informacje i rekonstruuje dotychczasową wiedzę nadając jej nową strukturę. Czwarty etap to aplikacja nowych informacji. Umiejętne i świadome wykorzystanie nowo zdobytej wiedzy i ich praktyczne zastosowanie. Ostatnim etapem jest faza przeglądu zmian. Tutaj uczeń dokonuje analizy nowo zdobytej wiedzy z wiedzą wyjściową, analizuje ją i wyciąga wnioski. Takie działania budują wiarę we własne siły i dają pewności siebie poprzez świadomość wpływu swoich działań. S. Dylak, *op.cit*, [dostęp: 14.11.2020].

96 Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Anny Fuławki, pt.: *Wspomaganie rozwoju społeczno-emocjonalnego dzieci na przykładzie autorskiego projektu działań edukacyjnych w średniej grupie przedszkolnej,* materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/, [dostęp: 14.06.2021].

97 Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Pauliny Zielińskiej, pt.: *Wykorzystanie wybranych baśni H.Ch. Andersena we wspieraniu systemu wartości dzieci w wieku wczesnoszkolnym na podstawie autorskiego projektu działań edukacyjnych w klasie drugiej,* materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/.

„Tworzenie scenariuszy było swego rodzaju wyzwaniem, gdyż był to sprawdzian nabytej wiedzy i przełożenie jej na praktykę. Na szczęście pomocnym okazały się tutaj kompetencje w dziedzinie planowania i projektowania, które miałam już możliwość rozwinąć na przestrzeni trzech lat studiów oraz wspomniane już wcześniej przeze mnie kompetencje dydaktyczno-metodyczne"[98].

„Swój projekt starałam się przeprowadzić zgodnie z planem, jednak jak to w życiu bywa zaszły w nim pewne zmiany i nie wszystko zgrało się idealnie z planem. W pierwszym scenariuszu każde dziecko miało za zadanie narysować swój portret, a następnie przedstawić go na forum klasy i wskazać podobieństwa i różnice między sobą, a innymi uczniami. Wszystkie dzieci namalowały swoje portrety, lecz niestety z powodu braku czasu i warunków nie wszystkim dzieciom udało się zaprezentować swoje portrety przed klasą. Nie udało im się też przejść się między sobą w celu znalezienia podobieństw i różnic. W związku z problemami zadanie zostało lekko zmodyfikowane – przyczepiłam na tablicy portrety dwójki chętnych dzieci, a reszta klasy miała za zadanie wskazać najpierw podobieństwa, a potem różnice między nimi. W drugim scenariuszu z kolei planowałam z dziećmi przeprowadzenie zajęć z atlasami. Niestety okazało się, że w klasie nie ma atlasów. Wychowawczyni powiedziała mi, że klasy 1–3 nie pracują z atlasami i dopiero w klasach 4 – 6 dzieci rozpoczynają pracę z nimi. Nie wiedziałam o tym wcześniej, dlatego też nastawiłam się na to, że wraz z klasą pierwszą będę pracować z atlasami. Poradziłam jednak sobie z brakiem atlasów i zmodyfikowałam ten punkt ze scenariusza. Poprosiłam dzieci o wymienienie państw, które są bliskie i odległe od Polski oraz miast, które są bliskie i odległe od Wrocławia. Po wymienieniu przez nie państw i miast mieliśmy krótką dyskusję na ten temat. W trzecim scenariuszu również nastąpiły pewne zmiany. Planowałam zatańczyć wraz z dziećmi wybrany taniec narodowy. Niestety, ze względu na pandemię, konieczność dystansu społecznego, a także brak możliwości rozsunięcia ławek dzieci nie mogły zatańczyć ze sobą tańca narodowego, a ja nie mogłam im pokazać jak to zrobić. Taniec wymaga bowiem bliskiego kontaktu z drugą osobą. Dzieci musiały więc się zadowolić wyłącznie filmikami przedstawiającymi tańce narodowe z różnych

[98] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Aleksandry Szemiel, *op.cit*

stron świata. Na początku planowałam także zrobić dzieciom małą ucztę. Chciałam przynieść potrawy z różnych stron świata i tego, żeby dzieci je posmakowały”[99].

„W scenariuszach zastosowałam kilka metod ewaluacji, lecz zostały one lekko zmodyfikowane już w trakcie prowadzenia zajęć, ponieważ niektóre treści pojawiły się już podczas prowadzenia lekcji”[100].

„Podczas praktyk stacjonarnych w przedszkolu i realizacji projektu edukacyjnego musiałam wprowadzić drobne zmiany. Wynikały one z niezainteresowania dzieci przygotowanymi przeze mnie zajęciami. Zmiany polegały na zainteresowaniu dzieci w nieoczywisty dla nich sposób, uatrakcyjnianie zajęć przeze mnie bądź przez dzieci. Niektóre spokojniejsze zabawy musiałam przerwać, by wprowadzić zabawy, które dzieci rozbudzą do dalszej współpracy”[101].

„Przygotowując oraz będąc w trakcie realizacji swoich autorskich scenariuszy dokonałam w nich kilka modyfikacji. Pierwszą zmianą jaką dokonałam w swoim scenariuszu jest metoda »spinacze«. Zgodnie z metodą dzieci powinni przyczepiać spinacze do kartek z hasłami z którymi się zgadzają np. jeśli zajęcia się dzieciom podobały to przyczepiają spinacz do zielonej kartki ze stwierdzeniem »super«, a jeśli zajęcia się nie podobały to przyczepiają spinacz do czerwonej kartki ze stwierdzeniem »nie fajnie«. Postanowiłam, aby dzieci nie przyczepiały spinaczy do kartek ze stwierdzeniami tylko do kartek z buźkami, ponieważ grupa nie opanowała jeszcze umiejętności czytania i miałaby trudność z przyczepianiem spinaczy. Dlatego jeśli dzieciom zajęcia się podobały to przyczepiają spinacz do zielonej buzi uśmiechniętej, a jeśli zajęcia się nie podobały to przyczepiają spinacz do czerwonej buzi smutnej. Następną zmianę dokonałam w metodzie: kosz i walizeczka. Pierwotnie każde dziecko na jednej karteczce miało zapisać wszystko to co podobało się na zajęciach i przy-

---

[99] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Irminy Walidudy, *op.cit*.

[100] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Pauliny Zielińskiej, *op.cit*.

[101] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Klaudii Syrek, pt.: *Zastosowanie wybranych elementów terapii integracji sensorycznej we wspomaganiu rozwoju motoryki dzieci na przykładzie autorskiego projektu działań edukacyjnych w średniej grupie przedszkolnej*, materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/.

kleić karteczkę do plakatu z walizeczką. Natomiast na drugiej karteczce dzieci miały zapisać wszystko to co się nie podobało i następnie przykleić karteczkę do plakatu z koszem. Jednak ze względu na fakt iż dzieci czteroletnie nie posiadają umiejętności pisania postanowiłam, aby dzieci za pomocą buzi uśmiechniętej lub smutnej oceniały zajęcia. Jeśli zajęcia im się podobały dzieci przyklejały buzię uśmiechniętą do walizeczki, a jeśli zajęcia się nie podobały to przyklejały buzię smutną do kosza. Kolejną zmianę dokonałam w scenariuszu trzecim w fazie drugiej ujawniania wstępnych pomysłów i idei związanych z tematem pracy. W scenariuszu zawarte było, aby dzieci dobrały się w pary, jednak okazało się, że miały z tym trudność. Postanowiłam więc, aby zrobili duże koło i razem wspólnie pośpiewali i potańczyli. Okazało się być to dobrym rozwiązaniem. Ostatnią zmianę dokonałam w metodzie „termometr". Początkowo dzieci powinny zaznaczać na termometrze temperaturę swoich odczuć w stosunku do dzisiejszych zajęć. Im niżej na skali uczniowie pokolorują lub zaznaczą flamastrem czy karteczką tym zimniej i niższa ocena, a im wyżej uczniowie zaznaczą tym ciepiej i wyższa ocena. Stwierdziłam, iż to zadanie może okazać się zbyt trudne dla czterolatków. Postanowiłam więc, aby dzieci pokolorowały termometr na czerwono jeśli zajęcia się podobały, a jeśli zajęcia się nie podobały to dzieci kolorowały termometr na niebiesko. Wspomnę jeszcze o zmianie jaką dokonałabym przy następnym wykonywaniu zadania. A mianowicie chodzi mi o zadanie w scenariuszu trzecim w fazie aplikacji nowej wiedzy. Zadaniem dzieci było dotrzeć do misia przez kładkę za wskazówkami nauczyciela. Jedyna zmianę jaką bym dokonała w tym zadaniu jest ułożenie kartek na podłodze, które były kładką. Podczas wykonywania zadania kartki poruszały się. Następnym razem przykleiłabym taśmą kartki do podłogi, aby były stabilne"[102].

„Niestety miałam również takie ćwiczenia, jak np.: plotka werbalna, fabuła z kubka czy ewaluacja metodą kosza i walizeczki, z których musiałam zrezygnować, ponieważ dzieci nie były w stanie wykonać tych zadań. Nie wpłynęło to negatywnie na prowadzone zajęcia, ale na pewno w ja-

[102] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Marceli Koneckiej, pt: *Stymulowanie umiejętności grafomotorycznych dzieci czteroletnich poprzez wykorzystanie wybranych technik plastycznych na przykładzie autorskiego projektu edukacyjnego działań edukacyjnych w grupie przedszkolnej*, materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/, [dostęp: 14.06.2021].

kimś stopniu zubożyły ostateczne wyniki projektu. Musiałam także dokonać modyfikacji przy ćwiczeniach, które wstępnie zaplanowałam jako działania grupowe. Wiązało się to z faktem, że dzieci nie miały wcześniej takiego doświadczenia, więc trudno im było podzielić się zadaniem czy pracować w parze"[103].

„Drugi scenariusz musiałam nieco zmodyfikować. Wielu uczniów zapomniało swoich instrumentów, na co byłam przygotowana i część pierwszej lekcji poświęciłam na wykonanie instrumentów. Co więcej, nie zdążyliśmy przećwiczyć wszystkich zaproponowanych przeze mnie motywów rytmicznych, jednak zabawa w dyrygentów bardzo spodobała się klasie"[104].

Ostatnią fazą prac projektowych była analiza jego jakości. To czas, w którym autorzy projektów oceniali czy założone cele zostały osiągnięte[105], na ile skuteczną, w tym zakresie okazała się przyjęta koncepcja metodyczna. W przypadku studentów–seminarzystów, przyjęła ona postać autoewaluacji, która według Lucyny Korporowicz jest „zaproszeniem do przyjęcia odpowiedzialności za własne działanie"[106]. W ramach refleksji własnej dokonali oni konfrontacji stanu postulowanego (planowanego) z faktycznie osiągniętym, przeanalizowali m.in. trafność wyznaczonych celów, treści oraz metod, mieli okazję krytycznie ocenić swoje mocne i słabe strony, jako przyszłych nauczycieli dziecka młodszego. Autorzy projektów działań edukacyjnych, docenili możliwość autoanalizy wykonanego zadania, w oparciu o informacje zwrotne uzyskane w trakcie ewaluacji zajęć dokonanej przez małych uczestników autorskich projektów działań edukacyjnych[107]. Pisali m.in.:

---

[103] Fragmenty wypowiedzi z pracy licencjackiej Olgi Meyer, *op.cit*.

[104] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Poli Jakubowskiej, *op.cit*.

[105] A. Mikina, B. Zając, *Jak wdrażać metodę projektów*? *Poradnik dla nauczycieli i uczniów gimnazjum, liceum i szkoły zawodowej*, Kraków 2001, s. 47.

[106] L. Korporowicz, *Ewaluacja jako animacja. W kierunku ewaluacji piątej generacji*, [w:] G. Mazurkiewicz (red.), *Ewaluacja w nadzorze pedagogicznym. Refleksje*, Kraków 2011, s. 41.

[107] Dzieci dokonywały oceny zajęć edukacyjnych wykorzystując, wcześniej przygotowane przez studentów narzędzia ewaluacyjne np.: smily, barometr (termometr) ewaluacyjny, tarcza strzelecka, kosz i walizka, róża wiatrów, słoneczko, statki, spinacze, karteczka perkusyjna, rybi szkielet. Szczegółowego opisu tych metod dokonuje m.in. J. Krzyżewska, *op.cit*., oraz E. Brudnik, A. Moszyńska, B. Owczarska,

„Ciekawym momentem całego projektu działań edukacyjnych jest moment podsumowania, refleksji pedagogicznej, ponieważ mamy tu okazje na podsumowanie wszystkich swoich osiągnięć, jak i porażek, tego co nam wyszło lepiej, co gorzej, co chcielibyśmy poprawić”[108].

„Ocena własnej pracy pedagogicznej wywarła duży wpływ na kompetencje autoedukacyjne. Zrozumiałam, że powinnam cały czas udoskonalać mój warsztat pracy, aby umiejętnie konstruować, organizować i zarządzać procesem kształcenia”[109].

„Wszystkie moje zajęcia były ocenione bardzo krytycznym okiem zarówno przez opiekuna praktyk, jak i dzieci. Przez dzieci najlepiej odebrane zostały zajęcia z wykorzystaniem gry na instrumentach perkusyjnych. Po skończonych zajęciach dzieci opowiadały mi, że nigdy nie poznały tych instrumentów i były wdzięczne, że mogły na nich grać. Większości dzieci oceniło moje zajęcia jako atrakcyjne (…). Spośród tych dzieci, które oceniły przeprowadzone przeze mnie zajęcia dość niską oceną wyłoniły się komentarze: »Nie podobały mi się te zajęcia«, »Te zajęcia były dla mnie nudne«, »Nie lubię muzyki«”[110].

„Jednak największą i najlepszą odpowiedzią zwrotną po przeprowadzonych zajęciach była ewaluacja prowadzona wśród dzieci oraz rozmowa z nauczycielką. Dzieci mają do siebie to, że w tym wieku są bardzo szczere, w związku z tym wiem, że informacje, które zebrałam, to ich prawdziwe reakcje i przemyślenia po zajęciach. Jednym z przykładów ewaluacji było rozdanie im kart z narysowaną buzią, a ich zadaniem było uzupełnienie ich zgodne z odczuciami. (…) Jak widać odczucia dzieci były różne, większość z nich była zadowolona, ale zdarzały się także osoby mniej zadowolone z zajęć. Od razu dało mi to do myślenia i moje wnioski potwierdziła później nauczycielka, która obserwowała mnie podczas zajęć”[111].

---

op.cit., A. Borek, M. Tędziagolska (red.), *Ewaluacja w szkole i przedszkolu. Materiały edukacyjne i narzędzia badawcze dla nauczycielek i nauczycieli*, https://docplayer.pl/18824931-Ewaluacja-w-szkole-i-przedszkolu.html, [dostęp: 10.05.2021].

[108] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Aleksandry Szemiel, *op.cit*.

[109] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Aleksandry Stróżyńskiej-Kapały, *op.cit*.

[110] *Ibidem*.

[111] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Aleksandry Szemiel, *op.cit*.

„Oceny dzieci z pewnością można odczytać jako pozytywne, podobnie odbywa się to w przypadku nauczycielek grupy, które obserwowały zajęcia. Aktywności im się podobały, jedna z nich powiedziała, iż „tematyka emocji jest dla dzieci w tym wieku jeszcze trudna i nie zawsze są w stanie wszystko zrozumieć". Podczas prowadzenia zajęć również zwróciłam na to uwagę, gdyż nie wszystkie dzieci poprawnie rozumiały pytania, bądź polecenia zadań do wykonania. Jest to cenna informacja, którą odnieść mogę w przyszłości do prowadzonych zajęć o podobnej tematyce"[112].

Wykorzystanie konstruktywistycznego modelu kształcenia okazało się bardzo przydatne w pracy z dziećmi, zarówno w przedszkolu, jak i w szkole. Chodzi tu przede wszystkim o założenie, „że tam gdzie jest uczeń ze swoją wiedzą o świecie, tam zaczyna się nauczanie"[113]. Autorzy projektów działań edukacyjnych dokładali wszelkich starań, aby ich cele jako prowadzących zajęcia (nauczycieli) stały się celami dzieci. Angażowali więc całą posiadaną wiedzę małych uczestników projektu, w proces zdobywania nowej wiedzy. Zalety konstruktywistycznego modelu uczenia się tj.: aktywizacja myślenia uczniów, zachęcanie uczniów do twórczych i samodzielnych zachowań, ułatwienie uczniom poznawania świata i działania w nim poprzez nabyte umiejętności poznawcze i praktyczne, zostało przez studentów docenione. Warto przytoczyć, w tym obszarze analizy, kilka wypowiedzi:

„Konstruktywistyczny model kształcenia był przydatny, ponieważ o wiele łatwiej było dzieciom skupić się na nowych informacjach. Sam podział scenariusza na pięć faz usprawnił pracę zarówno prowadzącemu jak i podopiecznym. Dzieci stopniowo i po kolei mogły zgłębiać swoją wiedzę angażując przy tym swoją wyobraźnię. Duży wkład miały również dobrane metody i formy pracy, które były różnorodne i aktywizowały dzieci we wspólnych lub samodzielnych działaniach. Można było to dostrzec po pracach, które wykonywali w parach bądź grupach podczas tworzeni np. zakończenia danych bajek i baśni"[114].

„Skonstruowanie zajęć zgodnie z tym modelem przyczyniło się do aktywizacji myślenia dzieci, ich twórczego i samodzielnego działania, a także

[112] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Moniki Wiench, *op.cit.*
[113] S. Dylak, *op.cit*.
[114] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Agnieszki Woźniak, *op.cit*.

wzbudziło chęć do poznawania świata i różnych zjawisk. Każde metody, które zostały wykorzystane w scenariuszach okazały się atrakcyjne dla dzieci. Służyły zaspokajaniu tzw. »głodu ruchu« u dzieci przedszkolnych, co można było zauważyć w aktywności ruchowej dzieci. Wprowadziły dzieci w świat muzyki. Formy pracy wzmacniały poczucie wspólnoty i sprzyjały aktywizowaniu dzieci. Każde dziecko brało czynny udział w proponowanych aktywnościach oraz owocnie współpracowało zarówno w mniejszych grupach jak i w całym zespole. Praca indywidualna wzmocniła wiarę dzieci we własne możliwości i rozwijanie własnych umiejętności"[115].

„Konstruktywistyczny model kształcenia z całą pewnością przyczynił się do większego przyswojenia wiedzy przez dzieci. Wprowadzał on harmonię i ład do przygotowanych scenariuszy, a jego przemyślany schemat ułatwiał pracę. Metody i formy pracy wybrane w scenariuszach zdecydowanie przypadły dzieciom do gustu. Widać było, że dobrze się bawią, a temat zajęć jest dla nich interesujący. Dzieci chętnie zgłaszały się do odpowiedzi, wykonywały prace, zwłaszcza plastyczne, a następnie prezentowały je na forum grupy. Szczególnie podobały im się indywidualne formy pracy, kiedy każdy z nich mógł stworzyć coś sam. Dodatkowo dużym zainteresowaniem cieszyły się wszystkie aktywności ruchowe, które pozwalały dzieciom na rozładowanie energii"[116].

„Punktem wyjścia do realizacji autorskiego projektu edukacyjnego było przyjęcie konstruktywistycznej wizji działań opartej na aktywizowaniu uczniów do działania. Mając świadomość, że w szkole wszystko zaczyna się od nauczyciela stworzyłam scenariusze zajęć, gdzie »uczenie się« ma służyć uczniom, ma pomóc im w rozwoju i zaspokajać ich potrzeby. Wiadomym jest przecież, że sprawność uczenia się jest tym bardziej efektywna, im większe jest własne zaangażowanie uczestników tego procesu. Zadania były ciekawe, zaskakujące. Uczniowie mogli się wykazać i poczuć się zauważeni, docenieni. Stworzyłam przyjazną przestrzeń opartą na podmiotowości uczniów w której dobre samopoczucie moich podopiecznych miało wpływ na efektywne uczenie się"[117].

---

[115] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Aleksandry Stróżyńskiej-Kapały, *op.cit*.
[116] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Aleksandry Szemiel, *op.cit*.
[117] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Anny Domagały, *op.cit*.

„Uważam, że konstruktywistyczny model kształcenia okazał się dla mnie bardzo przydatny. Przygotowując mój autorski projekt pozwolił mi zaktywizować uczniów do indywidualnego myślenia, zachęcać ich do odkrywczych oraz samodzielnych zachowań, dzięki czemu miałam możliwość ułatwić uczniom poznawanie świata, a także funkcjonowania w nim za pomocą nabytych umiejętności praktycznych oraz poznawczych (…)"[118].

„Wszystkie zajęcia zaprojektowane zostały zgodnie z konstruktywistycznym modelem kształcenia. Dzieci poprzez aktywne uczestnictwo mogły modyfikować swoje myślenie. Model ten okazał się przydatny ze względu na to, że dzieci w wieku przedszkolnym lubią zadania wymagające od nich jakiejś działalności, szczególnie nieszablonowej i wcześniej im nieznanej. Zwykła pogadanka, czy inne słowne metody pracy prócz tego, że są mało skuteczne powodują znudzenie u dzieci, szczególnie w wieku przedszkolnym"[119].

„Wykorzystanie konstruktywistycznego modelu kształcenia w autorskim projekcie edukacyjnym okazało się być bardzo dobrą decyzją, ponieważ dzieci nie przyswajały tylko gotowej wiedzy, a samodzielnie próbowały ją tworzyć. Wykorzystanie w swojej pracy etapów teorii konstruktywistycznej ułatwiło mi osiągnąć cele które postawiła. Ilość aktywności oraz zadań jaką zaproponowałam dzieciom wyzwoliła u nich chęć odkrywania, poznawania oraz eksperymentowania. Uważam że każdy nauczyciel w swojej pracy powinien się kierować w procesie nauczania danymi etapami wówczas zmobilizuje do działania całą grupę dzieci"[120].

„Konstruktywistyczny model kształcenia był bardzo przydatny. Pokazał mi jak aktywizować dzieci do twórczych oraz samodzielnych zachowań. Podczas prowadzenia zajęć dzieci były bardzo zaktywizowane. Wychodziły z wieloma propozycjami podczas niektórych aktywności. Chciały je powtarzać kilkukrotnie. Formy pracy także przyczyniły się do ich aktywizowania. Grupa, w której przeprowadzałam zajęcia była bardzo ze sobą zgrana i zżyta, dlatego większość aktywności miała formę zbiorową, któ-

[118] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Małgorzaty Gajdy *op.cit.*
[119] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Dominiki Demeńczuk, *op.cit*.
[120] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Marceli Koneckiej, *op.cit*.

ra idealnie się sprawdziła. Pomagali sobie wzajemnie. Gdy jedno dziecko czegoś nie zrozumiało to reszta grupy od razu próbowała wszystko wyjaśnić. Wymieniali się pomysłami, przemyśleniami. Było widać, że lubią, gdy zajęcia przyjmują formę grupową"[121].

„Konstruktywistyczny model kształcenia, był czymś nowym jednak bardzo przydatnym. Model ten pozwolił na aktywizacje myślenia oraz zachęcanie dzieci do samodzielnych i twórczych zachowań. Poprzez nabyte umiejętności poznawcze oraz praktyczne dzieci miały możliwość na poznawanie świata dzięki własnym działaniom. Konstruktywistyczny model pozwolił również na stworzenie zadań, które stawiały dzieci w centrum, tak aby samodzielnie z zaangażowaniem odkrywały nową wiedzę i umiejętności. Taka forma pracy sprzyjała dzieciom, były one bardziej zaktywizowane, chętniej brały udział w zadaniach czy rozmowach"[122].

„Z dużą ciekawością obserwowałam zadania wykonywane ramach drugiej fazy ujawnienia wstępnych idei, czyli tego co dziecko/uczeń już wie i potrafi w związku z nową wiedzą i sytuacją. Interesujące było to jak grupa próbuje przetworzyć zdobytą chwilę wcześniej wiedzę. Dzieci starały się przełożyć i dopasować do własnych doświadczeń z życia codziennego i prezentować na forum grupy"[123].

„Możliwość tworzenia scenariuszy w modelu konstruktywistycznym pozwoliła na wykorzystanie wielu metod aktywizujących oraz utrzymanie uporządkowanej struktury zajęć, co miało wpływ na ich atrakcyjność dla dzieci. Wybrane metody pracy aktywizowały uczniów, umożliwiały samodzielne dochodzenie do wniosków oraz zdobywanie wiedzy. Wyznacznikiem trafności doboru metod był przede wszystkim widoczny entuzjazm oraz zaangażowanie dzieci. Zadania realizowane były w różnych formach pracy: indywidualnej, grupowej oraz zbiorowej. Pierwsza z form sprzyjała skupieniu dzieci, pozostałe kształtowały umiejętność współpracy, także

---

[121] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Eweliny Kryń, pt.: *Stymulowanie rozwoju mowy dzieci poprzez zastosowanie wybranych elementów logorytmiki na przykładzie autorskiego projektu działań edukacyjnych w najstarszej grupie przedszkolnej*, materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/, [dostęp: 14.06.2021].

[122] Fragment wypowiedzi pochodzi z pracy licencjackiej Anny Fuławki, *op.cit*.

[123] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Eweliny Kryń, *op.cit*.

w grupach innych niż występujących na co dzień. Dzieci wykazały duże zaangażowanie pracując w każdej formie i pomimo wszelkich napotkanych problemów, były zaktywizowane”[124].

Jedna studentka, w swojej wypowiedzi, wyjątkowo wyraźnie podkreśliła potrzebę częstszego sięgania do konstruktywistycznego modelu kształcenia, jako efektywnej formuły metodycznej kształcenia dzieci w klasach I–III. Napisała ona:

„Nauczyciele skupiają się na realizacji podstawy programowej bez większego zagłębiania się w to co mogą odczuwać jego podopieczni. Nauczyciele bardzo często bagatelizują tzw. „bagaż doświadczeń” uczniów, który ma istotny wpływ na to w jaki sposób uczeń podchodzi do całego procesu edukacyjnego”[125].

W autorefleksji pedagogicznej, dodawali m.in.:

„Projekt edukacyjny uświadomił mi, że moje kompetencje są na dość dobrym poziomie, jednak mam też braki. Wysoko stoją u mnie kompetencje psychologiczno-pedagogiczne, bowiem jestem osobą empatyczną, a moja wiedza z zakresu psychologii rozwojowej i wychowawczej jest dość zaawansowana. Sprawia to, że doskonale rozumiem problemy uczniów, a także potrafię zauważyć jeśli coś niepokojącego się dzieje. Na praktykach nie mogłam tego zrobić, lecz w przyszłości na pewno nie omieszkam powiedzieć rodzicom, że widzę jakiś problem w ich dziecku. Kolejnymi kompetencjami, z których jestem zadowolona są kompetencje medialne. Jestem osobą młodą, więc jestem na bieżąco z nowinkami technologicznymi i różnego rodzaju stronami, kanałami na YouTube czy aplikacjami, mogącymi pomóc najmłodszym uczniom w nauce. Swoją znajomość nowych mediów wykorzystałam także na praktyce, pokazując dzieciom filmiki i puszczając różnoraką muzykę właśnie z platformy YouTube. Tech-

[124] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Kamili Skalskiej, pt.: *Doskonalenie sposobów rozwiązywania konfliktów przez dzieci poprzez wykorzystanie wybranych elementów teorii Thomasa Gordona na podstawie autorskiego projektu działań edukacyjnych w najstarszej grupie przedszkolnej*, materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/, [dostęp: 14.06.2021].

[125] Fragmenty wypowiedzi z pracy licencjackiej Mai Kucharskiej, *op.cit*.

nologia idzie i zanosi się na to, że cały czas będzie szła do przodu, więc na pewno pomoże mi to w nauczaniu kolejnych najmłodszych pokoleń"[126].

„Opracowanie idei projektu edukacyjnego oraz scenariuszy zajęć pogłębiło moją świadomość na temat konstruktywistycznego podejścia do nauczania i uczenia się. Realizacja projektu zajęć edukacyjnych stworzyła mi możliwość do praktycznego wykorzystania wiedzy zdobytej podczas kształcenia oraz pisania części teoretycznej pracy licencjackiej"[127];

„Przygotowywanie teoretycznej i projektowej części pracy, a także późniejsza realizacja scenariuszy zajęć w mojej ocenie pokazała mi, że osiągnęłam zrównoważony poziom kompetencji. Czuję się gotowa do podjęcia pracy jako nauczyciel edukacji wczesnoszkolnej."[128]

„Projekt edukacyjny, poszerzył przede wszystkim moje kompetencje z zakresu planowania i projektowania, merytorycznego przygotowania, wiedzy na temat metod aktywizujących wykorzystywanych w edukacji muzycznej małych dzieci. Projekt ten poszerzył również moje kompetencje medialne, komunikacyjne jak i również ewaluacyjne. Dzięki niemu odkryłam chęć samodoskonalenia w dziedzinach, którymi się interesowałam, a o których tak naprawdę wiedziałam bardzo mało."[129];

„To co realizacja autorskiego projektu również mi uświadomiła, to to, że dzieci mają własny tok myślenia, a temat emocji w tej grupie wiekowej bywa czasem rozumiany nieco inaczej. Pod uwagę należy brać również nastroje dzieci oraz to, co aktualnie się wśród nich dzieje, ponieważ nierzadko może wymusić to modyfikacje w zaplanowanych działaniach. Podczas komunikacji z dziećmi powinno się wykazać cierpliwością, zro-

---

[126] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Irminy Walidudy, *op.cit*.

[127] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Karoliny Wojciechowskiej, pt.: *Wspomaganie rozwoju muzycznego dzieci sześcioletnich poprzez wykorzystanie wybranych koncepcji edukacji muzycznej na podstawie autorskiego projektu działań edukacyjnych w przedszkolu*, materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/.

[128] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Anny Domagały, *op.cit*.

[129] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Dominiki Burdy, pt.: *Kształtowanie postawy prospołecznej dzieci poprzez wykorzystanie treści wybranych bajek na przykładzie autorskiego projektu działań edukacyjnych w najstarszej grupie przedszkolnej*, materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/, [dostęp: 14.06.2021].

zumieniem, empatią. Nie można przymuszać ich do wykonywania zadań ściśle według własnych wytycznych, gdyż to właśnie wtedy, kiedy pozwala im się na twórczość i samodzielne myślenie są najbardziej zaciekawione, zainteresowane i zaangażowane w dany temat",[130]

„Uważam, że w trakcie przygotowywania całego projektu – opracowania idei projektu, czytania literatury, pisania scenariuszy, wybierania załączników – bardzo rozwinęły się moje kompetencje we wszystkich trzech zakresach. Czytanie literatury pomogło mi rozwinąć moje kompetencje merytoryczne na dany temat. Mimo, że posiadałam z tego zakresu już sporą wiedzę odkryłam wiele fascynujących artykułów, czasopism, które pomogły mi ją rozszerzyć. Szukając nowych metod i technik uczenia się i pracy z dziećmi rozszerzyłam swoje kompetencje dydaktyczno-wychowawcze. Poznałam różnego rodzaju metody aktywizujące, projektowe, jak i ewaluacyjne. Kompetencje wychowawcze miałam okazje poszerzyć już w trakcie realizowania autorskiego projektu zajęć edukacyjnych z dziećmi w przedszkolu. Z racji, że praktyki trwały dość krótko przez panującą sytuację epidemiologiczną nie miałam możliwości wcześniejszego poznania się z dziećmi. W związku z tym musiałam wykazać się wysokimi kompetencjami wychowawczymi, aby skupić uwagę dzieci na sobie, zwłaszcza, że pierwsze przeprowadzone zajęcia miały bardziej charakter teoretyczny, a odbywały się po południu, co wiązało się z rozprężeniem wśród dzieci"[131].

„Opracowanie, przygotowanie i realizacja projektu były sprawdzianem nabytych w czasie studiów wiedzy, umiejętności, a także sprawdzianem kompetencji. Był to proces długotrwały, rozpoczynający się od głębokiego zastanowienia się nad tym, co i w jaki sposób chciałabym osiągnąć wdrażając do realizacji mój autorski projekt edukacyjny"[132].

„Refleksja pedagogiczna skłoniła mnie do dogłębnych przemyśleń nad istotą moich działań, co powinnam udoskonalić w swojej pracy, aby było jeszcze lepiej. Zdałam sobie sprawę, że muszę akceptować uwagi innych odnośnie mojej pracy i dokonywać własnej samooceny w celu polepszenia moich kompetencji. Ponadto muszę być innowacyjna w swoich dzia-

[130] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Moniki Wiench, *op.cit.*
[131] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Aleksandry Szemiel, *op.cit*.
[132] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Anny Domagały, *op.cit*.

łaniach jako przyszły nauczyciel. Refleksja uzmysłowiła mi jak bardzo ważne jest bycie świadomym tego co chcę robić, jak chcę pracować z dziećmi, po co i dlaczego. Co więcej zaczęłam się zastanawiać czy wybierając studia pedagogiczne podjęłam słuszną decyzję, czy to jest właśnie to, co chcę robić w życiu, a mianowicie być nauczycielem. I w tym przypadku dostrzegłam, że wniosłam na jeszcze wyższy poziom moje umiejętności moralne. Wybierając studia pedagogiczne, które otwierają mi drzwi do pracy z dziećmi mogę śmiało stwierdzić, że podjęłam jedną z najlepszych decyzji w moim życiu, których nie żałuję i mam nadzieję, że będę mogła się spełniać w roli nauczyciela"[133].

„Realizacja projektu pt. »Bajka podpowiada jak zachować się wypada«, opracowanego przeze mnie w ramach pracy licencjackiej, był okazją do zastosowania wiedzy teoretycznej w praktyce. Mimo, że na co dzień mam możliwość łączyć wiedzę gromadzoną na podjętych przeze mnie studiach z praktyką zawodową, praca nad zagadnieniami dotyczącymi pracy dyplomowej umożliwiła mi niezwykle istotny samorozwój i ulepszanie własnego warsztatu pracy, poprzez doskonalenie szeregu kompetencji i poziomu wiedzy. Stworzenie własnego projektu i możliwość jego realizacji było dla mnie czymś zupełnie nowym, co dało mi świadomość własnych kompetencji i możliwości oraz tego, że coś, co tworzę okazuje się być czymś ciekawym i wartościowym dla odbiorców."[134]; „Według mnie w pracy nauczyciela bezwzględnie trzeba pamiętać o tym, że uczniowie to indywidualne jednostki, które dążą do samodzielności. Tę drogę trzeba wspierać. Uważam, że model konstruktywistycznego nauczania właśnie to wspiera. Daje on możliwości, by uczniowie wykazali się swoją wiedzą, inteligencją. Nie podaje wszystkiego czarno na białym, by tylko nową wiedzę spamiętać, a pozwala na jej tworzenie. Świetnie odnalazłam w tym swoje miejsce, wiedząc, że daję wspaniałe możliwości uczniom do rozwoju. Zadania, które uczniowie mieli okazję wykonywać, świetnie ich aktywizowały. Byli oni ciekawi każdego kolejnego zadania, co było widać po ich nastawieniu. Na pewno znalazło się coś co ich zaskoczyło, choćby w wykonywaniu zadań z użyciem dramy, czy innych, gdzie musieli wyra-

[133] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Małgorzaty Gajdy, *op.cit*.
[134] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Dominiki Demeńczuk, *op.cit*.

zić siebie. Według mnie to właśnie te ćwiczenia najbardziej pozwoliły im doświadczyć nowych rzeczy”[135].

„Czuję się przygotowana pod względem praktycznym do realizacji celu projektu, jakim jest kształcenie kompetencji językowych. Chociaż jestem świadoma, że jest to przygotowanie niepełne, które wymaga dalszego doskonalenia i praktyki, a także gotowości do wprowadzania zmian i stałego usprawniania. Jako współczesny nauczyciel dostrzegam ważność stałego podnoszenia swoich kompetencji i kwalifikacji. »Nie takie ważne, żeby człowiek dużo wiedział, ale żeby dobrze wiedział, nie żeby umiał na pamięć, a żeby rozumiał, nie żeby go wszystko troszkę obchodziło, a żeby go coś naprawdę zajmowało«[136] – w tych słowach J. Korczaka odnajduję wskazówkę jak stać się dobrym nauczycielem z misją, który kieruje się dobrem swoich uczniów, pobudza ich do aktywności, daje poczucie i przestrzeń do samodzielności, traktuje ich jak partnerów w procesie edukacji”[137].

Zakończenie

Słusznie stwierdził niegdyś Thomas Alva Edison, jeden z najbardziej znanych i twórczych wynalazców na świecie, „Jeżeli istnieje sposób, by zrobić coś lepiej – znajdź go”[138] i to jest właśnie idea, która powinna przyświecać każdemu nauczycielowi. Jestem przekonana, że studenci kończąc studia głęboko wierzą w słuszności tej myśli. Współczesność wymaga od kadry nauczycielskiej podjęcia nowych wyzwań w obszarze kształcenia i edukowania młodego pokolenia – pokolenia „jutra”, które będzie wyznaczać bieg wszelkich prze-

---

[135] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Sary Janiczak, pt.: *Kształtowanie poczucia własnej wartości w grupie na przykładzie autorskiego projektu działań edukacyjnych w klasie trzeciej*, materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/.

[136] R. Hannolainen, 20 inspirujących myśli Janusza Korczaka – najpiękniejsze cytaty o dziecku i rodzicielstwie Pobrane z: https://ronja.pl/cytaty-korczak/[dostęp:08.05.2021].

[137] Fragmenty wypowiedzi z pracy licencjackiej Olgi Meyer, *op.cit*.

[138] https://motywuj-slowami.tumblr.com/post/134825516461/je%C5%BCeli-istnieje-spos%C3%B3b-by-zrobi%C4%87-co%C5%9B-lepiej, [dostęp: 03.05.2021].

mian społeczno-polityczno-gospodarczych, ale również trendy w edukacji. Nauczyciel to bowiem człowiek patrzący w przyszłość i do niej przygotowujący siebie i innych. To co wczoraj, to przeszłość, to co dziś, to – poniekąd – już jutro, a jutro to przyszłość[139]. Jedna ze studentek, parafrazując słowa Robin Sharma napisała

> „Doskonale zdaję sobie z tego sprawę, że wciąż jeszcze muszę pracować (…), nie istnieje coś takiego, jak złe doświadczenie, jest tylko okazja, żeby się rozwijać, uczyć i czynić postępy na drodze samodoskonalenia, a więc mam nadzieję, że moja dalsza droga pomoże mi nabrać dużo więcej doświadczenia w rozwiązywaniu konfliktów i wychowawczych problemów"[140].

Inna zaś dodała:

> „Uważam, że w placówce w której odbyłam praktykę, wpisałam się w założenia, udowadniając, że odchodząc od łatwych rozwiązań, można stworzyć dzieciom przestrzeń do odgrywania świata i rozwijania umiejętności. Projekt działań edukacyjnych był bardzo rozwijający zarówno dla mnie, jak i dla dzieci, które w nim uczestniczyły. Z satysfakcją mogę stwierdzić, iż osiągnęłam założone cele"[141].

Bibliografia

Adamek I., *Podstawy edukacji wczesnoszkolnej*, Kraków 1997.

Borawska-Kalbarczyk K. *Konstruktywistyczna teoria kształcenia w praktyce edukacyjnej – wybrane aspekty*, „Kultura i Edukacja" 2012, nr 1(87).

---

[139] I. Paśko, *Rozważania o kompetencjach pedagogicznych nauczycieli edukacji wczesnoszkolnej*, Kraków 2016, s. 111.

[140] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Katarzyny Kinasz, pt.: *Niwelowanie lęków dziecięcych poprzez wykorzystywanie elementów bajkoterapii na przykładzie autorskiego projektu działań edukacyjnychw najstarszej grupie przedszkolnej,* materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/, [dostęp: 14.06.2021].

[141] Fragment wypowiedzi z pracy licencjackiej Pauliny Wróbel, pt.: *Rozwijanie umiejętności kreatywnego myślenia dzieci poprzez twórcze zabawy na przykładzie autorskiego projektu działań edukacyjnych w średniej grupie przedszkolnej,* materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/, [dostęp: 14.06.2021].

Brudnik B., Moszyńska A., Owczarska B., *Ja i mój uczeń pracujemy aktywnie, przewodnik po metodach aktywizujących*, Kielce 2000.

Dmitruk-Sierocińska K., *Znaczenie aktywności i metod aktywizujących w edukacji zintegrowanej*, „Edukacja Elementarna" 2015, nr 37.

Gaweł A, Wach-Kąkolewicz A.M., *Konstruktywizm edukacyjny w nauczaniu przedsiębiorczości metodą gier elektronicznych*, „Horyzonty Wychowania" 2016, nr 15 (34).

Kobylarek A., *Sytuacja społeczno-zawodowa absolwentów uniwersytetu. Na przykładzie Uniwersytetu Wrocławskiego*, Toruń 2004.

Korporowicz L., *Ewaluacja jako animacja. W kierunku ewaluacji piątej generacji*, [w:] G. Mazurkiewicz (red.), *Ewaluacja w nadzorze pedagogicznym. Refleksje*, Kraków 2011.

Krzyżewska J., *Aktywizujące metody i techniki w edukacji wczesnoszkolnej*, Suwałki 1998.

Kupisiewicz Cz., *Podstawy dydaktyki ogólnej*, Warszawa 1984.

Mikina A., Zając, B., *Jak wdrażać metodę projektów*? *Poradnik dla nauczycieli i uczniów gimnazjum, liceum i szkoły zawodowej*, Kraków 2001.

Musiał E., Malinowska J., *Praktyki pedagogiczne przestrzenią i miejscem ewaluacji kompetencji przyszłych nauczycieli wczesnej edukacji*, Wrocław 2018.

Musiał E., *Praktyki pedagogiczne w akademickim kształceniu (przyszłych) nauczycieli wczesnej edukacji*, [w] E. Musiał, J. Malinowska (red.), *Praktyki pedagogiczne przestrzenią i miejscem ewaluacji kompetencji przyszłych nauczycieli wczesnej edukacji; koncepcje – przemiany – rozwiązania*, Wrocław 2018.

Nowacki T.W., Korabinowska-Nowacka K., Baraniak B. (red), *Nowy Słownik Pedagogiki Pracy*, Warszawa 1999.

Nowak J., *Metoda projektów a efektywność kształcenia na etapie edukacji wczesnoszkolnej*, [w:] J. Grzesiak (red.), *Ewaluacja i innowacje w dialogu. Ewaluacja w dialogu – dialog w ewaluacji*, Konin 2008.

Okoń W., *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa 2007.

Paśko I., *Rozważania o kompetencjach pedagogicznych nauczycieli edukacji wczesnoszkolnej*, Kraków 2016.

Pfeiffer A., *Konstruktywizm i metody aktywizujące w edukacji matematycznej dzieci starszych i młodzieży*, Warszawa 2017.

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia a 1 sierpnia 2017 r. w *sprawie szczegółowych kwalifikacji wymaganych od nauczycieli oraz określenia szkół i wypadków, w których można zatrudnić nauczycieli niemających wyższego wykształcenia lub ukończonego zakładu kształcenia nauczycieli*, Dz.U. z 2017 r., poz. 1575.

Rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 12 sierpnia 2020 r. *w sprawie czasowego ograniczenia funkcjonowania jednostek systemu oświaty w związku z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID 19*, Dz.U. 2020 r., poz. 1389.

Rozporządzenie Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 25 lipca 2019r. *w sprawie standardów kształcenia przygotowującego do wykonywania zawodu nauczyciela*, Dz.U. z 2019 r., poz. 1450.

Sobieszczyk M., Wojciechowska K., *Praktyki pedagogiczne drogą do mistrzostwa w zawodzie nauczyciela*, „Przegląd Pedagogiczny" 2015, nr 1.
Szymański M.S., *O metodzie projektów. Z historii, teorii i praktyki pewnej metody kształcenia*, Warszawa 2010.
Taraszkiewicz M., *Jak uczyć lepiej? Czyli refleksyjny praktyk w działaniu*, Warszawa 1999.
Ustawa z dnia 7 września 1991 r. *o systemie oświaty,* Dz.U. z 2020 r., poz. 1327 oraz z 2021 r., poz. 4.
Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. *Prawo oświatowe*, Dz.U. z 2020 r, poz. 910.
Walat W., *Poszukiwanie nowego modelu edukacji w oparciu o idee kognitywizmu* i konstruktywizmu, Rzeszów 2010.
Wiśniewska E., *Projekt jako metoda edukacyjna w teorii i praktyce kształcenia elementarnego*, Płock 2013.
Zych B., *Metoda projektów*, „Meritum" 2011, nr 4.
Żuchelkowska K., *Praktyki pedagogiczne i ich rola w kształceniu kandydatów na nauczycieli*, [w:] B. Moraczewska, M. Krzemiński (red.), *Praktyki pedagogiczne ważnym ogniwem w procesie kształcenia nauczycieli edukacji wczesnoszkolnej i przedszkolnej*, T. 1 *Teoretyczne i praktyczne aspekty kształcenia nauczycieli edukacji wczesnoszkolnej i przedszkolnej*, Włocławek 2012.

Netografia

Balcerek A., praca licencjacka pt.: *Doskonalenie umiejętności społecznych uczniów na przykładzie autorskiego projektu działań edukacyjnych w klasie drugiej*, materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/, [dostęp: 14.06.2021].
Borek A., Tędziagolska M. (red.), *Ewaluacja w szkole i przedszkolu. Materiały edukacyjne i narzędzia badawcze dla nauczycielek i nauczycieli*, https://docplayer.pl/18824931-Ewaluacja-w-szkole-i-przedszkolu.html, [dostęp: 10.05.2021].
Burda D., praca licencjacka pt.: *Kształtowanie postawy prospołecznej dzieci poprzez wykorzystanie treści wybranych bajek na przykładzie autorskiego projektu działań edukacyjnychw najstarszej grupie przedszkolnej*, materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/,[dostęp: 14.06.2021].
Domagała A., praca licencjacka pt.: *Wykorzystanie przepisów ruchu drogowego do wspierania prawidłowej postawy pieszego jako uczestnika ruchu na przykładzie autorskiego projektu działań edukacyjnych w klasie trzeciej*, materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/, [dostęp: 14.06.2021].
Demeńczuk D., praca licencjacka pt.: *Wykorzystanie bajek terapeutycznych we wspomaganiu kształtowania się prawidłowych wzorców zachowań u dzieci w wieku 4–5 lat na przykładzie autorskiego projektu działań edukacyjnych w przedszkolu*, materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/.
Dylak, S. *Konstruktywizm jako obiecująca perspektywa kształcenia nauczycieli*, http://www.cen.uni.wroc.pl/teksty/konstrukcja.pdf, [dostęp: 14.11.2020].

Fuławka A., praca licencjacka pt.: *Wspomaganie rozwoju społeczno-emocjonalnego dzieci na przykładzie autorskiego projektu działań edukacyjnych w średniej grupie przedszkolnej*, materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/, [dostęp: 14.06.2021].

Gajda M., praca licencjacka pt.*: Wykorzystanie wybranych baśni w doskonaleniu kompetencji społecznych uczniów na przykładzie autorskiego projektu działań edukacyjnych w klasie drugiej,* materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl,/ [dostęp: 14.06.2021].

http://witeboard.com, [dostęp: 07.04.2021.

http://www.jangrzesiak.edu.pl/Download%20pdf/Z_dla%20studentow%20s_lekcja%20138.pdf, [dostęp: 02.02.2021].

https://centrummetodykrakowskiej.pl/katalog/cwiczenia/historyjki-obrazkowe-25.html, [dostęp: 04.05.2021].

https://eduzabawy.com/, [dostęp: 07.04.2021].

https://motywuj-slowami.tumblr.com/post/134825516461/je%C5%BCeli-istnieje-spos%C3%B3b-by-zrobi%C4%87-co%C5%9B-lepiej, [dostęp: 03.05.2021].

https://pl.padlet.com/, [dostęp: 07.04.2021].

https://wheelofnames.com/pl/, [dostęp: 07.04.2021].

https://wordwall.net/pl, [dostęp: 07.04.2021].

https://www.canva.com/pl_pl/, [dostęp: 07.04.2021].

https://www.cytaty.info/cytat/nauczycielem-wszystkiego-jest-praktyka.htm, [dostęp: 03.05.2021].

https://www.jankowskit.pl/metodyka-nauczania-i-dydaktyka/taksonomia-blooma.html, [dostęp: 30.03.2021].

https://www.kolorowankionline.net/, [dostęp: 07.04.2021].

https://www.microsoft.com/pl-pl/microsoft-365/powerpoint, [dostęp: 07.04.2021].

https://www.microsoft.com/pl-pl/microsoft-teams/log-in, [dostęp: 07.04.2021].

https://www.testportal.pl/, [dostęp: 07.04.2021].

https://www.youtube.com/?gl=pl&hl=pl, [dostęp: 07.04.2021].

https://www.youtube.com/intl/ALL_pl/kids/, [dostęp: 07.04.2021].

Jakubowska P., praca licencjacka pt.: *Wspieranie rozwoju kompetencji muzycznych dzieci poprzez stosowanie wybranych metod edukacji muzycznej na przykładzie autorskiego projektu działań edukacyjnych w klasie trzeciej*, materiał niepublikowany, materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/, [dostęp: 14.06.2021].

Janiczak S., praca licencjacka pt.: *Kształtowanie poczucia własnej wartości w grupie na przykładzie autorskiego projektu działań edukacyjnych w klasie trzeciej*, materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/, [dostęp: 14.06.2021].

Kinasz K., praca licencjacka pt.: *Niwelowanie lęków dziecięcych poprzez wykorzystywanie elementów bajkoterapii na przykładzie autorskiego projektu działań edukacyjnych w najstarszej grupie przedszkolnej*, materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/, [dostęp: 14.06.2021].

Konecka M., praca licencjacka pt.: *Stymulowanie umiejętności grafomotorycznych dzieci czteroletnich poprzez wykorzystanie wybranych technik plastycznych na przy-*

kładzie autorskiego projektu edukacyjnego działań edukacyjnych w grupie przedszkolnej, materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/, [dostęp: 14.06.2021].

Konstruktywizm jako teoria uczenia się, http://encyklopediadziecinstwa.pl/index.php/Konstruktywizm_jako_teoria_uczenia_si%C4%99, [dostęp:03.05.2021].

Kryń E., praca licencjacka pt.: *Stymulowanie rozwoju mowy dzieci poprzez zastosowanie wybranych elementów logorytmiki na przykładzie autorskiego projektu działań edukacyjnych w najstarszej grupie przedszkolnej*, materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/, [dostęp: 14.06.2021].

Kucharska M., praca licencjacka, pt.*: Wykorzystywanie wybranych baśni Hansa Christiana Andersena we wspieraniu rozwoju emocjonalnego dzieci w wieku wczesnoszkolnym na przykładzie autorskiego projektu edukacyjnego w klasie drugiej*, materiał, niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/, [dostęp: 14.06.2021].

Kwapisz M., praca licencjacka pt.: *Wykorzystywanie fragmentów wybranych filmów animowanych we wspieraniu rozwoju społecznego dzieci w wieku przedszkolnym na przykładzie autorskiego projektu działań edukacyjnych w najstarszej grupie*, materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/, [dostęp: 14.06.2021].

Meyer O., praca licencjacka pt.: *Wspieranie rozwoju językowego dzieci bilingwistycznych na przykładzie autorskiego projektu działań edukacyjnych w najstarszej grupie przedszkolnej*, materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/,[dostęp: 14.06.2021].

Mioduszewska E., *Formy dydaktyczne*, http://www.publikacje.edu.pl/publikacje.php?nr=10274, [dostęp: 24.01.2021].

Piosik R., praca licencjacka pt.: *Wykorzystanie gier i zabaw matematycznych do wspomagania rozwoju umysłowego dzieci na przykładzie autorskiego projektu działań edukacyjnych w najstarszej grupie przedszkolnej*, materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/,[dostęp: 14.06.2021].

Regulamin praktyk, https://pedagogika.uni.wroc.pl/Instytut-Pedagogiki/Studenci-i-absolwenci/Praktyki-studenckie, [dostęp: 07.04.2021].

Skalska K., praca licencjacka pt.: *Doskonalenie sposobów rozwiązywania konfliktów przez dzieci poprzez wykorzystanie wybranych elementów teorii Thomasa Gordona na podstawie autorskiego projektu działań edukacyjnych w najstarszej grupie przedszkolnej*, materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/, [dostęp: 14.06.2021].

Stróżyńska-Kapała A., praca licencjacka pt.: *Wykorzystanie zajęć rytmicznych w zaspokajaniu potrzeby aktywności fizycznej dzieci w wieku przedszkolnym na przykładzie autorskiego projektu działań edukacyjnych w najstarszej grupie*, materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/, [dostęp: 14.06.2021].

Syguła-Iwaniuk M., *Metody aktywizujące uczniów*, https://sp50.bialystok.pl/uploads/sprawy_wa%C5%BCne_menu/4_szkola/publikacje/2018_2019/REFERAT%20metody%20aktywizuj%C4%85ce%20uczni%C3%B3w.pdf, [dostęp 04.05.2021].

Syrek K., praca licencjacka pt.: *Zastosowanie wybranych elementów terapii integracji sensorycznej we wspomaganiu rozwoju motoryki dzieci na przykładzie autorskiego projektu działań edukacyjnych w średniej grupie przedszkolnej*, materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/, [dostęp: 14.06.2021].

Szemiel A., praca licencjacka pt.: *Wykorzystanie aktywności zabawowej dzieci w kształtowaniu ich nawyków zdrowego odżywiania się na przykładzie autorskiego projektu działań edukacyjnych w najstarszej grupie przedszkolnej*, materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/, [dostęp: 14.06.2021].

Waliduda I., praca licencjacka pt.*: Zapoznawanie dzieci ze zjawiskiem wielokulturowości na przykładzie autorskiego projektu działań edukacyjnych w klasie pierwszej*, materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/, [dostęp: 14.06.2021].

Waś K., praca licencjacka, pt.: *Wykorzystanie elementów metodyki zuchowej w przyswajaniu norm i zachowań społecznych przez dzieci na przykładzie autorskiego projektu działań edukacyjnych w grupie 5–6 latków*, materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/, [dostęp: 14.06.2021].

Wiench M., praca licencjacka pt.: *Wykorzystywanie fragmentów wybranych filmów animowanych we wspieraniu rozwoju emocjonalnego dzieci w wieku przedszkolnym na przykładzie autorskiego projektu działań edukacyjnych w grupie średniej*, materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/, [dostęp: 14.06.2021].

Wojciechowska K., praca licencjacka pt.: *Wspomaganie rozwoju muzycznego dzieci sześcioletnich poprzez wykorzystanie wybranych koncepcji edukacji muzycznej na podstawie autorskiego projektu działań edukacyjnych w przedszkolu*, materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/, [dostęp: 14.06.2021].

Woźniak A., praca licencjacka pt.: *Wykorzystanie wybranych bajek i baśni w stymulowaniu wyobraźni dzieci na przykładzie autorskiego projektu działań edukacyjnych w najstarszej grupie przedszkolnej*, materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/, [dostęp: 14.06.2021].

Wróbel P., praca licencjacka pt.: *Rozwijanie umiejętności kreatywnego myślenia dzieci poprzez twórcze zabawy na przykładzie autorskiego projektu działań edukacyjnych w średniej grupie przedszkolnej,* materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/, [dostęp: 14.06.2021].

www.jamboard.google.com, [dostęp: 07.04.2021].

www.learningapps.org, [dostęp: 07.04.2021].

www.mentimeter.com, [dostęp: 07.04.2021].

www.voki.com/site/create, [dostęp: 07.04.2021].

Zagrodna A., praca licencjacka pt.: *Wykorzystanie elementów bajkoterapii do wspierania rozwoju emocjonalnego dzieci na przykładzie autorskiego projektu działań edukacyjnych w średniej grupie przedszkolnej*, materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/, [dostęp: 14.06.2021].

Zielińska P., praca licencjacka pt.: *Wykorzystanie wybranych baśni H.Ch. Andersena we wspieraniu systemu wartości dzieci w wieku wczesnoszkolnym na podstawie autorskiego projektu działań edukacyjnych w klasie drugiej*, materiał niepublikowany, https://apd.uni.wroc.pl/, [dostęp: 14.06.2021].

Biogram

dr Ewa Musiał, adiunkt, od 2003 pracownik dydaktyczno-naukowy w Instytucie Pedagogiki Uniwersytetu Wrocławskiego. Bogate doświadczenie zawodowe nauczycielskie. Uczestniczka ponad 60 form doskonalenia zawodowego. Autorka ponad 70 publikacji naukowych, w tym 6 redakcji. Zainteresowania badawcze o charakterze pedeutologicznym koncentrują się na zagadnieniu profesjonalizmu zawodowego nauczycieli przedszkolnych i wczesnoszkolnych.
e-mail: ewa.musial@uwr.edu.pl

dr Grażyna Szabelska
Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Wałczu

FORSIGHT SPOŁECZNY W PRODIAGNOZIE DZIECKA KRZYWDZONEGO W RODZINIE

SOCIAL FORSIGHT IN THE DIAGNOSIS OF A CHILD HARMED IN THE FAMILY

Abstrakt: Artykuł prezentuje badania w zakresie wstępnego rozpoznawania przypadków przemocy wobec dziecka w rodzinie. Ujawniono, że problem przemocy w opinii nauczycieli dotyka dzieci w różnej postaci i nasileniu, jak również stwierdzono współwystępowanie różnych form przemocy jednocześnie. Badania ukazały, że szkoła jest środowiskiem, w którym istnieją duże możliwości wstępnego diagnozowania problemu krzywdzenia dziecka w rodzinie. Wiedza i postawy wychowawców dotyczące uczniów oraz ich rodzinnego środowiska umożliwiają wykrywanie przemocy fizycznej, psychicznej, zaniedbania oraz w mniejszym zakresie molestowania seksualnego w rodzinie. Przypadki krzywdzenia dziecka w środowisku rodzinnym diagnozuje 68% próby badawczej nauczycieli. Jednocześnie z badań wynika, że 32% badanych wychowawców nigdy nie spotkało się z przypadkiem dziecka krzywdzonego w rodzinie w trakcie wykonywania zawodu. Badania potwierdziły wstępne założenie o istniejącej potrzebie szkolnej prodiagnozy problemu dziecka krzywdzonego w rodzinie. Przypuszczalnie środowisko wychowawców klas I–III szkół podstawowych może odgrywać kluczową rolę w tym procesie.

Słowa kluczowe: szkolna prodiagnoza krzywdzenia, diagnostyczne aspekty krzywdzenia, przemoc

Summary: The article concentrates on child abused and neglect problems in the family environment. It presents researches on the diagnostic aspects of abusement. Four types of maltreatment are usually recognized by teachers: physical abuse, emotional abuse, neglect and sexual abuse. Work shows many destructive forms of abusement. They are often associated with many physical injuries, mental problems or delayed growth and development. Different forms of abusements often coexist and overlap. The article also concerns on capability and conditionality of preliminary identifying

this problem by teachers at school. Researches carried on 166 teachers of primary schools have showed 215 identifed cases of violece victims. Adequate level of assistance and supports does not accompany these reconnaissance. The model of school prodiagnosis of child abuse and neglect is suggested in effect of undertaken research.

Key words: school prodiagnosis, diagnostic aspects of abusement, violence

Wstęp

W XXI wieku zjawisko krzywdzenia dziecka w rodzinie staje się coraz poważniejszym problemem zarówno społecznym jak i badawczym. Konsekwencje doświadczania krzywdzenia w dzieciństwie wykraczają poza jednostkowe losy poszczególnych członków rodziny[1]. Proces diagnozowanie i pomocy ofiarom krzywdzonemu ma związek z szerszymi procesami i przemianami społeczno-kulturowymi zachodzącymi społeczeństwie. W latach dziewięćdziesiątych XX wieku problematyka krzywdzenia dziecka w rodzinie przestała być tematem tabu i nastąpił rozwój instytucjonalnej pomocy ofiarom krzywdzenia [2], jednak nadal dostrzegalny jest deficyt naukowych koncepcji, które skutecznie mogą przeciwdziałać temu zjawisku. Referat stanowi prezentację wybranych aspektów badań własnych nad zjawiskiem szkolnej prodiagnozy krzywdzenia dziecka w rodzinie. Problematykę diagnozy i pomocy dziecku krzywdzonemu przedstawiono w szerokim kontekście literatury pedagogicznej ostatnich dekad[3]. Aktualnie, w obliczu diagnozowanej skali przypadków

---

[1] por. S. Kawula, J. Brągiel, A.W. Janke, *Pedagogika rodziny*, Toruń 1996; I. Pospiszyl, *Przemoc w rodzinie.* Warszawa 2000; A. Pacewicz, *O przemocy wobec dzieci*, Warszawa 1993; K. Marzec-Holka, *Nie będziesz bił dziecka swego.* Bydgoszcz 1996; J. Brągiel, *Zrozumieć dziecko krzywdzone*, Opole 1996; M. Szymańczak, *Pojęcie krzywdzenia dzieci*, [w:] *Dziecko krzywdzone. Próba opisu*, E. Czyż (red.), Warszawa 1995; A. Śniegulska, *Przemoc wobec dziecka w rodzinie i szkole*, Przemyśl 2003.

[2] E. Jarosz, *Ochrona dzieci przed krzywdzeniem. Pespektywa lokalna i globalna*, Katowice 2009; E. Kantowicz, *Ochrona praw dziecka w kontekście działalności UNICEF.* Warszawa; E. Kantowicz, *Kształcenie pedagogów w zakresie ochrony praw dziecka.* „Problemy opiekuńczo-wychowawcze" 1998, nr 9.

[3] J. Brągiel., *Zrozumieć dziecko krzywdzone*, Opole 1996; K. Browne, M. Herbert, *Zapobieganie przemocy w rodzinie*, Warszawa 1999; E. Jarosz, *Ochrona dzieci*

przemocy wobec dziecka istotne jest rozstrzygnięcie pytania o rolę szkoły, jaką może ona wypełniać w procesie przeciwdziałania krzywdzeniu dziecka. Czynności nauczyciela-wychowawcy w zakresie rozpoznawania i zgłaszania krzywdzenia mieszczą się w teoretycznych ramach protodiagnozy klinicznej, rozumianej w ujęciu psychologii społecznej za Stanisławem Kowalikiem jako „proces poznawczy zachodzący w społeczeństwie, który ma na celu wyodrębnienie spośród jego członków tych, którzy nie są w stanie poprawnie regulować własnych stosunków z otoczeniem i którzy w wyniku tego wstępnego rozpoznania trafiają do odpowiednich specjalistów(...)”[4].

Działanie w ramach klinicznej protodiagnozy jest w różnym stopniu realizowane przez wszystkich członków społeczeństwa. Szkolna prodiagnoza stanowi ogniwo pośredniczące pomiędzy rozpoznaniem ofiar krzywdzenia dokonywanym przez ogół społeczeństwa a profesjonalną diagnozą krzywdzenia dokonywaną przez wyspecjalizowane instytucje[5].

Ustalenia definicyjne

Na użytek opracowania przyjęto szereg operacyjnych definicji pojęć związanych z przedmiotem badań. Rozumienie przemocy określa się ramowo jako „fizyczne lub umysłowe działanie na szkodę, wykorzystywanie seksualne, zaniedbywanie lub maltretowanie dziecka poniżej 18 roku życia przez osobę odpowiedzialną za pomyślny jego rozwój oraz działania, które stanowią zagrożenie dla jego rozwoju”[6]. Przemoc fizyczna rozumiana jest jako „akt przeprowadzony z zamiarem spowodowania cierpienia fizycznego czy krzywdy

---

przed krzywdzeniem. Pespektywa lokalna i globalna, Katowice 2009; G.E. Szabelska, *Przemoc w wychowaniu jako zagrożenie rozwoju dziecka- wychowanka*, [w:] *Współczesne konteksty wychowania*, A.M. de Tchorzewski (red.), Bydgoszcz 2002.

[4] J. Brzeziński, S. Kowalik, *Protodiagnoza kliniczna*, [w:] *Społeczna psychologia kliniczna*, H. Sęk (red.), Warszawa 2002, s. 250.

[5] G.E. Szabelska, *Dziecko krzywdzone w rodzinie – szkolna prodiagnoza zjawiska*, [w:] *Dziecko a zagrożenia współczesnego świata*, S. Guz (red.), Lublin 2008.

[6] M. Szymańczak, *Pojęcie krzywdzenia dzieci*, [w:] *Dziecko krzywdzone. Próba opisu*, E. Czyż (red.), Warszawa 1995; A. Śniegulska, *Przemoc wobec dziecka w rodzinie i szkole*, Przemyśl 2003.

innej osobie".[7] Z kolei przemoc psychiczną interpretowano w ujęciu Jamesa Garbarino i ma ona miejsce wówczas, gdy podejmowane z premedytacją działania zmierzają do niszczenia lub obniżenia możliwości prawidłowego rozwoju dziecka bez stosowania przemocy fizycznej[8].

Rozumienie zaniedbywania przyjęto za Michałem Szymańczakiem, utożsamiając je z niezaspokajaniem potrzeb dziecka niezbędnych dla jego prawidłowego rozwoju a związanych z odżywianiem, ubiorem, schronieniem, higieną, opieką medyczną, kształceniem oraz psychiką dziecka[9]. Natomiast za ofiarę seksualnego molestowania uznaje się „każdą jednostkę w wieku bezwzględnej ochrony (...) jeżeli osoba dojrzała seksualnie, czy to przez świadome działanie, czy też przez zaniedbanie swoich społecznych obowiązków lub obowiązków wynikających ze specyficznej odpowiedzialności za dziecko, dopuszcza do zaangażowania dziecka w jakąkolwiek aktywność natury seksualnej, której intencją jest seksualne zaspokojenie osoby dorosłej"[10]. Analizę rozpoznanych w badaniach przypadków krzywdzenia oparto na klasyfikacji stopnia nasilenia krzywdzenia zgodnie z koncepcją Kevina Browne'a i Martina Herberťa[11]. Zaproponowany przez autorów model wyróżnia poziomy nasilenia przemocy: „mniej dotkliwej", „umiarkowanie dotkliwej", „bardzo dotkliwej" i „zagrażającej życiu"[12].

Cel, problematyka i metoda badań własnych

Celem podjętych badań była wielowymiarowa diagnoza problemu krzywdzenia dziecka w rodzinie uzyskana na podstawie zawodowych doświadczeń

---

[7] K. Brownem, M. Herbert, *Zapobieganie przemocy w rodzinie*, Warszawa 1999; I. Pospiszyl, *Przemoc w rodzinie*, Warszawa 2000.

[8] J. Garbarino, E. Guttmann, J.W. Seeley, *The Psychologically Battered Child*, San Francisco–London 1986.

[9] M. Szymańczak, *Pojęcie krzywdzenia dzieci*, [w:] *Dziecko krzywdzone. Próba opisu*, E. Czyż (red.), Warszawa 1995.

[10] D. Glaser, S. Frost, *Dziecko seksualnie wykorzystywane*, Warszawa 1995; A. Śniegulska, *Przemoc wobec dziecka w rodzinie i szkole,* Przemyśl 2003.

[11] J. Garbarino, E. Guttmann, J.W. Seeley, *The Psychologically Battered Child*, San Francisco–London 1986; A. Pacewicz, *O przemocy wobec dzieci*. Warszawa 1993.

[12] K. Browne, M. Herbert, *Zapobieganie przemocy w rodzinie*, Warszawa 1999.

wychowawców klas nauczania wczesnoszkolnego. W celu uzyskania odpowiedzi na postawione problemy badawcze zastosowano metodę sondażu diagnostycznego. W jego ramach posłużono się techniką ankiety. Narzędzie badawcze stanowił autorski kwestionariusz ankiety opracowany w Katedrze Teorii Wychowania, Aksjologii i Deontologii Nauczycielskiej Akademii Pedagogicznej im. KEN w Krakowie[13]. Badaniom poddano losowo dobranych 166 nauczycieli klas I–III szkół podstawowych na terenie miasta Bydgoszczy.

Wyniki badań

Na podstawie zebranych danych empirycznych ustalono, że z przypadkami krzywdzenia dziecka w rodzinie, w toku swojej pracy zawodowej spotkało się 113 badanych nauczycieli klas I–III szkół podstawowych. Stanowi to 68% próbki badawczej nauczycieli. Łącznie, badani nauczyciele wstępnie rozpoznali 215 przypadków dzieci krzywdzonych w rodzinie. W opisywanych przez wychowawców przypadkach krzywdzenia występuje zarówno przemoc fizyczna, psychiczna, zaniedbanie i wykorzystywanie seksualne. Ujawniono, iż najwięcej dzieci doświadcza zaniedbywania. Pośród rodzin krzywdzących, 66% przypadków to rodziny zaniedbujące dzieci. Najczęściej wskazywaną przez wychowawców formą zaniedbania jest brak czułości (52,1%) i brak zainteresowania nauką dziecka (52,6%). Zaniedbywanie interpretowane jest w większości przypadków w kategoriach umiarkowanego nasilenia (29,7%). Nieco mniejsza jest liczba ofiar przemocy emocjonalnej – 62,3%. Przemoc ta przejawia się głównie w formach agresji słownej: wyzywanie (54%) i przekleństwa (48%). Przemoc psychiczną rozpoznają nauczyciele najczęściej w postaci bardzo dotkliwej (32,21%). Porównywalna w sensie ilościowym do przemocy emocjonalnej jest skala krzywdzenia fizycznego: 60% dzieci krzywdzonych doświadcza przemocy fizycznej najczęściej w formie bicia ręką (51%) oraz bicia pasem, rzemieniem (35,8%). Badając aspekt nasilenia tej przemocy ujawniono, że przemoc fizyczną wykrywają wychowawcy naj-

[13] Szabelska G.E., *Szkolna prodiagnoza krzywdzenia dziecka w rodzinie*. Niepublikowana praca doktorska. Akademia Pedagogiczna im. Komisji Edukacji Narodowej, Kraków 2006.

częściej w przypadkach umiarkowanie dotkliwych (36,7%). Z kolei przemocy seksualnej w opinii badanych wychowawców może doświadczać około 10,7% dzieci rozpoznanych jako krzywdzone. Wykorzystywanie seksualne najczęściej opisywane jest w postaci mniej dotkliwej (5,5%). Uzyskana liczba danych jest jednak niewystarczająca dla wyciągania prawomocnych wniosków w tym zakresie. Można przypuszczać, że krzywdzenie w postaci molestowania seksualnego najtrudniej poddaje się wstępnej diagnozie. Jednocześnie wychowawcy przejawiają duże wyczulenie na ten rodzaj krzywdzenia i skłonni są do szybszej reakcji i częściej relacjonują w badaniach formy mniej dotkliwe w porównaniu do innych rodzajów przemocy. Z kolei w odniesieniu do przemocy psychicznej przeciwnie – wychowawcy skupiali uwagę na przypadkach bardzo dotkliwych pomijając pośrednie stopnie nasilenia tego krzywdzenia. W zakresie przemocy fizycznej i zaniedbania dominują przypadki charakteryzowane jako umiarkowanie dotkliwe.

Wyniki badań w zakresie objawów i następstw przemocy ukazały, iż szkolna ocena zagrożenia krzywdzeniem w rodzinie opiera się na obserwacji głównie dziecka i częściowo rodziców. Wychowawca obserwuje niepokojące objawy w wielu sytuacjach o zróżnicowanym charakterze. Porównuje je następnie z zachowaniem innych dzieci oraz zachowaniem dziecka w przeszłości. Elementy poddające się takiej obserwacji to: wygląd, zachowanie, wypowiedzi dziecka, analiza jego wytworów, osiągnięć w nauce oraz interakcji z rówieśnikami i nauczycielami. Szkolne funkcjonowanie ucznia doświadczającego przemocy w domu jest na tyle zaburzone, że wyraźnie różni się od przeciętnego zachowania dziecka. Objawy psychosomatyczne były jednak stosunkowo rzadko rozpoznawane przez nauczycieli. U zdecydowanej większości dzieci podejrzanych o krzywdzenie wychowawcy nie rozpoznawali żadnych objawów o charakterze psychosomatycznym. Najczęściej relacjonowano w tej grupie bóle brzucha (20%). Ten typ objawów obserwowano częściej u dzieci krzywdzonych fizycznie i psychicznie. Wychowawcy opisując obserwowane symptomy o charakterze emocjonalno-behawioralnym wymieniali najczęściej: nagłe zmiany zachowania, nadpobudliwość ruchową, chęć skupienie uwagi innych na sobie, nadmierna dorosłość lub infantylność. Z drugiej strony zauważalna była też tendencja do unikania skupiania uwagi innych na sobie, uleganie innym oraz obniżona samoocena i brak wiary w siebie. Objawy z tej grupy występowały często u 30% – 50% dzieci krzywdzonych. Typ objawów w postaci zaburzeń socjalizacji o charakterze zachowań aspołecznych występował w dużym nasileniu u około 30% do 40%

dzieci. Pojawiły się one u dzieci pod postacią takich symptomów jak: nadmierna lękliwość, zamykanie się w sobie, trudności z nawiązaniem i utrzymaniem przyjaźni, widoczne poczucie zagubienia i smutek. Najczęściej jednak u dzieci krzywdzonych w rodzinie wychowawcy rozpoznawali typ zaburzeń socjalizacji o charakterze zachowań antyspołecznych. Nauczyciele u około 80% dzieci podejrzanych o krzywdzenie wskazywali na określone formy i nasilenia agresywności wobec innych, w tym czasami wobec nauczyciela. Dzieci te często były postrzegane jako inicjatorzy konfliktów w klasie. Ofiary krzywdzenia w rodzinie w opinii wychowawców przejawiały też określone symptomy trudności szkolnych. Na przykład znaczący okazał się fakt, iż tylko 10% dzieci krzywdzonych systematycznie odrabiało zadania domowe. Łącznie 40% ofiar krzywdzenia według wychowawców permanentnie przeszkadzało w prowadzeniu lekcji. Cechował je też w blisko 60% brak ciekawości i poznawczej aktywności na lekcji. Inną grupą objawów okazały się niepokojące relacje pomiędzy rodzicem a dzieckiem, które sprowadzały się do dwóch kategorii – nadmiernego dystansu wobec rodzica oraz bardzo silnego podporządkowania i lęku. Dystans wobec rodzica przypisywano raczej relacji z matką, a silny lęk zdecydowanie częściej wobec ojca. Interesującym wynikiem badań jest fakt, iż w opinii wychowawców grupa tzw. typowych objawów krzywdzenia okazała się najmniej reprezentatywna. W przypadku przemocy fizycznej wiąże się to z faktem, iż większość uznawanych za typowe objawy w postaci siniaków jest kamuflowana zarówno przez sprawcę jak i ofiarę przemocy, więc często nie stanowi symptomu dla wychowawcy. Bardzo częsty objaw siniaków, zanotowano u 3% dzieci krzywdzonych. Typowe gesty obronne spostrzegano u 7% dzieci krzywdzonych. Najłatwiejsze w rozpoznaniu były typowe objawy zaniedbania potwierdzane u około 30% dzieci krzywdzonych, które nie przejawiały nawyków czystości oraz cechował je brak zadbanego wyglądu. Badania potwierdziły występowanie określonych czynników ryzyka wystąpienia przemocy wobec dziecka związane z funkcjonowaniem rodziny. Należą do nich: niska pozycja społeczno-ekonomiczna, bezrobocie, niskie wykształcenie, zaburzona struktura rodziny, występowanie problemu uzależnień, szczególnie alkoholizmu oraz przestępczość. Rodziny, w których zaobserwowano przemoc w stosunku do dzieci, w 57,5% charakteryzowały się niskim statusem socjoekonomicznym. W 47% rodzin krzywdzących dziecko istnieje problem biedy i bezrobocia. Jak ukazują powyższe dane, dzieci rozpoznane jako krzywdzone stosunkowo często pochodzą z rodzin, gdzie występuje problem biedy i bezrobocia. Czynniki te stanowić

mogą wskaźnik podejrzenia przemocy jeśli towarzyszą mu inne symptomy przejawiane ze strony dziecka. Pośród matek krzywdzących tylko 5,4% a ojców 6,4% posiada wyższe wykształcenie. Rodzice, którzy zgodnie z rozpoznaniem wychowawców krzywdzą dzieci, w większości zakończyli edukację na poziomie zawodowym. Brak wykształcenia wiąże się z szeregiem dalszych uwarunkowań, które z kolei mogą mieć wpływ na stosowanie przemocy w sytuacjach konfliktowych. Niskie wykształcenie wiązać się może z brakiem świadomości potrzeb i możliwości rozwojowych dziecka, co często wpływa na zbyt surowe, nieadekwatne karanie dziecka. Niskie wykształcenie powoduje mniejszą umiejętność radzenia sobie ze stresem, co może w sytuacjach trudnych mieć bezpośredni wpływ na stosowanie przemocy. Brak aspiracji życiowych nisko wykształconych rodziców może mieć też wpływ na zaniedbania szkolne dziecka. Struktura rodzin dzieci rozpoznanych przez wychowawców jako krzywdzone to kolejny czynnik poddany analizie. Krzywdzone dzieci w 55,5% pochodziły z rodziny pełnej, jednak w przypadku 44,6% dzieci krzywdzonych była to rodzina niepełna. W przypadku 41,4% tych rodzin, w których rozpoznano krzywdzenie dziecka, wystąpił problem nadużywania alkoholu. Działanie alkoholu jako czynnika wyzwalającego zachowania agresywne u niektórych osób wiąże się z faktem osłabiania zdolności kontrolowania emocji. W rodzinach, w których występuje problem nadużywania alkoholu statystycznie jest większe prawdopodobieństwo wystąpienia przemocy, zarówno wobec małżonka, jak i dziecka. W badaniach interesowano się też faktem, na ile wychowawcy rozpoznają pewne aspekty niepokojącego stosunku rodzica krzywdzącego wobec kwestii związanych z nauką dziecka i jego wychowaniem. Zaliczono do nich: unikanie kontaktu ze szkołą, nieadekwatne wymagania wobec dziecka w postaci nadmiernych wymagań, bądź zaniżania możliwości dziecka, postrzeganie dziecka jako sprawiającego trudności wychowawcze. Badania ujawniły, że 5,6% matek i 28% ojców krzywdzących dziecko nie utrzymuje żadnego kontaktu ze szkołą. Z kolei 15,8% matek i 8,4% ojców posiada nierealistyczne i zbyt wygórowane oczekiwania w stosunku do swoich dzieci. Niestety, zarówno w przypadku matek, jak i ojców, ponad 12% nie ma żadnych oczekiwań w stosunku do swoich dzieci. A w ok. 7 % następuje zaniżanie możliwości własnego dziecka. Prawie połowa matek 44,1%, które stosują różne formy przemocy uważa, że ich dzieci są trudne do kontrolowania i opanowania oraz twierdzi, że sprawiają one kłopoty wychowawcze. W odniesieniu do ojców stwierdzono brak wystarczającego kontaktu wychowawcy z rodzicem dziecka, które rozpoznano

jako krzywdzone. W odniesieniu do 68,2% ojców dzieci krzywdzonych wychowawca nie posiadał wystarczających informacji, by ustosunkować się do badanej kwestii. Wychowawcy sygnalizowali w badaniach brak zrównoważenia u części rodziców. Niezrównoważenie psychiczne wskazano u 10,7% matek i 8,4% ojców.

W zakresie podejmowanych przez nauczycieli działań badania ujawniły, iż 26% dzieci rozpoznanych wstępnie jako krzywdzone zostało otoczone opieką instytucjonalną wskutek zgłoszeń szkoły. Wychowawcy wobec 81% dzieci krzywdzonych podejmowali samodzielne próby wspierania dziecka. Jednocześnie badani nauczyciele w swoich działaniach zdawali się również na odpowiedzialność pedagogów szkolnych, którym zgłoszono 76 % rozpoznanych przypadków krzywdzenia[14].

Zakończenie

Reasumując, przeprowadzone badania miały na celu oszacowanie podstawowych wymiarów zjawiska przemocy wobec dziecka w rodzinie na podstawie wstępnego rozpoznania nauczycieli. Badania dowiodły, że zgodnie z rozpoznaniem nauczycieli 5,8% uczniów w środowisku miejskim w grupie wiekowej 7–9 lat doświadcza, co najmniej jednej formy krzywdzenia w rodzinie. Ujawniono, że problem ten dotyka dzieci w różnej postaci i nasileniu. Stwierdzono również, że nauczyciele rozpoznają współwystępowanie różnych form przemocy jednocześnie. Na podstawie zgromadzonego materiału można stwierdzić występowanie zaburzeń w wielu sferach życia dziecka krzywdzonego w rodzinie. Społeczne funkcjonowaniu dzieci krzywdzonych generalnie cechują dwie przeciwstawne tendencje: wycofanie bądź destrukcja. Obydwa sposoby funkcjonowania znacznie zmniejszają szanse optymalnego rozwoju ofiar krzywdzenia. Jednocześnie następstwa krzywdzenia wykraczają poza jednostkowe losy poszczególnych członków rodziny i mają związek z szerszymi procesami zachodzącymi w społeczeństwie. Uzyskany w trakcie ba-

[14] G.E. Szabelska, *Szkolna prodiagnoza krzywdzenia dziecka w rodzinie*. Niepublikowana praca doktorska. Akademia Pedagogiczna im. Komisji Edukacji Narodowej. Kraków 2006.

dań ogląd funkcjonowania szkolnej prodiagnozy uprawnia do postulowania wzmocnienia roli szkoły w procesie przeciwdziałania krzywdzeniu dzieci. Zasadnicze kierunki proponowanych działań powinny dotyczyć:

– Ustawicznego podnoszenia wiedzy i kompetencji nauczycieli w zakresie rozpoznawania i zgłaszania przypadków krzywdzenia dziecka w rodzinie.
– Kreowania form partnerskiej współpracy szkoły i specjalistycznych instytucji zaangażowanych w proces przeciwdziałania przemocy w rodzinie.
– Doskonalenia procedur zgłaszania wyspecjalizowanym podmiotom przypadków wstępnego rozpoznania krzywdzenia dziecka w rodzinie celem dalszej profesjonalnej diagnozy sytuacji rodzinnej dziecka.

Wnioski z przeprowadzonych badań prowadzą do sformułowania generalnego postulatu pełniejszego włączenia szkoły do systemu zapobiegania krzywdzeniu dziecka w rodzinie. Funkcje jakie wypełnia szkoła wymagają koordynowania działań na płaszczyźnie dydaktycznej, wychowawczej oraz opiekuńczej, co uprawnia i zobowiązuje do podejmowania zadań przeciwdziałających zjawisku krzywdzenia.

Bibliografia

Brągiel J., *Zrozumieć dziecko krzywdzone*, Opole 1996.
Browne K., Herbert M., *Zapobieganie przemocy w rodzinie*, Warszawa 1999.
Brzeziński J., Kowalik S., *Protodiagnoza kliniczna. Społeczna psychologia kliniczna*, H. Sęk (red), Warszawa 2002.
Garbarino J., Guttmann E., Seeley J.W., *The Psychologically Battered Child*, San Francisco–London 1986.
Glaser D., Frost S., *Dziecko seksualnie wykorzystywane*, Warszawa 1995.
Kantowicz E., *Ochrona praw dziecka w kontekście działalności UNICEF*, Warszawa.
Kantowicz E., *Kształcenie pedagogów w zakresie ochrony praw dziecka*, „Problemy opiekuńczo-wychowawcze" 1998, nr 9.
Kawula S., Brągiel J., Janke A.W., *Pedagogika rodziny*, Bydgoszcz 1997.
Kawula S., *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*, Toruń 1998.
Jarosz E., *Wybrane obszary diagnozowania pedagogicznego*, Katowice 2004.
Jarosz E., *Przemoc wobec dzieci. Reakcje środowisk szkolnych*, Warszawa 1998.
Jarosz E., *Ochrona dzieci przed krzywdzeniem. Pespektywa lokalna i globalna*, Katowice 2008.
Marzec-Holka K., *Nie będziesz bił dziecka swego*, Bydgoszcz 1996.
Piekarska A., *Przemoc, kary cielesne i krzywdzenie dzieci*, „Dziecko krzywdzone" 2003, nr 3.

Pospiszyl I., *Przemoc w rodzinie*, Warszawa 2000.
Szabelska G., *Szkolna prodiagnoza krzywdzenia dziecka w rodzinie. (Niepublikowana praca doktorska).* Akademia Pedagogiczna im. Komisji Edukacji Narodowej, Kraków 2006.
Szymańczak M., *Pojęcie krzywdzenia dzieci. Dziecko krzywdzone. Próba opisu*, E. Czyż (red.), Warszawa 1995.
Śniegulska A., *Przemoc wobec dziecka w rodzinie i szkole*, Przemyśl 2003.

Biogram

Dr Grażyna Szabelska – zainteresowania badawcze autorki oscylują wokół zagadnień teoretycznych podstawy wychowania, pedagogiki społecznej oraz pedagogiki rodziny. Podejmowała zagadnienia aksjologicznych aspektów wychowania, w tym szczególnie roli odpowiedzialności miłości, wolności i godność jako wartości w procesach edukacyjnych. W ramach zainteresowań pedagogiką rodziny diagnozowała zagrożenia współczesnej rodziny w tym nasilenie i formy przemocy wobec dziecka. Badała również uwarunkowania i zakres szkolnej prodiagnozy krzywdzenia dziecka w rodzinie.

dr Renata Malicka
Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Wałczu
https://orcid.org/0000-0001-7492-1353
mgr Barbara Komorowska
Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Wałczu
dr Mariusz Pacholak
Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Wałczu

INTUICJA I MYŚLENIE KWANTOWE JAKO DETERMINANTY URZECZYWISTNIENIA SPRAWNOŚCI MORALNYCH W EDUKACJI

INTUITION AND QUANTUM THINKING AS A MORAL SKILLS IN EDUCATION

Myśl zmienia świat – z moralnie neutralnego
w przeniknięty wartościami
(Michał Heller)

Abstrakt: Człowiek działa w wielu obszarach aksjologicznych: jako osoba działa w przestrzeni międzyludzkiej, jako osoba działa w przestrzeni międzyludzkiej, jako istota społeczna w aksjologii politycznej i doktrynalnej. Zgodnie z tą tezą autorzy tekstu podejmują dyskusję pedagogiczną, uwzględniającą intuicję i proces myślenia kwantowego jako warunków urzeczywistnienia pewnych umiejętności moralnych, zarówno w sferze wychowania, jak i życia społecznego. Intuicja i myślenie obejmują fizykę kwantową, co może spowodować (i niektórzy wybitni naukowcy i badacze potwierdzają) rewolucję w postrzeganiu świata, ale także w percepcji i zmianach w szkole i edukacji. Na zakończenie artykułu znajdują się praktyczne wskazówki.

Słowa kluczowe: pedagogika, sprawności moralne, intuicja, fizyka kwantowa, myślenie

Abstract: A human being acts in many axiological areas: as a person he acts in an interpersonal area, as a person he acts in an interpersonal area, as a social creature in a political and doctrinal axiology.

According to this thesis the authors of the text take up a pedagogic discussion, which takes into account intuition and the process of thinking as the conditions of

realizing some moral skills, both in the area of education and social life. Intuition and thinking include in quantum physics, which may cause- and some eminent scientists and researchers confirm it- a revolution in the perception of the world, but also in the perception and changes in school and education. In conclusion of the article there are some practical instructions.

Keywords: education, moral skills, intuition, quantum physics, thought

Wprowadzenie

Człowiek działa w trzech przestrzeniach aksjologicznych: jako osoba – w przestrzeni personalnej, jako istota społeczna – w aksjologii kulturowo-społecznej, jako obywatel – w aksjologii polityczno-doktrynalnej[1]. W każdej przestrzeni ludzka aktywność nakierowana jest na poznawanie wartości oraz ich urzeczywistnianie w czynach. Na gruncie edukacyjnym wartości – a wśród nich mądrość, szacunek, sprawiedliwość, godność i wiele innych – są kategorią edukacji i nauk o niej. Stanowią dla nich źródło inspiracji i dyrektyw. Dlatego należy uczynić wszystko, by sprawności moralne w przestrzeni edukacyjnej mogły być właściwie „rozpoznawane, rozumiane, akceptowane i respektowane"[2]. Zamiarem autorów niniejszego tekstu było ukazanie zasadności prakseologicznego wykorzystania zarówno kwantowego myślenia, jak i intuicji w procesie edukacyjnym oraz w życiu społecznym. Tymczasem – jak wskazuje literatura przedmiotu – w codziennej praktyce pedagogicznej nie zabiega się wystarczająco o wykorzystywanie wspomnianych kategorii. Na podstawie przeprowadzonej kwerendy można zaakcentować pewne próby wykorzystania osiągnięć fizyki kwantowej w edukacji.

---

[1] Por. A.E. Szołtysek, *Liberalny a chrześcijański system kulturowo-edukacyjny*, „Dydaktyka Literatury" 2009, t. XXVII, s. 17.

[2] W. Pasterniak, *Przestrzeń edukacyjna*, Zielona Góra 1995.

Pedagogiczne myślenie o edukacji

Myśl jest czynem człowieka
(Michał Heller)

Michał Heller przywołał opowieść księdza Józefa Tisznera, któremu znajomy góral powiedział, że „największą głupotą jest zmęczyć się myśleniem". Wielu ludzi wydaje się podzielać to przekonanie, ale zupełnie niezależnie od tego pozostaje faktem, że to właśnie myślenie stworzyło człowieka, a także jego kulturę i cywilizację. Myślenie jest też ludzkim przeznaczeniem[3].

Ideałem wychowawczym od zawsze był człowiek moralnie piękny, wszechstronnie wykształcony oraz udoskonalony przez zdobywane cnoty. Wielcy myśliciele podkreślali, że człowiek nie rodzi się w pełni gotowy do życia. Ma jedynie dyspozycje naturalne, wymagające odpowiedniego usprawnienia. To, co naturalne (zmysłowe, popędliwe, zwierzęce), musi zostać uprawione, uszlachetnione i poddane na służbę prawdzie, dobru i pięknie[4].

W związku z tym, że człowiek musi nabywać sprawności, bo nie rodzi się gotowy do życia, ktoś musi mu pomóc. Wielki na niego wpływ wywiera środowisko wychowawcze w którym dorasta. Niewątpliwie jednak najważniejsze znaczenie ma otoczenie dziecka. Są to głównie rodzice, najbliższa rodzina i nauczyciele w szkole. Wśród instytucji wychowawczych istotną funkcję pełnią – przede wszystkim – szkoła, grupa rówieśnicza oraz media.

Na etapie edukacji szkolnej największą rolę w wychowaniu młodego człowieka pełni nauczyciel. Obecnie bardzo rzadko mówi się o zawodzie nauczyciela w kontekście powołania, a przecież nauczyciele powinni być ludźmi szczególnymi, mieć takie cechy charakteru, jak łagodność, długomyślność, i roztropność[5]. Nauczyciel powinien umieć ponadto myśleć pedagogicznie.

Poszukując odpowiedzi na pytanie, czym jest myślenie pedagogiczne, należy skoncentrować się na wyjaśnieniu trudnego procesu psychicznego zwanego myśleniem. „Panuje przekonanie, iż człowiek ma dwie władze, które decydują o tym, że jest człowiekiem: zdolność myślenia i wolną wolę. W rzeczywistości nie są to dwie różne władze, lecz coś jednego. Bezwolnego

---

[3] Por. M. Heller, *Moralność myślenia*, Kraków 2015, s. 5.
[4] D. Zalewski, *Wychować człowieka szlachetnego*, Lublin 2003.
[5] *Ibidem*, s. 18.

kierowania myśli w tę lub inna stronę nie byłoby myślenia, lecz co najwyżej wykonanie z góry zadanego programu. Do istoty myślenia należy wolność, a więc także możliwość kierowania swoimi myślami. Właśnie dlatego myślenie jest ściśle związane z moralnością"[6].

Współcześni pedagodzy posługują się różnymi definicjami myślenia. Spotykamy się z definicją myślenia twórczego, analitycznego, syntetycznego, logicznego, schematycznego, praktycznego, teoretycznego itp. Nie wyróżnia się jednak myślenia pedagogicznego. A jednak ciekawym wyzwaniem dla kształtowania tożsamości pedagoga – jak pisał Bogusław Śliwerski – jest pytanie, jaką rolę powinno odgrywać w niej myślenie. Według przywołanego autora „myśleć pedagogicznie to znaczy myśleć pedagogiką, to nic innego, jak mówić o tym, o czym się myśli, a że myśli się o tym, co dla mówiącego jest z jakichś względów ważne, to «myślenie jak pedagog» jest skierowaniem naszej uwagi na to, co jest dla nas istotne ze względu na pedagogikę czy pedagogiczność czegoś"[7].

Ponadto w życiu każdego człowieka szczególnie istotną rolę zajmuje system wartości, którym kierujemy się w działaniu oraz w ocenie postępowania własnego i innych osób.

Wysiłek wychowawczy nauczycieli wpływa na właściwe rozumienie wartości moralnych i docenianie ich wielkiej wagi w życiu człowieka. Od prawidłowej pracy nauczycieli zależy, jakimi ludźmi będą ich wychowankowie, jak oni w przyszłości będą pełnić funkcje wychowawcze i kształtować przyszłe pokolenia.

W preambule „Kodeksu etyki nauczycielskiej" znajduje się odniesienie do wartości chrześcijańskich, które są podstawowe, uniwersalne i od lat niepodważalne. Zasadniczym celem świadczenia nauki jest uświadomienie nauczycielom dużej wagi moralnego wymiaru ich pracy oraz wezwanie do podjęcia pracy nad sobą, aby przywrócić zawodowi nauczyciela należny prestiż społeczny.

---

[6] M. Heller, *Moralność… op.cit*.

[7] B. Śliwerski, *Myśleć jak pedagog*, Sopot 2010.

Intuicja jako determinanta sprawności moralnych

By rozumnie postępować, sam rozum nie wystarcza
(Fiodor Dostojewski)

Rodzimy się, aby tworzyć i wykorzystywać szczegóły naszego życia jako artystyczne tworzywo. Pośród tego cudownego, nieprzewidywalnego życia zawsze mamy w swoim wnętrzu coś, co nas prowadzi, tj. wrodzone pole nawigacyjne, abyśmy z niego korzystali[8]. Tym polem nawigacyjnym jest (późnołacińskie) *intuitio* – „wejrzenie". Intuicja jest swoistym wyczuciem, przeczuciem, także aktem bezpośredniego uzyskiwania wiedzy, pewności w jakiejś sprawie bez rozumowania, wnioskowania[9].

Rozważania nad istotą intuicji mają dość długą i złożoną historię. Są one przedmiotem zainteresowania: psychologów, socjologów i filozofów. Pierwsze próby definiowania intuicji sięgają lat trzydziestych XX wieku i są głównie zasługą Carla Gustava Junga. Autor definiował intuicję jako funkcję psychologiczną, pozwalającą postrzegać rzeczywistość w sposób podświadomy. W wielu definicjach intuicji można wyodrębnić kilka wspólnych sposobów postrzegania tego terminu. Intuicja jest najczęściej kojarzona z działaniem podświadomym, żywiołowym i spontanicznym, czyli niezależnym od procesów myślowych, związanych z rozsądkiem. Warto wskazać na definicję Stewarda Shapiro, który uznał, że intuicja to proces percepcji zbudowany głównie z podświadomego łączenia różnych elementów informacji[10].

Jak pisał Fiodor Dostojewski, „by rozumnie postępować, sam rozum nie wystarcza"[11]. Użyteczność intuicji w procesie podejmowania decyzji potwierdzają następujące przesłanki: syntetyczne ujmowanie problemów, szybka ocena potencjalnych rozwiązań, generowanie niekonwencjonal-

---

[8] C. Adrienne, *Wstęp*,[w:] P. Peirce, *Intuicja. Jak słuchać wskazówek wewnętrznego głosu*, Łódź 2001, s. 14.

[9] Por. W. Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, 1994, termin *Intuicja*, s. 235.

[10] K. Kowalewski, *Rola intuicji w procesie decyzyjnym mikroprzedsiębiorców*, „ZN Politechniki Śląskiej" 2016, nr.19, s. 36

[11] M. Kacprzak, *Wpływ wybranych czynników na wykorzystanie intuicji w procesie decyzyjnym*, [w:] A. Grzegorczyk, *Procesy decyzyjne w warunkach niepewności*, Warszawa 2012, s. 49.

nych pomysłów oraz poszukiwanie problemów w przeszłości, a nie „w teraźniejszości".

Zatem zapytajmy, czy w ogóle wychowanie intuicyjne jest możliwe oraz czy jest dobre dla dziecka? Odpowiedź brzmi: jest możliwe i jest dobre dla dziecka, o ile nasze wychowanie nie było zaburzone – podaje Monika Rościszewska-Woźniak, psycholog kliniczny[12]. U wielu osób, zwłaszcza młodych rodziców, nauczycieli, wychowawców, intuicja bywa ukryta głęboko, jest niewidoczna i „zakurzona". Nie oznacza to, że jest ona darem zarezerwowanym dla wybranych, z którym trzeba się urodzić. To jeden z mitów dotyczących intuicji. Intuicja jest zawsze wglądem ujmującym ideę, istotność. Myślenie intuicyjne – w przeciwieństwie do myślenia analitycznego – sprowadza się do bezpośredniego rozumienia[13]. Można więc postawić tezę, że im wyższy poziom rozumienia wartości, sprawności moralnych, tym pełniejsze ich urzeczywistnianie w praktyce szkolnej i życiu jednostki, a skoro intencja poczyna się w myśli człowieka[14], to nauczyciel może przemieniać świat (siebie, drugiego człowieka, przestrzeń edukacyjną), uczynić go trochę lub znacznie lepszym.

Wykorzystanie osiągnięć fizyki kwantowej w wychowaniu i życiu człowieka

Dopóki nie uczynisz nieświadomego – świadomym,
będzie ono kierowało Twoim życiem,
a Ty będziesz nazywał to przeznaczeniem
(Carl G. Jung)

Rewolucje naukowe wywierają przemożny wpływ na życie ludzi i społeczeństw. Jak pisał wybitny filozof, teolog i kosmolog ksiądz Michał Heller – na ogół znacznie większy niż rewolucje polityczne. Po stu latach z politycznej rewolucji

---

[12] Por. http://natemat.pl/61973,artur-zmijewski-jestem-ojcem-intuicyjnie-czy-to-najlepszy-sposob-na-wychowanie-dziecka, [dostęp: 21.04.2017].

[13] A.E. Szołtysek, *Filozofia myślenia. Ontologiczne, językowe i metodologiczne determinanty myślenia*, Kraków 2011, s. 81.

[14] Por. M. Heller, *Moralność…*, *op.cit*., s. 10.

pozostaje tylko nikłe wspomnienie w podręcznikach historii, a Newtonowski przewrót po ponad trzystu latach wciąż wydaje nowe owoce i jest nadal obecny w kolejnych rewolucjach naukowych. Nowożytna fizyka przeżyła kilka rewolucji na większą skalę. Do największych zalicza się: powstanie fizyki w XVII wieku – tak zwana rewolucja klasyczna, przebudowa podstaw fizyki z początkiem XX wieku – tak zwana rewolucja kwantowo-relatywistyczna – ten ostatni przełom trwa obecnie i coraz częściej określa się go mianem „nowej fizyki"[15].

Zgodnie z zasadą psychologii kwantowej nasze myśli się materializują. To od nich i od naszej podświadomości zależy to, co spotyka nas w życiu i w szkole, a dla ułatwienia i urzeczywistniania się swoich myśli bardzo pomocny będzie trening autogenny.

Niewykluczone, że dzięki fizyce kwantowej będzie możliwe udzielenie odpowiedzi na pytanie: jak działa skomplikowany mechanizm otaczającej nas rzeczywistości? Możliwa będzie także zmiana rzeczywistości w ogóle, a co za tym idzie rzeczywistości szkolnej.

W myśl podstaw fizyki kwantowej można wnioskować, że jeśli nauczyciel w szkole będzie niesprawiedliwy, będzie faworyzował jednych, karcił niesłusznie drugich, a uczeń będzie tego doświadczał i negatywnie myślał o tym, że szkoła jest zła, niesprawiedliwa, zakłamana, to taka właśnie rzeczywistość w przestrzeni edukacyjnej będzie funkcjonowała. Jeśli nauczyciel będzie dobry, sprawiedliwy i życzliwy to szkoła będzie spełniała oczekiwania uczniów, będzie miejscem przyjaznym, bezpiecznym i chętnie uczęszczanym zarówno przez dzieci jak i nauczycieli.

Może zatem nadszedł już czas na szerokie zastosowanie fizyki kwantowej w życiu społecznym i szkole. Z literatury przedmiotu wiemy już, że każda myśl człowieka wibruje w polu kwantowym i wysyła sygnały, dzięki czemu przyciąga odpowiednie informacje zwrotne, będące odpowiedzią na wysłany sygnał. Umysł funkcjonuje w połączeniu z energią i fizyką kwantową[16]. Gdyby zatem zaproponować społeczności szkolnej godną naśladowania, zaangażowaną kadrę nauczycielską, gdyby dzieci i młodzież z ciekawością poznawczą każdego dnia uczestniczyli w zajęciach szkolnych i pozaszkolnych; z czasem – w ich przekonaniu – szkoła stanie się instytucją, do której z przyjemnością będą uczęszczać.

---

[15] M. Heller, *Nowa fizyka i nowa teologia*, Kraków 2014, s. 42.

[16] G. Glinka, *Narzędzia rozwoju osobistego. Medytacje, wizualizacje i inne techniki uwalniania emocji*, Białystok 2020.

Dyrektywy adresowane do praktyki szkolnej

Chcąc zapewnić dziecku godne warunki kształcenia i wychowania, sprzyjające rozwojowi jednostki, należy przede wszystkim umożliwić mu współpracę z nauczycielem, bo żeby nauczanie było efektywne, musi uwzględniać relację. Wybitni nauczyciele wiedzą, że aby pomóc dziecku rozwijać potencjał, muszą najpierw nawiązać z nim prawdziwą relację: poznać je, zaprzyjaźnić się z nim, znać jego predyspozycje, wiedzieć czym interesuje, jakie ma marzenia czy problemy.

Znany pedagog Andrzej Szyszko-Bohusz pisał, że „we współczesnym świecie, gonitwa za osiągnięciami dobrobytu materialnego, władzy luksusu kosztem zniewolenia i pauperyzacji szerokich rzeszy ludzkich, doprowadziła do eskalacji fundamentalnego kryzysu doby globalizacji oraz kryzysu pedagogicznego w historii wychowania i nauczania młodego pokolenia bez precedensu w historii wychowania”[17]. Tę sytuację z całą pewnością można przenieść na grunt przestrzeni szkolnej i nauczania.

Żyjemy w czasach, w których nowe podejście do siebie oraz swojej społecznej roli jest niezbędne do wyartykułowania. Wynika to z licznych zagrożeń cywilizacyjnych oraz kryzysów w wielu dziedzinach życia. Mają one bowiem ewidentny wpływ na dobrostan indywidualny i społeczny, w tym zdrowie oraz wartości humanistyczne, podobnie jak życie jednostek i w skali globu[18].

Zawód nauczyciela, we współczesnych czasach, chyba bardziej niż kiedykolwiek, wymaga specjalistycznego przygotowania w zakresie pożądanych sprawności i umiejętności, które powinny być wzmocnione wiedzą ogólnoteoretyczną, pedagogiczną lub specjalistyczną.

Inspiracją dla współczesnej edukacji są badania nad oczekiwaniami amerykańskich uczniów wobec szkoły, które wykazały, że uczniowie chcieliby „używać więcej mobilnych urządzeń w swojej nauce, np. telefonów komórkowych, odtwarzaczy mp3 czy smartfonów. Mają do nich dość swobodny dostęp i traktują obecność komputera w kieszeni jako oczywistość, a przez to dostrzegają, jak dużą rolę mogłyby odegrać w ich edukacji. Tę potrzebę

---

[17] A. Szyszko-Bohusz, *Duchowe przygotowanie nauczyciela*, „Dydaktyka Literatury i Konteksty” 2016, t. XXXV, s. 167

[18] E. Białek, *Wyzwanie współczesności, wspieranie samorozwoju*, „Dydaktyka Literatury i Konteksty” 2016, t. XXXV, s. 78

widać szczególnie w szkole średniej. Młodzież chciałaby również pracować nad konkretnymi projektami zarówno w szkole, jak i w domu oraz korzystać z gier edukacyjnych. Poza tym wyrazili chęć używania mobilnych technologii przeszukiwania zasobów w sieci, nagrywania lekcji, żeby odsłuchiwać ich w wolnym czasie. Chcieliby otrzymywać powiadomienia na temat pracy domowej i kartkówek oraz uzyskać dostęp do szkolnego portalu i załatwiać część administracyjnych spraw w sieci"[19]. Pewnie w polskiej szkole jest bardzo podobnie i nic dziwnego, że wychowankowie oddalają się od nauczycieli, przechodząc do świata wirtualnego.

Szkoła w omawianym zakresie jest zamknięta na zmiany, mimo że opisane technologie są ogólnodostępne i zarówno uczniowie jak i nauczyciele potrafią samodzielnie z nich korzystają.

Od kilkunastu lat słyszy się opinie na temat konieczności przeprowadzenia cyfryzacji polskich szkół. W wielu szkołach każdego szczebla, a także na uczelniach, używane są komputery tak wyeksploatowane, że praktycznie nie jest możliwe korzystanie na nich z nowych wersji oprogramowania.

Co ważne, sprzęty te działają w chmurze. Dzięki temu dziecko nie musiałoby nosić komputera do szkoły. Wystarczy, że zalogowałoby się do swojego konta Google i miałoby dostęp do wszystkich swoich danych, zadań domowych, aplikacji oraz spersonalizowanej przeglądarki internetowej – tej samej, którą ma w domu.

Podsumowanie

Poniżej przedstawiamy najistotniejsze dyrektywy adresowane do praktyki szkolnej:

- Myślenie moralne jest myśleniem twórczym, należy inspirować uczniów, wychowanków do myślenia o sprawnościach, wartościach, co przyczyni się do lepszego urzeczywistniania sprawności moralnych w ich życiu.
- Należy czynić starania, by sprawności moralne, wartości były przez wychowanków odkrywane, rozumiane, akceptowane i respektowane.

[19] http:/www.edunews.pl, [dostęp: 21.04.2021].

- Należy pobudzać uczniów, wychowanków do poszukiwania i odkrywania prawdy, do stawiania pytań, które otwierają horyzont myślenia i wskazują na to, co jest transcendentalne, i to, co empiryczne.
- Należy inspirować i rozbudzać zainteresowania dzieci i młodzieży wiedzą aksjologiczną, która przyczyni się do lepszego zrozumienia i realizowania sprawności moralnych w życiu społecznym i szkole.
- Skuteczny przekaz wartości dokona się gdy nauczyciel-wychowawca będzie kierował się w swym postępowaniu jednością postawy, słowa i czynu.
- Warunkiem respektowania sprawności moralnych w procesie edukacyjnym (w relacjach uczeń–nauczyciel) jest odpowiednio wysoki stan świadomości aksjologicznej nauczyciela.
- Oczekiwania społeczne potwierdzają, że nauczyciel ma być nośnikiem wartości i przykładem dla swoich uczniów i wychowanków. Jest zatem konieczne jego ciągłe samokształcenie i samodoskonalenie.
- Należy czynić starania do jak najszybszej cyfryzacji polskich szkół, która pozwoli uczniom i nauczycielom prawidłowo realizować program szkolny z uwzględnieniem otaczającej rzeczywistości. Odpowiednio wprowadzane technologie cyfrowe umożliwią osiąganie lepszych wyników edukacyjnych i poprawią efektywność procesu edukacyjnego, nadto przyczyniają się do uzyskania satysfakcjonującego wyniku pracy pedagogicznej w stosunku do poniesionych nakładów, zarówno na poziomie rozwiązań systemowych, jak i indywidualnych sukcesów uczniów.

Bibliografia

Adrienne C., *Wstęp*, [w:] P. Peirce, *Intuicja. Jak słuchać wskazówek wewnętrznego głosu*, Łódź 2001, s. 14.

Białek E., *Wyzwanie współczesności, wspieranie samorozwoju*, „Dydaktyka Literatury i Konteksty" 2016, t. XXXV.

Goswami A., *Kwantowy umysł. Naukowe dowody na potęgę Twoich myśli*, przeł. A. Rutkowska, Białystok 2014.

Heller M., *Moralność myślenia*, Kraków 2015.

Heller M., *Nowa fizyka i nowa teologia*, Kraków 2014.

http://innemedium.pl/wiadomosc/fizyka-kwantowa-udowadnia-istnienie-duszy, [dostęp: 21.04.2021].

http://natemat.pl/61973,artur-zmijewski-jestem-ojcem-intuicyjnie-czy-to-najlepszy--sposob-na-wychowanie-dziecka, [dostęp: 21.04.2021].
http://www.solaris-rozwojosobisty.pl/jak-dziala-fizyka-kwantowa-w-zyciu-colin--sisson/, [dostęp: 21.04.2021].
http:/www.edunews.pl, [dostęp: 21.04.2021].
Kacprzak M., *Wpływ wybranych czynników na wykorzystanie intuicji w procesie decyzyjnym*, [w:] A. Grzegorczyk, *Procesy decyzyjne w warunkach niepewności*, Warszawa 2012.
Kopaliński W., *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych,* Warszawa 2004
Pasterniak W., *Przestrzeń edukacyjna*, Zielona Góra 1995.
Szołtysek A.E., *Filozofia myślenia. Ontologiczne, językowe i metodologiczne determinanty myślenia*, Kraków 2011.
Szołtysek A.E., *Liberalny a chrześcijański system kulturowo-edukacyjny*, „Dydaktyka Literatury" 2009, t. XXVII.
Szyszko-Bohusz A., *Duchowe przygotowanie nauczyciela*, „Dydaktyka Literatury i Konteksty" 2016, t. XXXV.
Śliwerski B., *Myśleć jak pedagog*, Sopot 2010.
Zalewski D., *Wychować człowieka szlachetnego*, Lublin 2003.

Biogram

Renata Malicka – doktor nauk społecznych, nauczyciel akademicki Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Wałczu oraz wieloletni pracownik służb skarbowych zajmujących się zwalczaniem przestępczości gospodarczej. W 2014 roku obroniła pracę doktorską pt. „Opinie o zachowaniach dewiacyjnych przestępców gospodarczych w okresie zmiany społecznej" napisaną pod kierunkiem naukowym prof. zw. dr. hab. Andrzeja Radziewicza-Winnickiego.

Barbara Komorowska – magister pedagogiki o specjalności pedagogiki resocjalizacyjnej, nauczyciel wychowania przedszkolnego, pedagog szkolny, wychowawca świetlicy socjoterapeutycznej, nauczyciel akademicki Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Wałczu.

Mariusz Pacholak, doktor nauk społecznych, nauczyciel akademicki Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Wałczu oraz wieloletni pracownik Specjalnego Ośrodka Szkolno-Wychowaczego w Sulechowie. W 2015 roku obronił pracę doktorską pt. „Wartość sprawiedliwości w teoriach edukacyjnych i praktyce szkolnej" napisaną pod kierunkiem naukowym prof. zw. dr. hab. Wojciecha Pasterniaka.

dr Magdalena Huber
Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Wałczu
dr Danuta Tomczyk
Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Wałczu
https://orcid.org/0000-0002-8365-2711

SZKOŁA JAKO MIEJSCE AKCEPTACJI ZMIANY I PROWADZENIA UCZNIÓW ERY CYFROWEJ W CZASACH PANDEMII

SCHOOL AS A PLACE OF ACCEPTANCE OF CHANGE AND STUDENTS THE DIGITAL IN TIMES OF A PANDEMIC

Abstrakt: Celem artykułu było przedstawienie szkoły jako miejsca akceptacji zmiany i prowadzenia uczniów ery cyfrowej w okresie pandemii. Analizie poddano kategorie problemowe w zakresie: zmieniającego się charakteru relacji społecznych i kompetencji komunikacjo-informacyjnych, kompetencji medialnych pokolenia ery cyfrowej, wdrażania nowych technologii w e-kształceniu, wyzwań globalnego rynku pracy, akceptacji ścieżki uczenia się przez całe życie, rozumienia, że cały świat przeżywa i reaguje na kryzys pandemii SARS-Cov2, oraz nowej roli nauczyciela jako prowadzącego ucznia. Przesłanki naukowe, pedagogiczne i informatyczne wyznaczyły perspektywę uzasadnienie podjętego tematu. Prognozowanie zmian stawianych szkole przyszłości w wyniku wyzwań społeczeństwa informacyjnego, wiąże się m.in. z wprowadzeniem takiej organizacji pracy szkoły, w której uczniowie będą mieli szansę pracować zarówno w środowisku szkoły, jak i odpowiedzialnie przejąć pracę nad sobą w środowisku domowym, dzięki wykorzystaniu spersonalizowanego środowiska uczenia się. Zadaniem nauczyciela będzie wykorzystanie w pracy pedagogicznej metody odwróconej klasy, aby przygotować ucznia do świadomego i aktywnego uczenia się przez odkrywanie.

Słowa kluczowe: szkoła, społeczeństwo informacyjne, pandemia, miejsce, zmiana, nauczyciel, coach

Abstract: The aim of the article was to present the school as a place of acceptance of change and leading students of the digital in times of a pandemic. Analyzing generations that have problem categories in the field of: recompense the changing nature of social relations and communication and information competences, media competences of the digital age generation, new technologies in e-learning, challenges of the global labor market, acceptance of going through life itself, making the whole world go through and transition to the SARS-Cov 2 pandemic, and the new role of the teacher as the student of the student. Scientific, pedagogical and IT premises set the perspective of justifying the undertaken topic. Forecasting changes arising in the future in the field of creating social solutions, is related to, inter alia, with the introduction of such an organization of school work, in chich students will have the opportunity to work both in the school environment and to take over the work on themselves responsibly in the home environment thanks of the use of a personalized learning environment. The teacher's task will be to use the FTC method in pedagogical work to prepare the student for conscious and active learning through discovery.

Keywords: school, information society, pandemic, place, change, teacher, coach.

Wstęp

Pandemia spowodowała, że rok 2021 jest drugim rokiem trwania edukacji, w którym prawie połowa uczniów, światowej populacji[1], dotknięta została tymczasowym zamknięciem szkół. Taką decyzję, próbując powstrzymać rozprzestrzenienie się COVID-19, podjęło większość władz oświatowych na świecie. Dane Raportu Funduszu Narodów na Rzecz Dzieci INICEF *Covid-19 i zamykanie szkół. Rok bez szkół* wskazują, że około 168 mln dzieci w ostatnim roku ani razu nie poszło do szkoły, a 214 mln opuściło 75% zajęć w edukacji stacjonarnej. W 14 krajach na świecie szkoły były dotknięte lockdownem od marca 2020 r. do lutego 2021 r. Zamykanie szkół oraz następstwa wynikające z braku możliwości korzystania z ich infrastruktury, pogłębiły nierówności w uczeniu się oraz trudną sytuację wielu dzieciom, młodzieży i ich rodzi-

[1] *Koalicja na rzecz edukacji globalnej*, https://web.archive.org/web/20200912140552/https://en.unesco.org/covid19/educationresponse/globalcoalition, [dostęp: 8.05.2021].

nom.[2] Skutki kryzysu już budzą lęki i niepewność[3], chociażby z uwagi na skalę wystąpienia tego zjawiska[4].

Szkoła, jako *typ instytucji społecznej i zarazem podstawowa jednostka organizacyjna systemu oświaty, której zadaniem jest kształcenie oraz wychowanie dzieci i młodzieży*[5] należy do instytucji szczególnie bliskiej dla społeczności miejscowej, przy czym *zawsze działa na jej rzecz, mniej lub bardziej widocznie wykraczając poza ramy powinności dydaktycznych.*[6] W kontekście szeroko rozumianego partnerstwa, szkoła odnosi się także do wielu innych podmiotów życia społeczno-kulturowego[7]. Ujmując jej funkcje w płaszczyźnie globalnej, szczególnie w zakresie doświadczeń pandemicznych drugiej dekady XXI wieku, partnerstwo skierowane jest na współpracę podmiotów społecznych w celu zapewnienia wszystkim dzieciom bezpiecznych warunków do nauki w szkołach i dostarczenia narzędzi online, które zagwarantują kontynuację nauczania.[8] W perspektywie myślenia symbolicznego człowieka, jego doświadczeń i oczekiwań, kategoria „miejsca" jest synonimem bezpieczeństwa[9], tworzących się relacji społecznych, znaczących dla procesów uczenia się i rozwoju. Perspektywa pedagogiki miejsca pozwala na poznawanie i opisywanie „nowych" problemów i doświadczeń społecznych związanych z uczeniem się, rozumianym jako zmiana, które dokonuje się zawsze w miejscu. Yi-Fu Tuan, autor indywidualistycznej koncepcji miejsca i przestrzeni, kategorie przestrzeni i miejsca traktuje komplementarnie. *Zamknięta*

---

[2] UNICEF: *168 mln dzieci bez szkoły przez pandemię*, https://www.dw.com/pl/unicef-168-mln-dzieci-bez-szko%C5%82y-przez-pandemi%C4%99/a-56757618, [dostęp: 22.05.2021].

[3] Z. Bauman, *Życie na przemiał*, Kraków 2005, s. 140.

[4] T.A. Huston, M. DiPietro, *In the eye of the storm: Students perceptions of helpful faculty actions following a collective tragedy*, [w:] D.R. Robertson & L.B. Nilson (Eds.) *To Improve the Academy: Resources for faculty, instructional, and organizational development*, vol 25. Bolton 2007, MA: Anker, s. 207–224, https://cft.vanderbilt.edu/guides-sub-pages/crisis/, [dostęp: 28.05.2021].

[5] *Pedagogika. Leksykon PWN*, B. Milerski, B. Śliwerski (red.), Warszawa 2000, s. 227.

[6] M. Winiarski, *Rodzina-szkoła-środowisko lokalne. Problemy edukacji środowiskowej*, Warszawa 2000, s. 230.

[7] M. Mendel, *Partnerstwo rodziny, szkoły i gminy*, Toruń 2000, s. 44.

[8] *Edukacja dzieci na świecie podczas epidemii koronawirusa*, https://unicef-koronawirus.pl/swiat/edukacja-dzieci-na-swiecie-podczas-epidemii-koronawirusa/?lang=pl, [dostęp: 2.06.2021].

[9] Yi-Fu Tuan, *Przestrzeń i miejsce*, Warszawa 1987, s. 13.

i uczłowieczona przestrzeń staje się miejscem[10]. Miejsca powstają dla zaspokojenia potrzeb praktycznych, zatem szkoła jest takim miejscem, stanowi sferę relacji, kształtuje poczucie przywiązania oraz wpisuje się w przestrzeń. W dobie „płynnej nowoczesności"[11] i pandemii[12], możliwość zapewnienia jakości szkoły w kontekście przestrzeni lokalnej i globalnej, uwarunkowana jest potrzebą kształcenia umożliwiającego funkcjonowanie w społeczeństwie cyfrowym. Trzecia fala, zdaniem Alvina Tofflera, *rozprasza ludzi i zmienia doświadczenia związane z przestrzenią: przecięła więzy łączące ludzi z miejscem pracy, zmieniła stosunek do odległości miejsca pracy, wprowadziła „nowe rozumienie świata, które ma silne zabarwienie lokalne, a jednocześnie – globalny, a nawet wręcz galaktyczny charakter*[13]. Jedną z najbardziej charakterystycznych cech obecnie dokonującej się zmiany społecznej jest przechodzenie od izolacji do globalizacji. Robert Robertson definiuje tę tendencję jako zbiór procesów, które *czynią świat społeczny jednym*[14].

Celem artykułu jest przedstawienie szkoły jako miejsca akceptacji zmiany i prowadzenia uczniów ery cyfrowej w czasie pandemii. W takim kontekście przyjęto pewne szczegółowe kategorie problemowe w zakresie:

1) zmieniającego się charakteru relacji społecznych i kompetencji komunikacjo-informacyjnych,
2) kompetencji medialnych pokolenia ery cyfrowej,
3) wdrażania nowych technologii w e-kształceniu,
4) wyzwań globalnego rynku pracy,
5) akceptacji ścieżki uczenia się przez całe życie,
6) rozumienia, że cały świat przeżywa i reaguje na kryzys pandemii SARS-Cov2, w oparciu o przykłady:
   - udzielania pomocy wielosektorowej poprzez powołanie Globalnej Koalicji Edukacyjnej,
   - respektowanie zaleceń edukacji zdalnej – UNESCO,
   - udzielanie pomocy emocjonalnej – Uniwersytet Południowej Florydy,

---

[10] Yi-Fu Tuan, *op.cit*., s. 75.

[11] Z. Bauman, *44 listy ze świata płynnej nowoczesności*, Kraków 2011, s. 5–7.

[12] N. Chick, *Nauczanie w czasach kryzysu*, https://cft.vanderbilt.edu/guides-sub-pages/crisis/, [dostęp: 28.05.2021].

[13] A. Toffler, *Trzecia fala*, Warszawa 1997, s. 453.

[14] R. Robertson, *Globality, global culture, and images of world order*, [w:] Social Change and Modernity, H. Haferecamp, N. J. Smelser (red.), Berkeley 1992, s. 396.

- stosowanie aktywnej metody „odwróconej klasy" – Uniwersytet w Harwardzie,
- tworzenie komputerowego środowiska uczenia się przez odkrywanie – Uniwersytet w Leuven w Belgii,

7) przyjęcia nowej roli nauczyciela jako prowadzącego ucznia.

Przesłanki wyznaczające uzasadnienie podjętego tematu wynikają z analizy miejsca szkoły i znaczenia mediów w edukacji, w życiu codziennym i zawodowym; zjawiska przesunięcia socjalizacyjnego; znaczenia informacji i komunikacji w społeczeństwie informacyjnym; wiedzy i umiejętności w zakresie poszukiwania i efektywnego wykorzystywania informacji; umiejętności współpracy z komputerem; wspierania konstruktywistycznych postaw, innowacyjności i kreatywności oraz prowadzenia uczącego się w/do nowej rzeczywistości społecznej.

Zmiana charakteru relacji społecznych i kompetencji komunikacyjno-informacyjnych

Cywilizacja industrialna, przekształca się w cywilizację informacyjną[15]. Dla funkcjonowania społeczeństwa przemysłowego wystarczyły umiejętności związane z wykonywaniem prostych zawodów i zajęć, czytania i pisania, rozumienia prostych tekstów bez upatrywania potrzeby krytycznego myślenia i dystansu do rzeczywistości społecznej. W erze społeczeństwa informacyjnego więzi oparte są na zindywidualizowanym odbiorze oferty mediów masowych i korzystaniu z nich. Ten zmieniający się charakter relacji społecznych w globalnym świecie Tomasz Goban-Klas nazywa społeczeństwem medialnym[16], gdyż dominująca forma kontaktów dokonuje się poprzez media masowe (prasę, radio, telewizję), telekomunikacyjne (telefony komórkowe, Internet) oraz multimedia (CD-ROM-y, video, rzeczywistość wirtualną). Manuel Castells z Uniwersytetu Kalifornijskiego w Berkeley rekomenduje

---

[15] T. Goban-Klas, *Od społeczeństwa masowego do społeczeństwa medialnego*, [w:] *Kompetencje medialne społeczeństwa wiedzy*, W. Strykowski, W. Skrzydlewski (red.), Poznań 2004, s. 15–17.

[16] T. Goban-Klas, *op.cit*., s. 17.

pojęcie społeczeństwa sieciowego[17]. Pojęcie sieci koresponduje ze swoistą pajęczyną informacyjną oplatającą Ziemię. W tej siatce powiązań treścią jest informacja a istotą – komunikacja. Po ponad rocznym okresie trwania pandemii, elektroniczne media stały się nieodłącznym elementem szkolnej rzeczywistości. Przestały być wartością autoteliczną i przedmiotem gloryfikacji. Stały się efektywnym narzędziem wspierającym konstruktywistyczne postawy użytkowników[18]. Kondycję współczesnego człowieka określa już dostęp i możliwość korzystania z sieci.[19]

Życie ludzkie bez komunikacji nie jest możliwe, człowiek zawsze komunikował się poprzez mowę ciała, mowę werbalną i niewerbalną. Kompetencje informacyjno-komunikacyjne[20] kształtowane w erze „człowieka Gutenberga", nie spełniają już oczekiwań „świata ery cyfrowej". Marek Furmanek zwraca uwagę, że: *Od dzieciństwa przyswajamy sobie sztukę nawigacji po bibliotekach, księgarniach i po samym tekście, doszedłszy do dorosłości, już ją znamy. Trudniejszej sztuki nawigacji po „żywej inteligencji" tekstów (komunikatów) on-line, zaczynamy się dopiero uczyć, a jest to umiejętność niezbędna do realizowania z sukcesem komunikacji społecznej*[21]. Medialna komunikacja sieciowa stanowi nową jakość procesu komunikacji. Odbywa się poprzez hipertekst, Internet, interaktywność, multimedialność, wirtualność. Potrzeba dwukierunkowej interakcji komunikacyjnej przyczyniła się do zbudowania globalnej wioski[22], obalającej bariery czasowe i przestrzenne, umożliwiając ludziom komunikację na masową skalę, w której żyją zarówno konsumenci, jak i twórcy informacji. Media na szeroką skalę umożliwiły budowanie komunikacji społecznej i edukacji na odległość. Stanowisko to koresponduje

---

17 M. Castells, *End of Millenium*, Oxford 1998.

18 B. Kędzierska, *Kompetencje informacyjne – podstawą funkcjonowania społeczeństwa wiedzy*, [w:] *Kompetencje medialne społeczeństwa wiedzy*, W. Strykowski, W. Skrzydlewski (red.), Poznań 2004, s. 81.

19 J. Riffkin, *Wiek dostępu. Nowa kultura hiperkapitalizmu, w której płaci się za każdą chwilę życia*, Wrocław 2003, s. 204.

20 T. Goban-Klas, P. Sienkiewicz, *Społeczeństwo informacyjne. Szanse, zagrożenia, wyzwania*, Kraków 1999, s. 286.

21 M. Furmanek, *Medialna komunikacja sieciowa jako nowa jakość komunikacji społecznej*, [w:] *Kompetencje medialne społeczeństwa wiedzy*, W. Strykowski, W. Skrzydlewski (red.), Poznań 2004, s. 142.

22 M. McLuhan, *Zrozumieć media*, [w:] *Wybór tekstów*, E. McLuhan, F. Zigrone (red.), Poznań 2001.

z dyrektywami raportów międzynarodowych[23] dotyczących systemu edukacyjnego, *którego niedoskonałości poszukuje się coraz częściej w nienadążaniu szkoły za dokonującymi się poza jej murami zmianami, uwarunkowanymi m. in. dynamiką przenikania do praktyki życia społecznego szeroko rozumianych mediów*[24]. Kraje świata stanęły przed szansą dostosowania edukacji do wyzwań społeczeństwa informacyjnego, aby zmniejszyć dystans między rosnącą złożonością wykreowanego świata a zdolnością ludzi do sprostania tym wyzwaniom.[25]

Korzystanie z wirtualnego wymiaru edukacji i wybór ścieżki edukacyjnej uczniów związanej z e-kształceniem zależy od umiejętności posługiwania się nowoczesnymi technologiami. Marek Furmanek wskazuje, że: *Uczenie się stanie się czynnością świadomą, skierowaną na siebie, jednostka przejmie kontrolę nad tym procesem. Globalna sieć staje się środowiskiem komunikacji społecznej i stwarza możliwość uczenia się na odległość przedstawicieli różnych kultur współpracujących ze sobą, by rozwiązywać problemy, podejmować wspólne decyzje, wymagające różnych kompetencji. Uczenie się pracy w grupie rówieśniczej, komunikowanie się między sobą poprzez media informacyjne – to umiejętności, które mogą okazać się niezbędne do samorealizacji w życiu zawodowym i społecznym*[26]. Roman Tadeusiewicz dostrzega, że: *(…) brutalizacja i prymitywizacja wielu form kontaktów międzyludzkich w obszarze komunikacji internetowej w ogóle, ale w obszarze edukacji w szczególności osiągają niekiedy poziom zatrważający. Przedmiotem uwagi i troski twórców rozwijających techniki kształcenia na odległość, powinny więc być nie tylko sprawność i efektywność przekazu edukacyjnego, ale także wartości duchowe*[27].

Wraz ze wzrostem dostępnej informacji pojawiło się niebezpieczeństwo przeładowania nią, oraz związany z tym, brak zdolności do jej wykorzystania

---

[23] A. Zając, *E-Polska w raportach OECD i innych*, [w:] *Kompetencje medialne społeczeństwa wiedzy*, W. Strykowski, W. Skrzydlewski (red.), Poznań 2004, s. 151.

[24] A. Wąsiński, *Szkoła w społeczeństwie informacyjnym w świetle analizy społeczno-ekonomicznych czynników wpływających na charakter i dynamikę jej przeobrażania*, [w:] *Kompetencje medialne społeczeństwa wiedzy*, W. Strykowski, W. Skrzydlewski (red.), Poznań 2004, s. 221.

[25] J. W. Botkin, M. Elmandjira, M. Malitza, *Uczyć się bez granic. Jak zewrzeć „lukę ludzką"? Raport Klubu Rzymskiego*, Warszawa 1982.

[26] M. Furmanek, *op.cit*., s. 147.

[27] R. Tadeusiewicz, *Wartości duchowe w cyberprzestrzeni*, [w:] *Lex Tua in Corde Meo, Studia (vol. 9) Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie,* Kraków 2004, s. 669-698.

w sposób konstruktywny. Chaos informacyjny i przesyt informacji w sieci utrudnia odnalezienie potrzebnej informacji, jej selekcję, zrozumienie i ocenę wartości. Brak mechanizmów kontroli treści niepożądanych w sieci jest nowym zjawiskiem, nieznanym w epoce druku, w której pisanie i publikowanie miało swych recenzentów.

Kompetencje medialne pokolenia ery cyfrowej

Podstawą uczestnictwa społecznego w erze cyfrowej jest alfabetyzm medialny, który wiąże się z umiejętnością posługiwania się nową technologią informacyjno-komunikacyjną i rozumieniem tekstów multimedialnych[28]. Alfabetyzm medialny nie jest zjawiskiem jednorodnym, lecz odnosi się do trzech obszarów:

1) alfabetyzmu technologii, oznaczającego umiejętność użycia nowych mediów, np. Internetu dla zapewnienia sobie sprawnego dostępu do informacji,
2) alfebetyzmu informacyjnego, umiejętności w zakresie pozyskiwania, organizowania, selekcji i oceniania informacji oraz formowania właściwych opinii na podstawie informacji,
3) kompetencji w tworzeniu komunikatów w mediach, oznaczających potrzebę wytwarzania i przekazywania treści dla licznego grona odbiorców,
4) kompetencji społecznych i odpowiedzialności ważnych dla komunikowania online[29].

Osoby nie mające kompetencji w zakresie korzystania z mediów, stosowania ich w procesach wyrażania, komunikowania i uczenia się są dziś skazane na pełnienie roli cyfrowych imigrantów, do których amerykański badacz mediów Marc Prensky, zalicza pokolenie przedinternetowe[30]. Z kolei pokolenie

---

[28] T. Goban-Klas, *op.cit*., s. 10-11.

[29] M. Prensky, *Digital Natives, Digital Immigrants*, https://marcprensky.com/writing/Prensky%20-%20Digital%20Natives,%20Digital%20Immigrants%20-%20Part1.pdf, [dostęp: 2.06.2021].

[30] W. Skrzydlewski, *Kompetencje medialne, edukacja, rynek pracy i funkcjonowanie społeczne*, [w:] *Kompetencje medialne społeczeństwa wiedzy*, W. Strykowski, W. Skrzydlewski (red.), Poznań 2004, s. 42.

„urodzone z myszką w ręku" nazywa cyfrowymi tubylcami, dla nich iPady, Internet, komputery są środowiskiem naturalnym.

Poza alfabetyzmem medialnym D. van Damme[31] wskazuje na strategiczne uczenie się, które jego zdaniem, związane jest z samokontrolą i tożsamością oraz zdolnością do kształtowania zaplanowanych dokładnie umiejętności, adekwatnych do potrzeb. Alfabetyzm cyfrowy i strategiczne uczenie się są czynnikami determinującymi świadome i skuteczne uczestnictwo w procesie edukacji szkolnej a potem w edukacji permanentnej. Przyczynią się także do przeciwdziałania zjawiska wykluczenia społecznego, sprostania wymaganiom rynku pracy i aktywności obywatelskiej. Wszystkie te sfery życia oznaczają nieustanne korzystanie z mediów.

Wdrażanie nowych technologii w e-kształceniu

Wyzwaniom edukacji w/po pandemii nie podoła szkoła, w której pozostaną tradycyjne lekcje i tradycyjne metody, które generują niezdolność do uczenia się przez całe życie. W społeczeństwie opartym na wiedzy kształcenie przez całe życie może przebiegać na odległość, wspierane przez e-kształcenie[32]. W związku z przemianami globalnego rynku pracy wymuszanymi postępem techniki i czasami kryzysu, *rozwojowi wszelkich form e-kształcenia trzeba sprzyjać i go intensywnie stymulować*"[33], ale przede wszystkim, *jeśli rozwój e-edukacji ma przebiegać płynnie i harmonijnie*[34], należy zadbać o kulturę edukacji i prawa w cyberprzestrzeni, podczas zachodzących tam codziennych kontaktów międzyludzkich, pozornie anonimowych, a także zapewnić aktywny i atrakcyjny poznawczo klimat w czasie stymulowania dociekliwości i kreatywności uczniów. Obszar nauczania na odległość, uczenia się wspomaganego komputerowo, czy kształcenia przez Internet prze-

---

[31] D. van Damme, 1999, za: S. Juszczyk, *Kompetencje medialne jednostki w społeczeństwie wiedzy,* [w:] *Kompetencje medialne społeczeństwa wiedzy*, W. Strykowski, W. Skrzydlewski (red.), Poznań 2004, s. 70–71.

[32] M.M. Sysło, E-learning w szkole, „E-Mentor" 2009, Nr 1(28), s. 23.

[33] R. Tadeusiewicz, *Bądź Jeffersonem Cyberprzestrzeni!*, Edu@kcja. Magazyn Edukacji Elektronicznej, Nr 1/2010, s. 3.

[34] R. Tadeusiewicz, *op.cit*. s.1.

stał już być nieznanym lądem. Podkreśla to Ryszard Tadeusiewicz, który obecny etap rozwoju cyberprzestrzeni traktuje jako obszar realizacji zadań związanych z nauczaniem i uczeniem się, dotyczącym ustalania *terminologii e-kształcenia oraz próby klasyfikacji metod i technik wykorzystywanych przy nauczaniu i uczeniu się przy zastosowaniu technik ICT (…) narzędzia cywilizacyjne (na przykład platformy e-learningowe) przyczyniają się do tego, że możemy osiągać coraz więcej, wkładając w to relatywnie coraz mniej wysiłku. Czas pomyśleć o kulturze*[35].

Współcześni uczniowie nie wyobrażają już sobie życia bez Internetu, aktywnie wykorzystują mediasferę, w której są zanurzeni przez długi czas. Przed okresem pandemii, czas ten równał się nauce szkolnej, natomiast w okresie lockdownu ich aktywność w cyberprzestrzeni była niemal nieprzerwana. Uczniowie ceniący różnorodność, przyzwyczaili się, że „elektroniczna opiekunka" dostarcza atrakcji w formie gier komputerowych, interaktywności, obrazów, schematów postępowania, kryteriów wartościowania, coraz szybszego tempa narracji, zmienności, wolne tempo już ich nudzi[36]. Szkoła, tak silnych bodźców nie dostarcza, nauczycielom brakuje „cyberopowabu", bez którego trudno jest rywalizować z szybko przemierzanym światem oferowanym przez technologie[37]. Na tę ważną kwestię zwrócił uwagę Tomasz Goban-Klas dostrzegając, że *szkoła nie powinna ignorować mediów lecz włączyć je do nauki szkolnej w zintegrowanej formie. (…) Czwarta władza, czyli media masowe, wymaga kontroli ze strony odbiorców, a to wymaga ich przygotowania*[38]. Dlatego ważnym zadaniem szkoły jest przygotowanie atrakcyjnych sposobów wykorzystania Internetu dla świadomego, bezpiecznego uczestnictwa w cyberprzestrzeni. Doskonałą dyrektywą dla e-edukacji w e-szkole jest nauczenie żeglowania zamiast surfowania w Internecie, które powinno przyczynić się do *rozwoju metodyki kształcenia na odległość*[39].

Oczekiwania edukacyjne społeczeństwa informacyjnego kierują się w stronę zmiany strategii edukacji szkoły w erze cyfrowej i dotyczą zarówno procesu nauczania-uczenia się jak i jej organizacji pracy. Zmiany nie nastąpią,

---

35 R. Tadeusiewicz, *op.cit*. s. 2–3.

36 K. Krzysztofek, K. Szczepański, M. Szczepański, *Zrozumieć rozwój. Od społeczeństw tradycyjnych do informacyjnych,* Katowice 2002, s. 221.

37 W. Cwalina, *Generacja X – ponury mit czy obiecująca rzeczywistość*, [w:] *Internet. Fenomen społeczeństwa informacyjnego*, T. Zasępa (red.), Częstochowa 2001, s. 35.

38 T. Goban-Klas, *op.cit*., s. 17.

39 R. Tadeusiewicz, *op.cit*. s. 4.

jeśli dzieci i młodzież nie posiądą kompetencji w zakresie biegłości czytania, pisania, nowych sposobów uczenia się zwłaszcza poszukiwania, gromadzenia, selekcji, oceny informacji w celu rozwiązywania problemów, zarządzania sobą, rozwijania krytycznego myślenia, odpowiedzialnego stosowania nowych mediów informacyjnych, monitorowania postępów. Przebudowa z kolei systemu szkolnego mająca na celu zapewnienie możliwości uczenia się w środowisku nowoczesnych technologii, łączyć się powinna z zakupem sprzętu, oprogramowania i podłączeniem do Internetu, oraz z pomysłami na działanie pedagogiczne[40].

Wyzwania globalnego rynku pracy

Oczekiwania edukacyjne globalnego rynku pracy wskazują, że w praktyce społecznej powszechnie wykorzystywane są systemy kształcenia zdalnego, wideokonferencje, szkolenia, warsztaty i studiowanie opierające się na zindywidualizowanym uczeniu się w formie *e-learningu*. Pracodawcy oczekują, że ich pracownicy będą zainteresowani przekwalifikowaniem się i doskonaleniem zawodowym[41]. Nowe aktywności społeczno-gospodarcze związane są z dostępem do globalnego, konkurencyjnego rynku pracy, sfery e-usług, e-pracy, e-zakupów, e-rozrywki, e-obecności, e-uczestnictwa, e-sprawstwa[42], różnych zawodów, których jeszcze nie ma. Aby te nowe aktywności zaistniały, młodzi powinni wykazać się kompetencjami umożliwiającymi bycie w wirtualnym świecie kontaktów, współpracy, kreatywności i interdyscyplinarności.

Modelowane kierunki zmian zatrudnienia wiążą się z rosnącymi dochodami i konsumpcją, starzejącą się populacją, rozwojem i wdrażaniem nowoczesnych technologii, inwestycjami w infrastrukturę i budownictwo, inwestycjami w energię odnawialną, efektywność energetyczną i przysto-

---

[40] W. Skrzydlewski, *Kompetencje medialne, edukacja, rynek pracy i funkcjonowanie społeczne*, [w:] *Kompetencje medialne społeczeństwa wiedzy*, W. Strykowski, W. Skrzydlewski (red.), Poznań 2004, s. 43.

[41] W. Skrzydlewski, *op.cit.*, s. 44.

[42] W. Osmańska-Furmanek, *Media i technologie informacyjne w globalnej przestrzeni edukacyjnej*, [w:] *Kompetencje medialne społeczeństwa wiedzy*, W. Strykowski, W. Skrzydlewski (red.), Poznań 2004, s. 126.

sowanie do zmiany klimatu, „marketyzacją" wcześniej nieodpłatnej pracy domowej. Ocenia się, że około 9% zapotrzebowania na pracę w 2030 roku będzie dotyczyło nowych zawodów, które wcześniej nie istniały. Pracownicy przyszłości, będą musieli wykazać się działaniami, których nie sprostają komputery, a mianowicie: zarządzanie ludźmi, stosowanie wiedzy specjalistycznej, komunikowanie się z innymi. Mniej działań poświęcą na zbieraniu danych i ich przetwarzaniu.[43]

W czasie Światowego Forum Ekonomii w Davos powstał raport *The Future of Jobs*[44], w którym określono 10 najbardziej przydatnych umiejętności pracowników: umiejętność rozwiązywania złożonych problemów, krytyczne myślenie, kreatywność, zarządzanie ludźmi, współpraca z innymi, inteligencja emocjonalna, umiejętność oceniania i podejmowania decyzji, zorientowanie na usługi, umiejętność negocjowania i elastyczność poznawcza.

Pokolenie nauczone pracy w bardzo określonym rytmie, będzie musiało odnaleźć się w innej rzeczywistości[45]. Wśród nowych zawodów pojawi się: *Simplicity Designer*, pracownik upraszczający procedury płynnej współpracy, *Healthcare Navigator*, doradca do spraw opieki zdrowotnej, *Nostalgista,* opiekun osób starszych, psycholog i projektant wnętrz dla seniorów, *Personal Digital Curator*, osobisty kurator cyfrowy, specjalista, który doradzi, jak kształtować i komunikować życie prywatne i karierę zawodową w sieci, *Digital Death Manager*, menedżer śmierci cyfrowej w sieci, *Garbage Designer*, projektant śmieci, poszukujący nowych zastosowań dla używanych materiałów[46].

---

[43] *Utrata miejsc pracy, wypracowane miejsca pracy: Co będzie oznaczać przyszłość pracy dla miejsc pracy, umiejętności i płac*, 26 listopada 2017, https://www.mckinsey.com/~/media/mckinsey/industries/public%20and%20social%20sector/our%20insights/what%20the%20future%20of%20work%20will%20mean%20for%20jobs%20skills%20and%20wages/mgi-jobs-lost-jobs-gained-executive-summary-december-6-2017.pdf, [dostęp: 29.05.2021].

[44] *The Future of Jobs Report 2020, OCTOBER 2020*, World Economic Forum, http://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs_2020.pdf, [dostęp: 29.05.2021].

[45] Z. Bauman, *Retropia. Jak rządzi nami przeszłość*, Warszawa 2018, s. 107.

[46] K. Mokrzycka, *Jeden zawód na całe życie odchodzi do historii*, https://www.obserwatorfinansowy.pl/tematyka/nowe-trendy/spoleczenstwo/nowe-zawody-praca-rynek-pracy-humanisci-edukacja/, [dostęp: 16.04.2021].

Akceptacja ścieżki uczenia się przez całe życie

Oczekiwania wynikające z potrzeby przygotowania ludzi na perspektywę życia w ciągłej niepewności, ujawniają, że efektywna ścieżka edukacyjna będzie trwała przez całe życie. Każdy musi stale i systematycznie dokształcać się oraz podnosić kompetencje potrzebne na rynku pracy[47]. W tym znaczeniu odnowieniu wymaga w równym stopniu edukacja techniczna oraz edukacja obywatelska, pozwalające na budowanie nowej kultury edukacji opartej na zaufaniu i solidarności[48]. W nowym społeczeństwie informacyjnym sztuka wykorzystywania zasobów informacyjnych i komputera spowoduje podział na trzy klasy społeczne[49]: nie potrafiących posługiwać się komputerem, potrafiących korzystać z komputera – ale bez umiejętności programowania, potrafiących współpracować z komputerem. Aby uniknąć prognozowanych podziałów społecznych, istotne jest przygotowanie dzieci, młodzieży i dorosłych do równoprawnego korzystania z systemów informatycznych. Brak takiej możliwości może stać się powodem stratyfikacji społecznej, podziału na „podłączonych do sieci" i „niepodłączonych do sieci". Mechanizmami wykluczenia może być: brak infrastruktury technologicznej, wykluczenie ekonomiczne lub instytucjonalne przeszkody w dostępie do sieci, braki edukacyjne lub kulturowe i niedostateczny udział w tworzeniu treści przekazywanych za pośrednictwem sieci[50]. W takim podejściu, szkołę i systemy edukacji na całym świecie należy dostosować do potrzeb gospodarki opartej na wiedzy i komunikacji oraz promować kompetencje kluczowe[51].

---

47 Z. Bauman, *O edukacji. Rozmowy z Riccardo Mazzeo*, Wrocław 2012, s. 54.

48 Z. Bauman, *Szanse etyki w zglobalizowanym świecie*, Kraków 2007, s. 232–235.

49 U. Eco, *Zapiski na pudełku od zapałek*, Poznań, 1993.

50 M. Castells, *Galaktyka Internetu. Refleksje nad Internetem, biznesem i społeczeństwem*, Poznań 2003, s. 307.

51 Kompetencje kluczowe zostały określone w *Zaleceniach Rady z dnia 22.05.2018 r. w sprawie kompetencji kluczowych w procesie uczenia się przez całe życie* (2018/C 189/1, Dz.U. UE C z dnia 4 czerwca 2018).

Rozumienie, że cały świat przeżywa i reaguje na kryzys pandemii SARS-Cov2

Udzielanie pomocy wielosektorowej – UNESCO[52], UNICEF[53], WHO[54], BANK ŚWIATOWY[55]

Odpowiedzią UNESCO na potrzebę wynikającą z konieczności ożywienia edukacyjnego po okresie pandemii[56] jest zainicjowanie wielosektorowego partnerstwa zapewniającego edukację na odległość dla wszystkich uczniów. Aby wspierać ciągłość uczenia się, UNESCO, utworzyło Globalną Koalicję na rzecz Edukacji, *Global Education Coalition*, która skupia już ponad 160 członków z całego świata. Wśród nich są organizacje międzynarodowe, agencje ONZ, sektor prywatny, przedstawiciele społeczeństwa obywatelskiego, m.in. Facebook, Światowa Organizacja Zdrowia, ZOOM, Google, Learning Planet, IBM, Microsoft Education, TEDEd, Moodle, Huawei, verizon, i wiele innych. Jak stwierdziła Dyrektor Generalna UNESCO Audrey

---

[52] *UNESCO wobec COVID-19,* Pandemia COVID-19 oznacza globalny kryzys i wyzwanie bez precedensu, również w odniesieniu do obszarów kompetencji UNESCO: edukacji, nauki, kultury oraz komunikacji społecznej i informacji. https://www.unesco.pl/edukacja/neste/2/article/26/unesco-wobec-covid-19/, [dostęp: 01.05.2021].

[53] Dyrektor wykonawcza Funduszu Henrietta Fore powiedziała, że z powodu globalnego lockdownu mamy do czynienia z katastrofalnym kryzysem edukacyjnym. (…) Dzieci, które i tak są w najgorszej sytuacji, płacą najwyższą cenę (…) nie można zaniechać starań, aby umożliwić dalszą naukę w szkołach. Szybkie otwarcie zamkniętych szkół powinno być priorytetem; cytat za: UNICEF: *168 mln dzieci bez szkoły przez pandemię*, https://www.dw.com/pl/unicef-168-mln-dzieci-bez-szko%C5%82y-przez-pandemi%C4%99/a-56757618, [dostęp: 22.05.2021].

[54] *Oświadczenie COVID-19: Niezachwiane wezwanie do międzynarodowej solidarności,* https://www.euro.who.int/ru/about-us/governance/standing-committee/twenty-eighth-standing-committee-of-the-regional-committee-for-europe-20202021/statement-covid-19-a-continued-call-for-international-solidarity-and-equity, [dostęp: 26.05.2021].

[55] THE WORLD BANK, Perspektywy globalne i regionalne, https://www.worldbank.org/en/publication/global-economic-prospects, [dostęp: 01.06.2021].

[56] S. Giannini, R. Jenkins i J. Saavedra, *Misja: Odzyskanie edukacji 2021*, *Gem Report*, https://gemreportunesco.wordpress.com/2021/03/30/mission-recovering-education-2021/, [dostęp: 16 04 2021].

Azoulay[57] *Nigdy wcześniej nie byliśmy świadkami zakłóceń edukacyjnych na taką skalę. Partnerstwo jest jedyną drogą naprzód. Koalicja ta jest wezwaniem do skoordynowanych i innowacyjnych działań w celu odblokowania rozwiązań, które nie tylko będą wspierać uczniów i nauczycieli teraz, ale poprzez proces odzyskiwania i w dłuższej perspektywie, z zasadą nacisku na włączenie społeczne i sprawiedliwości*.

Wspólną misją UNESCO, UNICEF i Banku Światowego, wychodzącą naprzeciw uzdrowienia systemów szkolnictwa na całym świecie jest projekt „Odzyskanie edukacji 2021", który opiera się na trzech priorytetach:

1) sprowadzeniu wszystkich dzieci z powrotem do szkół, aby umożliwić im kształcenie oraz kompleksowe wspieranie rozwoju, w tym zdrowia, ogólnego samopoczucia, wyżywienia, szczepień, wsparcia psychospołecznego,
2) odzyskaniu strat w nauce, poprzez organizowanie dzieciom zajęć wyrównawczych, zajęć rozwijających umiejętności społeczno-emocjonalne, samokontrolę, wytrwałość i budowanie pozytywnego obrazu siebie, udzielanie wsparcia w zakresie podstawowych umiejętności czytania, pisania, liczenia i wszelkich niepowodzeń szkolnych,
3) przygotowaniu i wspieraniu nauczycieli, poprzez działania usprawniające efektywne przekazywanie uczniom wiedzy i budowanie nowych sposobów myślenia, łączenia nauki z prawdziwym życiem, zwiększania świadomości i odpowiedzialności ekologicznej, przygotowania treści do cyfrowego uczenia się, opanowania nauczania zdalnego i hybrydowego w kształceniu na odległość, uczestniczenia w szkoleniach, budowania partnerstwa i innowacji ożywiających współpracę, stosowania narzędzi do trafnej oceny wdrożenia działań wspierających ucznia.

Dla każdego z trzech priorytetów zostały określone cele oraz zdefiniowane działania, a przyjęte wskaźniki umożliwiają monitorowanie działań prowadzonych we wszystkich krajach. Partnerskie organizacje przyjęły, że na początku 2022 r. ocenią postępy podjętych wysiłków, przy czym mają nadzieję poinformować świat, że kryzys w systemach oświatowych państw został zażegnany. W celu monitorowania ponownego otwarcia szkoły w ponad 200 krajach, do badań wykorzystane zostanie narzędzie opracowane we współpracy Johns Hopkins University's eSchool + Initiative, UNICEF i Banku Światowego.

---

[57] A. Azulan, *Wezwanie*, https://ru.unesco.org/themes/education 2021/, [dostęp: 16.04.2021].

Respektowanie zaleceń edukacji zdalnej – UNESCO

Doświadczenia z okresu zamknięcia szkół i realizacji edukacji w trybie zdalnym, przyczyniły się do opracowania wskazań dla szkół[58]. Planowanie edukacji zdalnej wymaga uwzględnienia kilku kwestii:

1) stworzenia planu kształcenia dostosowanego do sytuacji i możliwości uczniów;
2) regularnego monitorowania procesu dydaktycznego;
3) zapewnienia infrastruktury do organizacji edukacji zdalnej oraz przeciwdziałanie zjawisku wykluczenia cyfrowego dzieci i nauczycieli;
4) wsparcia nauczycieli i rodziców w uczestniczeniu w procesie edukacji zdalnej;
5) zagwarantowania bezpieczeństwa online i opracowania zasad „net-etykiety" w kontaktach;
6) zapewnienia inkluzyjności procesu nauczania;
7) zwrócenia uwagi na rozwój społeczno-emocjonalny uczniów i ich dobrostan psychiczny;
8) motywowania uczniów do rozwoju fizycznego oraz zagwarantowania czasu na relaks i zabawę;
9) stałego utrzymywania kontaktu i nawiązywania relacji;
10) partycypacji uczniów w kreowaniu i przebiegu procesu kształcenia oraz dbałość o realizację praw dziecka[59].

Udzielanie pomocy emocjonalnej – Uniwersytet Południowej Florydy

Indywidualne kryzysy i przeżycia emocjonalne uczniów wymagają uwagi i wsparcia nauczycieli[60]. Nieprzewidziane wydarzenia losowe, pojawiają się bardzo często, mogą dotykać pojedynczej osoby, społeczności lokalnej albo całej społeczności świata. Skutki kryzysu wynikające z braku dostępu do

---

[58] M. Kacprzak, *Edukacja zdalna w czasach pandemii – zalecenia UNESCO*, https://www.edunews.pl/nowoczesna-edukacja/e-learning/5024-edukacja-zdalna-w-czasach-pandemii-zalecenia-unesco, [dostęp: 31.05.2021].

[59] https://unicef.pl/, [01.06.2021].

[60] Akademia Doskonałości nauczania i uczenia się, Nauczanie w czasach kryzysu, https://www.usf.edu/atle/teaching/teaching-in-times-of-crisis.aspx, [dostęp: 31.05.2021].

odpowiedniej technologii czy związane z cierpieniem emocjonalnym mogą osłabiać efektywność uczenia się[61]. Badania przeprowadzone po ataku terrorystycznym w USA w 2011 r. wskazują, że emocjonalnie wydarzenia, wywołane silnie stresującym doświadczeniem, obciążają poznawczo uczniów, zmniejszając ich pamięć operacyjną, pozwalającą na przechowywanie i przetwarzanie tymczasowej informacji oraz przeprowadzenie skomplikowanych zadań poznawczych. Z perspektywy uczniów i studentów wynika, że potrzebują oni zwrócenia na siebie uwagi oraz podjęcia jakichkolwiek działań przez nauczyciela, nawet niewymagających specjalnego wysiłku. Do rekomendowanych działań należy:

1) nawiązanie przyjaznych relacji z uczniami w pierwszych dniach po wydarzeniu, przyczyni się do zbudowania relacji i otwartości podczas prowadzonych dyskusji,
2) wykazanie zrozumienia, poprzez wysyłanie e-maili, których treść wskazuje, że nauczyciel jest blisko nich, chętnie wysłucha, podzieli się osobistymi historiami na temat podobnych przeżyć,
3) przypominanie uczniom, aby korzystali wyłącznie z pewnych źródeł informacji, unikali plotek,
4) zaoferowanie spotkania się z uczniem, który ma zaległości edukacyjne,
5) zachęcanie uczniów do komunikacji online i wirtualnych spotkań,
6) jeśli sytuacja umożliwia – odroczenie uczniom pewne terminowych płatności,
7) wyodrębnienie z planu lekcji czasu na przedyskutowania i zastanowienia się nad zagadnieniem, klasa szkolna dla wielu jest bezpiecznym miejscem na wyrażenie swoich emocji,
8) znalezienie sposobów na zaangażowanie się w konkretne zadania, które przyczynią się do rozwiązania problemu,
9) udzielenie porady i wskazanie specjalistów zajmujących pomocą psychologiczną[62].

Zainteresowanie i reagowanie nauczyciela na potrzeby emocjonalne uczniów, zmniejsza oznaki traumatycznego przeżycia i poprawia jego stan.

---

[61] N. Chick, CFT Assistant Director, *Nauczanie w czasach kryzysu*, 2013, https://cft.vanderbilt.edu/guides-sub-pages/crisis/. Teaching in Times of Crisis, [dostęp: 16.04.2021].

[62] T. A. Huston, M. DiPietro, *op.cit*.

Stosowanie aktywnej metody „odwróconej klasy" – Uniwersytet w Harwardzie

Profesor Eric Mazur, fizyk z Harvardu, zauważył, że kreatywność budzi się wówczas, gdy w procesie nauczania stosuje metodę *peer instruction* (PI), lekko zmodyfikowaną przez siebie „metodę odwróconej klasy"[63] *flip clasroom*. Jego zdaniem, postępy w nauce są skorelowane ze stopniem współpracy uczniów, dlatego zalecał uczniom zapoznanie się z materiałem edukacyjnym przed swoimi zajęciami w domu, a następnie podczas zajęć prosił, aby opowiedzieli czego nie rozumieją. Zajęcia rozpoczynał krótkim 5–10-minutowym wprowadzeniem teoretycznym, najczęściej w formie wykładu, a następnie zbierał pytania uczniów i zobowiązywał ich do samodzielnego poszukania odpowiedzi. Każdą odpowiedź nagrywał za pomocą urządzenia przenośnego, najczęściej smartfonu. Jeśli otrzymywał poprawną odpowiedź od 30-70 procent klasy – przechodził do metody instrukcji rówieśniczych, polegającej na tym, że uczniowie korzystali z wzajemnej wiedzy rówieśników, dyskutowali poszukując odpowiedzi i próbując przekonać drugiego o słuszności własnego rozumowania. Podczas dyskusji, Eric Mazur przechadzał się po sali, podsłuchując rozmowy uczniów. Skupiał się głównie na wyłapywaniu błędnego rozumowania i wychwytywał trudności, z którymi nie radzili sobie uczniowie. Po 2–3 minutach, ponownie głosowali i zazwyczaj procent poprawnych odpowiedzi wzrastał. Cykl powtarza się.

Innowacyjnością metody Erica Mazura jest etap uzupełniania wiedzy w chwili, gdy usłyszał błędną odpowiedź. To studenci lub uczniowie, którzy udzielili prawidłowych odpowiedzi wyjaśniali zagadnienie tym, których odpowiedzi były niepoprawne. Eric Mazur zauważył, że studenci szybciej rozumieją zagadnienie, kiedy wyjaśnień udzielają rówieśnicy, niż wtedy, gdy wyjaśnień udzielał osobiście. Student, który rozumiał zagadnienie, pamiętał, z jakimi trudnościami zetknął się w czasie dochodzenia do rozwiązywania zadania. Nauczyciel, po latach, nie pamięta o trudnościach, jakie odczuwał jako uczeń, i nie uwzględnia ich w toku obecnego wyjaśniania zagadnienia uczniom[64].

---

[63] D. Bruff, *Mobilna nauka i odwrócona klasa* (#EDUSprint), https://derekbruff.org/?p=901 [dostęp: 31.05.2021].

[64] C. Lambert, *Zmierzch wykładu*, „Harward Magazine", marzec–kwiecień 2012, https://harvardmagazine.com/2012/03/twilight-of-the-lecture, [dostęp: 16.04.2021].

Metoda odwróconej klasy wymaga innej kultury uczenia się, większego wysiłku w procesie uczenia się, wykorzystania potencjału w domu przy użyciu komputerów. Dzięki takiemu „odwróceniu" uczniowie więcej czasu przeznaczają na dyskusje i rozwiązywanie zadań problemowych podczas zajęć w szkole. Tradycyjnie, asymilacja materiału występuje po zajęciach szkolnych, czyli wówczas, gdy uczniowie w domu odrabiają zadaną pracę domową. W metodzie odwróconej klasy, jest dokładnie odwrotnie.

Opierając się o taksonomię Benjamina Blooma[65], model metody odwróconej klasy zakłada, że z materiałem teoretycznym uczniowie zapoznają się w domu (wiedza i rozumienie), w szkole skupiają się na wyższych formach pracy poznawczej – wykonują zadania praktyczne, utrwalające i sprawdzające (zastosowanie, analiza i synteza / lub ocena). Nauczyciel obserwuje ich działania, sprawdza, w jaki sposób sobie radzą z materiałem, aktywizuje poprzez formy pracy w parach, małych grupach, dyskusje, projekty. Prowadzi ich, moderuje, jest mentorem, coachem, tutorem. Uczniowie dokonują samooceny i nabierają pewności siebie dzięki aktywnemu uczestnictwu w zajęciach, a także dzięki wsparciu swoich rówieśników i nauczyciela. W ten sposób powstał termin „odwrócona klasa".

Materiały przygotowane przez nauczyciela to najczęściej własne: nagrania filmowe, prezentacje, zebrane dokumenty tekstowe i udostępnianie za pomocą serwisów i platform typu YouTube, Vimeo, Moodle lub Fronter, na stronie internetowej szkoły, w chmurze, jak np. OneDrive, dysk Google, Dropbox, gotowe materiały w serwisach edukacyjnych, na kanałach YouTube. Uczniowie otrzymują informację, gdzie i które materiały powinni wykorzystać, aby przygotować się na lekcję.

Poważne traktowanie aktywnego uczenia się[66], oznacza przebudowę całego zaplecza dydaktycznego i edukacyjnego szkoły, obala model nauczania opartego na tradycyjnym przekazywaniu wiedzy.

---

[65] C. Brame, *Odwrócona klasa. Vanderbilt University Center for Teaching,* 2013, http://cft.vanderbilt.edu/guides-sub-pages/flipping-the-classroom/, [dostęp: 16.04.2021].

[66] C.J. Brame, *Aktywne uczenie się.* Vanderbilt University Center for Teaching, 2016, https://cft.vanderbilt.edu/active-learning/, [dostęp: 29.05.2021].

Tworzenie komputerowego środowiska uczenia się przez odkrywanie - Uniwersytet w Leuven w Belgii

Okres lockdownu pogłębił sposób kontaktowania się ze sobą poprzez sieć, ujawniając możliwości wdrożenia wymiaru zindywidualizowanego procesu kształcenia. Zdaniem Erica de Corte, modelową szkołą jest placówka, którą utożsamiać należy z komputerowym środowiskiem uczenia się przez odkrywanie[67]. Młode pokolenie nie zna świata bez nowoczesnych mediów, gdyż są one jego stałym elementem od dnia narodzin. Okres pandemii i edukacji zdalnej, rozwinął w uczniach przekonanie, że konsekwencją ostatnich doświadczeń online, szkoła będzie rozbudzała ich aktywność poznawczą, nadal wykorzystując nowoczesne media. W przeciwnym razie, zaczną postrzegać tę instytucję jako anachroniczną, nieprzystającą do życia i zachodzących zmian.

Nakłada to na szkołę obowiązek nasycenia jej nową technologią oraz opracowania i przeprowadzenia zmian organizacyjnych i metodycznych w kształceniu. Można wnioskować, że e-szkoła to instytucja którą będzie charakteryzowała[68]:

- indywidualizacja nauczania, wraz z respektowaniem postulatu traktowania ucznia jako podmiotu w tym procesie, decydującego o tempie i treściach uczenia się, wyborze medium do poszukiwania informacji w konsultacji z nauczycielem[69],
- swoboda poszukiwań,
- równość startu i równość szans edukacyjnych,
- stosowanie nowoczesnych technologii,
- przygotowanie i motywowanie ucznia do aktywności świadomej samokształceniowej,
- rozwijanie kształcenia wielostronnego,
- przekształcanie systemu kierowania, zarządzania i uspołeczniania szkolnictwa,
- samodzielność programowa, metodyczna i organizacyjna,

---

[67] E. de Corte, *Spojrzenie wstecz i przed siebie na uczenie się wspomagane technologią z perspektywy badań nad uczeniem się i nauczaniem*, [w:] Informatyka w szkole XIII, M.M. Sysło (red.), Lublin 1997, s. 11–13.

[68] Cz. Banach, *Polska szkoła i system edukacji. Przemiany i perspektywy*, Toruń 2001, s. 112–113.

[69] S. Nalaskowski, *Humanizm i podmiotowość w wychowaniu*, Toruń 1996, s. 61–66.

- rozwijanie metod aktywnych, wymagających gotowości poznawczej, wysiłku i wkładu własnego w rozwiązywanie zadań problemowych łączących się z rzeczywistymi sytuacjami, oraz zaangażowania w pracy,
- rozbudzanie poczucia odpowiedzialności za własne postępy,
- zorganizowanie bazy medialnej dla procesu dydaktycznego, m. in.: laptopy, telefony komórkowe, interaktywne makatki, tablice i monitory interaktywne, mikrofony MP3 z funkcją nagrywania, mikroskopy komputerowe, dyktafony grupowe, rzutniki z tablicą interaktywną, kamery internetowe, które obok tradycyjnych atlasów, książek, modeli, przyrządów do eksperymentów, będą stanowiły zaplecze edukacyjne ucznia i nauczyciela,
- zapewnienie nowej organizacji pracy ucznia, równomiernie rozłożonej na cykl szkolny, warsztatowy i wykładowy i cykl pracy indywidualnej w domu,
- pozytywne nastawienia do dalszego własnego rozwoju i kształcenia się.

Dostępność list aplikacji edukacyjnych, platform i zasobów ułatwia uczenie się całej społeczności zainteresowanej podnoszeniem kompetencji uczenia się[70]. Uczenie przez odkrywanie umożliwia poszerzenie wiedzy opartej na własnych przemyśleniach, aktywności, rozumowaniu i argumentowaniu wynikającego z osobistych doświadczeń. Sprzyja temu możliwość wykorzystania wachlarza zasobów edukacyjnych dostępnych w sieci[71], m.in. filmów zgromadzonych na YouTube[72], zasobów serwisu Google Mapy[73], portali społecznościowych, różnorodnych tutoriali. e- animacji i prezentacji, internetowych słowników i encyklopedii[74] oraz różnych witryn zawierających przykłady dobrych praktyk edukacyjnych[75]. Dla wykonania zadań problemowych bo-

---

[70] *Szkoła na odległość (zasoby dla nauczyciela i ucznia)*, http://www.edunews.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=1393&Itemid=5, [dostęp: 30.05.2021].

[71] Z. Osiński, *Nowe wyzwania edukacyjne – nowe metody kształcenia w edukacji humanistycznej*, *https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/2381/Nowe_wyzwania_edukacyjne%, 20%E2%80%93%20nowe_metody_ksztalcenia_w_edukacji_humanistycznej.pdf?sequence=1*, [dostęp: 31.05.2021].

[72] YouTube, http://www.youtube.com/, [dostęp: 31.05.2021].

[73] Google Mapy, http://maps.google.com/, [dostęp: 31.05.2021].

[74] Wikipedia, http://www.wikipedia.org/, [dostęp: 31.05.2021].

[75] Teacher Tube, http://www.teachertube.com/ – zbiór filmów, zdjęć i nagrań audio stworzonych przez nauczycieli dla uczniów i nauczycieli; Educause, http://www.educause.edu/ – witryna stowarzyszenia promującego wykorzystanie technologii informacyjnej w szkolnictwie wyższym; The edublog awards 2009, http://edublogawards.com/ – zbiór najlepszych blogów edukacyjnych, [dostęp: 31.05.2021].

gatą ofertę stanowią wyszukiwarki internetowe[76], konta pocztowe Gmail[77], oprogramowania do tworzenia i udostępniania w Internecie albumów zdjęć[78], edytory tekstu i arkusz kalkulacyjny online[79], programy do komunikacji[80], internetowe translatory[81] i kalendarze[82], programy do tworzenia treści multimedialnych[83] oraz programy generujące strony www[84].

Kierowanie się zaciekawieniem poznawczym, sprawdzaniem, samodzielnym analizowaniem, doprowadza „odkrywcę" do wiedzy o tym, jak jest w rzeczywistości.

Prowadzenie uczącego się – nauczyciel jako mentor, tutor, coach

W okresie, gdy informacja jest w zasięgu „jednego kliknięcia", zmienia się rola nauczyciela. Szkoła nie ma już monopolu na bycie ważnym miejscem „dostarczania wiedzy", uczyć się można również poza nią. Dzisiejsze realia zmuszają nauczyciela, aby ściągnął maskę wszechwiedzącego mówcy i wszedł w konkretne interakcje z uczniami, działając na nich motywująco. O roli nauczyciela – mentora, coacha czy tutora, wielokrotnie wypowiadano się, podkreślając wagę drugiego członu tego określania. Wskazywano zadania, jakie powinien spełniać nauczyciel w kontakcie z uczniem, by pomóc mu w odkrywaniu świata i samego siebie: *Zadaniem nauczyciela jest*

---

[76] Google, http://www.google.pl/, Google Books, http://books.google.pl/books, Google Scholar, http://scholar.google.pl/, CC Search, http://wiki.creativecommons.org/CcSearch, [dostęp: 31.05.2021].

[77] Gmail, http://mail.google.com/, [dostęp: 31.05.2021].

[78] Picasa, http://picasa.google.com/, Picasa Web Albums, http://picasaweb.google.com/

[79] Google Dokumenty, http://docs.google.com, [dostęp: 31.05.2021].

[80] Google Talk, http://www.google.com/talk/, [dostęp: 31.05.2021].

[81] Google Tłumacz, http://translate.google.com/, [dostęp: 31.05.2021].

[82] Google Kalendarz, http://www.google.com/calendar/, [dostęp: 31.05.2021].

[83] MS Photo Story 3, http://www.microsoft.com/windowsxp/using/digitalphotography/photostory/default.mspx, [dostęp: 31.05.2021].

VideoSpin, http://videospin.com/Redesign/, [dostęp: 31.05.2021].

[84] iGoogle, http://www.google.com/ig, [dostęp: 31.05.2021].

bowiem nie tylko realizacja określonych funkcji, na przykład przekazywanie i egzekwowanie wiedzy, ale również podejmowanie działań formatywnych. Działań mających umożliwić uczniom rozpoznanie własnych predyspozycji oraz wybór indywidualnej ścieżki rozwoju. Działań mających na celu wskazywanie możliwości zastosowania nabywanych przez uczniów kompetencji oraz skłaniających do refleksji nad ich znaczeniem oraz wartością[85]. Podobny pogląd na temat roli nauczyciela głosi Stefan T. Kwiatkowski twierdząc, że w dzisiejszym świecie zadaniem nauczyciela jest *zapewnienie uczniom takiej edukacji, która zagwarantuje im nie tyle dostęp do stawianej dotychczas na piedestale wiedzy, ile umożliwi przede wszystkim efektywne i przynoszące satysfakcję funkcjonowanie w dynamicznie rozwijającym się świecie (społeczeństwie)*[86]. W ten sposób podkreślano także kim powinien być nauczyciel w szkolnej relacji, i w jaki sposób powinien pracować z uczniem, aby ten osiągnął swój maksymalny rozwój. Przede wszystkim musi on stać się dla ucznia partnerem w dialogu. Transformacyjne myślenie i otwarte podejście do pracy z uczniem, jako równorzędnym uczestnikiem procesu nauczania jest niezwykle istotne, by wspomóc go. Joanna L. Pękała wskazując na trudności wynikające z pełnionej przez nauczyciela funkcji: *Mentalność nauczycieli, związana z przekonaniem o ich kierowniczej roli, i przywiązanie do planowania całego przebiegu procesu edukacji, to kolejne przeszkody mogące wyrosnąć na drodze stania się nauczycielem – tutorem*[87]. Nauczyciel ma stać się osobą, na której może polegać uczeń i będzie go wspierać, ale nie poda gotowych odpowiedzi czy rozwiązań. Zadaniem nowoczesnego nauczyciela jest wspomaganie ucznia i motywowanie go, wskazując na zasoby, jakie w sobie posiada. Podkreśla to Łukasz Brzeziński: *(…) rolą nauczyciela/coacha jest jedynie wspomaganie ucznia/klienta w zdobywaniu wiedzy. Nie jest on w roli typowego nauczyciela, który tę wiedzę dostarcza i przekazuje. Nauczyciel coach musi pozostać wierny swojej roli i mieć na uwadze, że proces wzbogacania wiedzy wiąże się z samodzielnym docieraniem do niej w spraw-*

---

[85] J. Kordziński, *Nauczyciel, trener, coach*, Warszawa 2013, s. 84.

[86] S. T. Kwiatkowski, *Znaczenie kształcenia społeczno-emocjonalnego w rozwijaniu kluczowych kompetencji współczesnych nauczycieli* [w:] *Kompetencje interpersonalne w pracy współczesnego nauczyciela*, (red.) S.T. Kwiatkowski, D. Walczak, Warszawa 2017, s. 133

[87] J.L. Pękała, *Coach, tutor… wychowawca*, [w:] *Codzienność jako wyzwanie edukacyjne, Tom II, Refleksyjność w codzienności edukacyjnej* (red.), I Paszenda, Wrocław 2017, s. 183.

dzeniem jej w praktyce".[88] Taki rodzaj pracy przenosi także odpowiedzialność za jej efekty z nauczyciela na ucznia, Główny uczestnik procesu ucznia się, czyli uczeń, odpowiada sam przed sobą za to, na jakie kroki się zdecyduje i jakie decyzje podejmie. Uświadomienie mu, jak wiele zależy od niego samego otwiera przestrzeń do szerszego spojrzenia na siebie i własny rozwój. Zaczyna dostrzegać, jak wiele zależy od niego i ile jest w stanie zrobić. Taka refleksja o odpowiedzialności przekłada się na sposób myślenia o samym sobie, o własnych możliwościach czy barierach.

Ważną kwestią jest przygotowanie nauczycieli do odpowiedzialnego i krytycznego prowadzenia procesu kształcenia, w tym wykorzystującego ofertę nowoczesnej technologii. Jak postuluje Janusz Tomiło, nauczyciele w większości są gotowi do podjęcia *zadania uwolnienia szkoły ze sztywnych ram systemu klasowo-lekcyjnego i ortodoksyjnie traktowanych podstaw programowych, dania zgody na nowatorskie metody dydaktyczne, przejście od monologu do dialogu w edukacji, spotkania owocnego dla obydwu podmiotów: nauczyciela i ucznia*[89].

Zakończenie

Wymykająca się rzeczywistość pokazała, że żyjemy w czasach, w których nie znamy i nie jesteśmy w stanie precyzyjnie nakreślić kształtu szkoły przyszłości. Miejsce adaptacji szkolnej, która zawsze przebiegała według niezmiennych zasad, powinna zajęć emancypacja, oznaczająca poszukiwanie możliwości wyzwalania się z zastanego świata[90] i dopasowania się do zmiennej i niespodziewanej przyszłości. Jeżeli przyjąć ujęcie Alberta Camusa, że szkoła przygotowuje do życia w świecie, który nie istnieje, to jego słowa można rozumieć jako zarzut stawiany szkole, ponieważ przygotowuje do świata, jaki już nie istnieje, albo jako wyzwanie postawione szkole, która

---

[88] Ł. Brzeziński, *Coaching – możliwość wykorzystania w edukacji*, [w:] „Przegląd Pedagogiczny" 2014, nr 2, s. 172.

[89] J. Tomiło, *Odczarować szkołę*, [w:] „Studia z Teorii Wychowania" 2016, t. VII, nr 4(17), s. 169.

[90] R. Kwaśnica, *Dwie racjonalności. Od filozofii sensu ku pedagogice ogólnej*, Wrocław 1987, s. 54.

przygotowuje do życia w świecie, który jeszcze nie istnieje. W tym kontekście, nie trzeba szkoły wymyślać na nowo, choć apelował o to już Umberto Eco, trzeba ją jedynie przekształcić z instytucji nauczającej w instytucję edukującą[91], z „dydaktyki pamięci" w „dydaktykę myślenia"[92], zgodnie z przesłaniem Zbigniewa Kwiecińskiego, który rozumie edukację jako *ogół czynności prowadzenia drugiego człowieka i jego własnej aktywności w osiąganiu pełnych i swoistych dlań możliwości, jak też ogół wpływów i funkcji ustanawiających i regulujących osobowość człowieka i jego zachowanie, w relacji do innych ludzi i wobec świata*[93].

Przeprowadzona analizy literatury ujawnia kilka wniosków oraz wskazań praktycznych dla szkoły przyszłości: 1) wdrożenie indywidualizacji i personalizacji procesu kształcenia, ponieważ każdy uczeń wyróżnia się indywidualnymi potrzebami i możliwościami, oczekuje innych sposobów wyzwolenia kreatywności, 2) kształcenie umiejętności wyszukiwania, zarządzania, tworzenia, weryfikacji i oceny informacji podczas wykorzystywania technologii informacyjno-komunikacyjnych, 3) tworzenie zasobów informacyjnych w Internecie, 4) motywowanie do uczenia się przez całe życie i budowania świadomości edukacyjnej, 5) prowadzenie kształcenia dla zmiennego rynku pracy, rozwijanie umiejętności praktycznych i przedsiębiorczych postaw, 6) korzystanie z dóbr pozaszkolnych i edukacji nieformalnej, 7) rozwijanie edukacji na odległość, zapewniającej komunikację i kontakt 8), zmiana roli nauczyciela, na przewodnika, coacha, 9) wspieranie emocjonalne, otwartości i zrozumienia w sytuacjach trudnych, 10) przygotowanie nowych aktywnych metod i strategii uczenia się, 11) przygotowanie nauczycieli jako ekspertów do spraw uczenia się, wydobywających ciekawość, zapał, odpowiedzialność uczniów.

Intrygująca wizja przyszłości edukacji, przygotowana przez Stephena Downesa, przedstawiciela konektywizmu w edukacji zakłada, że w 2050 roku wszystkie obiekty będą komunikowały się z ludźmi, sieć stanie się siecią dynamiczną, czyli taką, która będzie wiedzieć i tą wiedzą będzie dzielić się z człowiekiem. Istotą edukacji będzie akceptacja zmiany i umiejętności szybkiego przyswajania nowej wiedzy, każdy człowiek sam będzie tworzył

---

[91] J. Tomiło, *op.cit*., s. 169.

[92] A. Zając, *E-Polska w raportach OECD i innych*, *Kompetencje medialne społeczeństwa wiedzy*, [w:] W. Strykowski, W. Skrzydlewski (red.), Poznań 2004, s. 162.

[93] Z. Kwieciński, *Socjopatologia edukacji*, Olecko 1995.

własną sieć osób i narzędzi potrzebne w procesie edukacji. Będzie je wykorzystywał w dowolnym momencie, na bieżąco.[94] Czy tak będzie?...

Bibliografia

Kacprzak M, *Edukacja zdalna w czasach pandemii – zalecenia UNESCO*, https://www.edunews.pl/nowoczesna-edukacja/e-learning/5024-edukacja-zdalna-w-czasach-pandemii-zalecenia-unesco, [dostęp: 31.05.2021].

https://unicef.pl/, [deostęp: 01.06.2021].

Akademia Doskonałości nauczania i uczenia się, Nauczanie w czasach kryzysu, https://www.usf.edu/atle/teaching/teaching-in-times-of-crisis.aspx, [dostęp: 31.05.2021].

Chick N., CFT Assistant Director, *Nauczanie w czasach kryzysu*, 2013, https://cft.vanderbilt.edu/guides-sub-pages/crisis/. Teaching in Times of Crisis, [dostęp: 16.04.2021].

Banach Cz., *Polska szkoła i system edukacji. Przemiany i perspektywy*, Toruń 2001.

Bauman Z., *Retropia. Jak rządzi nami przeszłość*, Warszawa 2018.

Bauman Z., *O edukacji. Rozmowy z Riccardo Mazzeo*, Wrocław 2012.

Bauman Z., *44 listy ze świata płynnej nowoczesności*, Kraków 2011.

Bauman Z., *Szanse etyki w zglobalizowanym świecie*, Kraków 2007.

Bauman Z., *Życie na przemiał*, Kraków 2005.

Botkin J. W., Elmandjira M., Malitza M., *Uczyć się bez granic. Jak zewrzeć „lukę ludzką"? Raport Klubu Rzymskiego*, Warszawa 1982.

Brame C., *Odwrócona klasa.* Vanderbilt University Center for Teaching, 2013, http://cft.vanderbilt.edu/guides-sub-pages/flipping-the-classroom/, [dostęp:16.04.2021].

Brame C.J., *Aktywne uczenie się.* Vanderbilt University Center for Teaching, 2016, https://cft.vanderbilt.edu/active-learning/, [dostęp: 29.05.2021].

Bruff D., *Mobilna nauka i odwrócona klasa* (#EDUSprint), https://derekbruff.org/?p=901, [dostęp: 31 05.2021].

Brzeziński Ł., *Coaching – możliwość wykorzystania w edukacji*, [w:] „Przegląd Pedagogiczny" 2014, Numer 2.

Cwalina W., *Generacja X – ponury mit czy obiecująca rzeczywistość*, [w:] *Internet. Fenomen społeczeństwa informacyjnego*, T. Zasępa, (red.), Częstochowa 2001.

Castells M., *Galaktyka Internetu. Refleksje nad Internetem, biznesem i społeczeństwem*, Poznań 2003.

---

[94] Stephen Downes jest pracownikiem naukowym w National Research Council of Cana-da. Prezentacja Learning 2050 dostępna jest w serwisie Slideshare, http://www.slide-share.net/Downes/learning-2050, [dostęp: 01.06.2021].

Castells M., *End of Millenium*, Oxford 1998.
Chick N., *Nauczanie w czasach kryzysu*, https://cft.vanderbilt.edu/guides-sub-pages/crisis/, [dostęp: 28.05.2021].
Lambert C., *Zmierzch wykładu*, „Harward Magazine", marzec-kwiecień 2012, https://harvardmagazine.com/2012/03/twilight-of-the-lecture, [dostęp: 16.04.2021].
Corte E. de, *Spojrzenie wstecz i przed siebie na uczenie się wspomagane technologią z perspektywy badań nad uczeniem się i nauczaniem*, [w:] Informatyka w szkole XIII, M.M. Sysło (red.), Lublin 1997.
Eco U., *Zapiski na pudełku od zapałek*, Poznań, 1993.
Edukacja dzieci na świecie podczas epidemii koronawirusa, https://unicef-koronawirus.pl/swiat/edukacja-dzieci-na-swiecie-podczas-epidemii-koronawirusa/?lang=pl, [dostęp: 2.06.2021].
Furmanek M., *Medialna komunikacja sieciowa jako nowa jakość komunikacji społecznej*, [w:] *Kompetencje medialne społeczeństwa wiedzy*, W. Strykowski, W. Skrzydlewski (red.), Poznań 2004.
Giannini S., Jenkins R. i Saavedra J., *Misja: Odzyskanie edukacji 2021*, *Gem Report*, https://gemreportunesco.wordpress.com/2021/03/30/mission-recovering-education-2021/, [dostęp: 16.04.2021].
Goban-Klas T., *Od społeczeństwa masowego do społeczeństwa medialnego*, [w:] *Kompetencje medialne społeczeństwa wiedzy*, W. Strykowski, W. Skrzydlewski (red.), Poznań 2004.
Goban-Klas T., P. Sienkiewicz, *Społeczeństwo informacyjne. Szanse, zagrożenia, wyzwania*, Kraków 1999.
Google Dokumenty, http://docs.google.com, [dostęp: 31.05.2021].
Google Talk, http://www.google.com/talk/, [dostęp: 31.05.2021].
Google Tłumacz, http://translate.google.com/, [dostęp: 31.05.2021].
Google Kalendarz, http://www.google.com/calendar/, [dostęp: 31.05.2021].
Google, http://www.google.pl/, Google Books, http://books.google.pl/books, Google Scholar,
Google Mapy, http://maps.google.com/, [dostęp: 31.05.2021].
Gmail, http://mail.google.com/, [dostęp: 31.05.2021].
http://scholar.google.pl/, CC Search, http://wiki.creativecommons.org/CcSearch, [dostęp: 31.05.2021].
http://edublogawards.com/ – zbiór najlepszych blogów edukacyjnych, [dostęp: 31.05.2021].
https://marcprensky.com/writing/Prensky%20-%20Digital%20Natives,%20Digital%20Immigrants%20-%20Part1.pdf, [dostęp: 2.06.2021].
http://www.microsoft.com/windowsxp/using/digitalphotography/photostory/default.mspx, [dostęp: 31.05.2021].
Huston T.A., DiPietro M., *In the eye of the storm: Students perceptions of helpful faculty actions following a collective tragedy*, In D.R. Robertson & L. B. Nilson (Eds.) To Improve the Academy: Vol 25. Resources for faculty, instructional, and organizational development. Bolton 2007, https://cft.vanderbilt.edu/guides-sub-pages/crisis/, [dostęp: 28.05.2021].

Juszczyk S, *Kompetencje medialne jednostki w społeczeństwie wiedzy*, [w:] *Kompetencje medialne społeczeństwa wiedzy*, W. Strykowski, W. Skrzydlewski (red.), Poznań 2004.

Kędzierska B., *Kompetencje informacyjne – podstawą funkcjonowania społeczeństwa wiedzy*, [w:] *Kompetencje medialne społeczeństwa wiedzy*, W. Strykowski, W. Skrzydlewski (red.), Poznań 2004.

Koalicja na rzecz edukacji globalnej, https://web.archive.org/web/20200912140552/https://en.unesco.org/covid19/educationresponse/globalcoalition, [dostęp: 8.05.2021].

Kordziński J., *Nauczyciel, trener, coach*, Warszawa 2013.

Kompetencje kluczowe zostały określone w *Zaleceniach Rady z dnia 22.05.2018 r. w sprawie kompetencji kluczowych w procesie uczenia się przez całe życie* (2018/C 189/1, Dz.U. UE C z dnia 4 czerwca 2018).

Krzysztofek K., Szczepański K., Szczepański M., *Zrozumieć rozwój. Od społeczeństw tradycyjnych do informacyjnych*, Katowice 2002.

Kwiatkowski S.T., *Znaczenie kształcenia społeczno-emocjonalnego w rozwijaniu kluczowych kompetencji współczesnych nauczycieli*, [w:] *Kompetencje interpersonalne w pracy współczesnego nauczyciela*, (red.), S.T. Kwiatkowski, D. Walczak, Warszawa 2017.

Kwieciński Z., *Socjopatologia edukacji*, Olecko 1995.

Kwaśnica R., *Dwie racjonalności. Od filozofii sensu ku pedagogice ogólnej*, Wrocław 1987.

McLuhan M., *Zrozumieć media*, [w:] *Wybór tekstów*, E. McLuhan, F. Zigrone (red.), Poznań 2001.

Mendel M., *Partnerstwo rodziny, szkoły i gminy,* Toruń 2000.

Mokrzycka K., *Jeden zawód na całe życie odchodzi do historii*, https://www.obserwatorfinansowy.pl/tematyka/nowe-trendy/spoleczenstwo/nowe-zawody-praca-rynek-pracy-humanisci-edukacja/, [dostęp: 16.04.2021].

MS Photo Story 3, Osmańska-Furmanek W., *Media i technologie informacyjne w globalnej przestrzeni edukacyjnej*, [w:] *Kompetencje medialne społeczeństwa wiedzy*, W. Strykowski, W. Skrzydlewski (red.), Poznań 2004.

Nalaskowski S., *Humanizm i podmiotowość w wychowaniu*, Toruń 1996.

Oświadczenie COVID-19: Niezachwiane wezwanie do międzynarodowej solidarności, https://www.euro.who.int/ru/about-us/governance/standing-committee/twenty-eighth-standing-committee-of-the-regional-committee-for-europe-20202021/statement-covid-19-a-continued-call-for-international-solidarity-and-equity, [dostęp: 26.05.2021].

Osiński Z., *Nowe wyzwania edukacyjne – nowe metody kształcenia w edukacji humanistycznej*, https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/2381/Nowe_wyzwania_edukacyjne%,*20%E2%80%93%20nowe_metody_ksztalcenia_w_edukacji_humanistycznej.pdf?sequence=1*, [dostęp: 31.05.2021].

Pękała J.L., *Coach, tutor… wychowawca*, [w:] *Codzienność jako wyzwanie edukacyjne, Tom II, Refleksyjność w codzienności edukacyjnej* (red.), I Paszenda, Wrocław 2017.

Picasa, http://picasa.google.com/, Picasa Web Albums, http://picasaweb.google.com/

Pedagogika. Leksykon PWN, B. Milerski, B. Śliwerski (red.), Warszawa 2000.
Prensky M., *Digital Natives, Digital Immigrants*,
Riffkin J., *Wiek dostępu. Nowa kultura hiperkapitalizmu, w której płaci się za każdą chwilę życia*, Wrocław 2003.
Robertson R., *Globality, global culture, and images of world order*, [w:] *Social Change and Modernity*, H. Haferecamp, N.J. Smelser (red.), Berkeley 1992.
Skrzydlewski W., *Kompetencje medialne, edukacja, rynek pracy i funkcjonowanie społeczne*, [w:] *Kompetencje medialne społeczeństwa wiedzy*, W. Strykowski, W. Skrzydlewski (red.), Poznań 2004.
Skrzydlewski W., *Kompetencje medialne, edukacja, rynek pracy i funkcjonowanie społeczne*, [w:] *Kompetencje medialne społeczeństwa wiedzy*, W. Strykowski, W. Skrzydlewski (red.), Poznań 2004.
Sysło M. M., *E-learning w szkole*, „E-Mentor" 2009, nr 1(28).
Szkoła na odległość (zasoby dla nauczyciela i ucznia), http://www.edunews.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=1393&Itemid=5, [dostęp: 30.05.2021].
Tadeusiewicz R., *Wartości duchowe w cyberprzestrzeni*, [w:] *Lex Tua in Corde Meo, Studia (vol. 9) Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie*, Kraków 2004.
Tadeusiewicz R., *Bądź Jeffersonem Cyberprzestrzeni!*, Edu@kcja. Magazyn Edukacji Elektronicznej, Nr 1/2010.
Teacher Tube, http://www.teachertube.com/ – zbiór filmów, zdjęć i nagrań audio stworzonych przez nauczycieli dla uczniów i nauczycieli; Educause, http://www.educause.edu/ – witryna stowarzyszenia promującego wykorzystanie technologii informacyjnej w szkolnictwie wyższym; The edublog awards 2009, http://edublogawards.com/ – zbiór najlepszych blogów edukacyjnych, [dostęp: 31.05.2021].
THE WORLD BANK, Perspektywy globalne i regionalne, https://www.worldbank.org/en/publication/global-economic-prospects, [dostęp: 01.06.2021].
The Future of Jobs Report 2020, OCTOBER 2020, World Economic Forum, http://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs_2020.pdf, [dostęp: 29.05.2021].
Toffler A., *Trzecia fala*, Warszawa 1997.
Tomiło J., *Odczarować szkołę*, (w:) „Studia z Teorii Wychowania" 2016, t. VII, Nr 4(17).
UNESCO wobec COVID-19, Pandemia COVID-19 oznacza globalny kryzys i wyzwanie bez precedensu, również w odniesieniu do obszarów kompetencji UNESCO: edukacji, nauki, kultury oraz komunikacji społecznej i informacji. https://www.unesco.pl/edukacja/neste/2/article/26/unesco-wobec-covid-19/, [dostęp: 01.05.2021].
UNICEF: *168 mln dzieci bez szkoły przez pandemię*, https://www.dw.com/pl/unicef-168-mln-dzieci-bez-szko%C5%82y-przez-pandemi%C4%99/a-56757618, [dostęp: 22.05.2021].
Utrata miejsc pracy, wypracowane miejsca pracy: Co będzie oznaczać przyszłość pracy dla miejsc pracy, umiejętności i płac, 26 listopada 2017, https://www.mckinsey.com/~/media/mckinsey/industries/public%20and%20social%20sector/our%20insights/what%20the%20future%20of%20work%20will%20mean%20for%20jobs%20skills%20and%20wages/mgi-jobs-lost-jobs-gained-executive-summary-december-6-2017.pdf, [dostęp: 29.05.2021].

Wąsiński A., *Szkoła w społeczeństwie informacyjnym w świetle analizy społeczno-ekonomicznych czynników wpływających na charakter i dynamikę jej przeobrażania*, [w:] *Kompetencje medialne społeczeństwa wiedzy*, W. Strykowski, W. Skrzydlewski (red.), Poznań 2004.
Winiarski M., *Rodzina-szkoła-środowisko lokalne. Problemy edukacji środowiskowej*, Warszawa 2000.
Wikipedia, http://www.wikipedia.org/, [dostęp: 31.05.2021].
VideoSpin, http://videospin.com/Redesign/, [dostęp: 31.05.2021].
YouTube, http://www.youtube.com/, [dostęp: 31.05.2021].
Yi-Fu Tuan, *Przestrzeń i miejsce*, Warszawa 1987.
Zając A., *E-Polska w raportach OECD i innych*, *Kompetencje medialne społeczeństwa wiedzy*, [w:] W. Strykowski, W. Skrzydlewski (red.), Poznań 2004.

Biogram

dr Magdalena Huber – literaturoznawca, adiunkt w Państwowej Wyższej Szkole Zawodowej w Wałczu.
dr Danuta Tomczyk – pedagog, adiunkt w Państwowej Wyższej Szkole Zawodowej w Wałczu.

Kaja Żabińska
Uniwersytet Humanistycznospołeczny SWPS
Wydział Psychologii i Prawa w Poznaniu
dr Robert Maciejewski
Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Wałczu
https://orcid.org/0000-0002-1153-8688

ŻYCIE STARZEJĄCYCH SIĘ POLAKÓW W 2050 ROKU

THE LIFE OF AGEING POLES IN 2050

Abstrakt: W artykule omówiono potencjalną przyszłą sytuację życiową starzejącego się społeczeństwa w Polsce w 2050 roku. Badano możliwe wyzwania dla państwa i jednostek, które mogą powstać w szczególności w związku ze spadkiem aktywnej siły roboczej, wzrostem liczby osób cierpiących na problemy zdrowotne związane z wiekiem. warunków i wynikający z tego wzrost popytu na świadczenia zdrowotne. Dodatkową uwagę poświęca się stale rosnącej częstości występowania zaburzeń zdrowia psychicznego oraz ich wpływowi na starzejącą się populację w przyszłości. W artykule przeanalizowano również możliwe metody profilaktyki, a także rozwiązania, które ludzie mogą zastosować, aby przeciwdziałać negatywnym skutkom starzenia się, zwłaszcza w dziedzinie technologii i mediów społecznościowych.

Słowa kluczowe: starzejące się społeczeństwo, warunki życia, zdrowie psychiczne

Abstract: The article discusses the potential future life situation of the ageing population in Poland in 2050. It explores possible challenges for the state and the individuals, that might arise particularly due to the decrease in active workforce, the increase of people suffering from age-related health conditions, and the resulting rise in demand for healthcare services. Additional attention is given to the ever-increasing prevalence of mental health disorders and how they will impact the ageing population in the future. The article also examines possible methods of prevention, as well as solutions that people might use to counter the negative consequences of ageing, especially in the fields of technology and social media.

Keywords: ageing population, life conditions, mental health

Polska w 2017 roku została zaliczona w globalnej klasyfikacji rynków Agencji FTSE Russell do grona 25 krajów rozwiniętych pod względem rozwoju gospodarczego (FTSE Russeel, 2018). Natomiast zgodnie z najbardziej aktualnym Rankingiem HDI (UNDP, 2019), będącym wskaźnikiem mierzącym jakość życia społeczeństw, Polska jest zaliczana do krajów bardzo wysoko rozwiniętych. W rankingu brane są pod uwagę nie tylko kryteria dotyczące gospodarki (w tym wypadku PKB *per capita* wg parytetu siły nabywczej), lecz także średnia długość życia mieszkańców państwa, oczekiwana liczba lat edukacji dla dzieci oraz średnia liczba lat edukacji otrzymanej przez osoby w wieku 25 lat lub starsze. Choć kwestie te, przynajmniej pośrednio dotyczą także takich aspektów jak jakość ogólnodostępnej służby zdrowia oraz zróżnicowane podejście do grup wiekowych, a pozycja Polski w obu klasyfikacjach wydaje się obecnie mocna – trudno uznać, że wskazuje ona na spokojną przyszłość polskiego społeczeństwa.

Prognozy demograficzne wskazują jednoznacznie, że świat w 2050 roku będzie mierzył się z problemem rosnących w liczebność i starzejących się społeczeństw (Hagmann, 2001). Jak szacuje World Health Organization, w tym czasie 22% światowej ludności będzie w wieku powyżej 60 lat (WHO, 2018). Nie jest to jedyny problem, z jakim przyjdzie się zmierzyć społeczeństwom na całym globie: inne prognozy przewidują bowiem bardzo duży wzrost zachorowań i negatywnych efektów społecznych związanych z zaburzeniami zdrowia psychicznego. Raport WHO z 2017 roku określa liczbę osób chorujących na depresję na świecie na poziomie 322 milionów (WHO, 2017), natomiast dane z 2020 roku wskazują już na liczbę 264 milionów (WHO, 2020). Depresja już obecnie jest uznawana za główny czynnik niepełnosprawności zawodowej (WHO, 2020). Choć prognozy te przewidują, że w 2050 roku najbardziej dotknięte tymi problemami będą kraje słabo rozwinięte, to przecież właśnie na krajach wysoko rozwiniętych spoczywa obowiązek wykorzystania posiadanych zasobów w celu dostarczenia rozwiązań i pomocy.

Zestawienie tych czynników każe przewidywać, że społeczeństwo Polskie w 2050 roku będzie składało się w dużej mierze z osób starszych, którym będą doskwierać dolegliwości związane zarówno z wiekiem, jak i z rozwijającymi się trendami dotyczącymi zaburzeń zdrowia psychicznego.

Taka wizja powinna się wiązać ze stopniowym wprowadzaniem istotnych zmian w obszarze służby zdrowia, edukacji dla osób dorosłych oraz zmiany świadomości społecznej dotyczącej starzenia i zniwelowania problemu ageizmu na przestrzeni kilku dekad. By skutecznie promować w społeczeństwie

polskim profilaktykę służącą zapewnieniu zdrowej starości – konieczne byłoby wcześniejsze uporanie się z licznymi stereotypami i obawami, które jej dotyczą.

W 2018 roku Rada Ministrów przyjęła dokument „Polityka społeczna wobec osób starszych 2030. Bezpieczeństwo – Uczestnictwo – Solidarność", jednak jego założenia są jedynie ramowe, bardzo ogólnikowe i zdają się funkcjonować jedynie na papierze. Świadomość społeczna dotycząca obecnych i przyszłych problemów i potrzeb naszego starzejącego się narodu jest znikoma. Należy więc przewidywać, że praktyczne rozwiązania będą wdrażane dopiero, gdy widoczne będą już problemy i niezadowolenie społeczne.

Najprostszym, doraźnym, a zarazem najbardziej podstawowym działaniem (choć niekoniecznie wystarczająco skutecznym) będzie prawdopodobnie wykorzystanie mediów społecznościowych do nawoływania do solidarności wobec seniorów, zwalczania ageizmu i promowania zdrowej starości – tak, jak obecnie ma to miejsce w przypadku kampanii społecznych dotyczących depresji i profilaktyki zdrowia psychicznego. Kampanie te rozpoczęły się z dużym opóźnieniem, mimo licznych prognoz przewidujących zwiększenie populacji dotkniętej problemami w sferze zdrowia psychicznego.

Obecni 30 latkowie, którzy w 2050 roku wejdą w 6. dekadę życia, swobodnie korzystają z nowych technologii zarówno w życiu prywatnym jak i zawodowym. Jest ona na tyle nieodłącznym elementem codzienności, że trudno wyobrazić sobie, by jej rola mogła się zmniejszyć. Obecnie to właśnie głównie w branżach związanych z IT, marketingiem internetowym i cyfryzacją prognozuje się największy wzrost zatrudnienia (Frączyk, 2020). Można więc założyć, że Internet, aplikacje i gadżety technologiczne będą zupełnie naturalną i bardzo ważną częścią życia dla przyszłych seniorów.

Praca zawodowa w tych obszarach już obecnie często jest zdalna. Biorąc pod uwagę rozwój tego trendu, można spodziewać się, że domy w 2050 roku staną się nowymi miejscami pracy, natomiast niekoniecznie będą centrum życia rodzinnego.

Dorosłe dzieci, szczególnie w miastach, z reguły nie mieszkają ze swoimi starzejącymi się rodzicami w domach wielopokoleniowych. Ze względu na konieczność pracy do późnych lat oraz przepaść pokoleniową wynikającą z bardzo szybkich przemian społecznych ostatnich kilku dekad, dziadkowie coraz rzadziej są angażowani w życie rodzinne jako opiekunowie dla wnuków – co prawdopodobnie będzie miało miejsce także w przyszłości.

Rośnie także problem doświadczanej przez mieszkańców krajów rozwiniętych samotności, ilość rozwodów oraz odsetek osób żyjących jako single.

Depresja, która ma być tak powszechnym problemem, może dodatkowo bardzo utrudnić budowanie i utrzymywanie relacji i sprzyjać izolacji społecznej – szczególnie przy dużej powszechności pracy zdalnej.

Istnieje więc ryzyko, że dom w 2050 roku stanie się miejscem samotnego zamieszkiwania i pracy, a social media i technologia będą niezbędnym łącznikiem ze światem zewnętrznym.

Można wyobrazić sobie, że wielu przyszłych seniorów będzie potrzebowało nie modnych obecnie biurek pozwalających na pracę przy komputerze na stojąco, lecz na siedząco – i to z pozycji jaką umożliwia wózek inwalidzki, natomiast smartwatche i aplikacje na smartfony zamiast monitorować aktywność, będą o niej przypominać i sprawdzać stan podstawowych funkcji życiowych. Bowiem jednym z istotnych problemów obecnego społeczeństwa, a szczególnie pracowników branży IT i w licznych zawodach wymagających pracy przy komputerze – jest brak aktywności fizycznej, który zwiększa prawdopodobieństwo niesprawności ruchowej i gorszego stanu zdrowia w okresie starości.

Z powodu niewystarczającej liczby lekarzy i braku realnej możliwości wykształcenia na czas odpowiedniej ich ilości – technologia prawdopodobnie przejmie także rolę podstawowego opiekuna medycznego. Czy jednak rozwiązania te zostaną wprowadzone dostatecznie szybko, by zapewnić zdrową starość seniorom w 2050 roku?

Biorąc pod uwagę opieszałość zarówno państwowych jak i oddolnych działań na rzecz profilaktyki depresji, mimo wczesnych alarmujących prognoz, oraz to, że w 2020 roku o seniorów zadbano dopiero, gdy znaleźli się w grupie ryzyka w czasie pandemii Covid-19 – trudno zakładać, że potrzebne zmiany społeczne będą dostatecznie szybkie i kompleksowe.

Taki scenariusz grozi nam przy założeniu podejścia *business-as-usual*, które w polskich realiach wiąże się z brakiem skutecznego przeciwdziałania rozwijającym się niekorzystnym trendom społecznym z odpowiednim wyprzedzeniem. Pozostaje jednak nadzieja, że to rynek pracy okaże się responsywny i skutecznie odpowie na zmieniające się potrzeby starzejących się pracowników, przekształcając się w sposób sprzyjający tak profilaktyce zdrowia fizycznego, jak i psychicznego.

Bibliografia

Frączyk, J. (2020) *Ranking rynku pracy. 500 plus od pracodawcy, czyli kto może liczyć na podwyżkę w 2021 roku, 2020* [dostęp: 19-12-2020]. Dostępny w Internecie: https://businessinsider.com.pl/twoje-pieniadze/praca/ranking-rynku-pracy--na-2021-w-tych-zawodach-masz-szanse-na-podwyzke/0m3b6g4

FTSE Russel (2018) *Poland: The journey to Developed Market status* [dostęp: 19-12-2020]. Dostępny w Internecie: https://content.ftserussell.com/sites/default/files/research/poland---the-journey-to-developed-market-status_final.pdf

Hagmann, M. (2001). The world in 2050: more crowded, urban and aged. *Bulletin of the World Health Organization, 79* (5), 484. World Health Organization. [dostęp: 19-12-2020] Dostępny w Internecie: https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/268327/PMC2566422.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Polityka społeczna wobec osób starszych 2030. Bezpieczeństwo – Uczestnictwo – Solidarność, Warszawa 2018

United Nations Development Programme (2019) *Overview Human Development Report 2019* [dostęp: 19-12-2020]. Dostępny w Internecie: http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr_2019_overview_-_english.pdf

World Health Organization (2017) *Depression and other common mental disorders: global health estimates. World Health Organization* [dostęp: 19-12-2020]. Dostępny w Internecie: https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/254610/WHO-MSD-MER-2017.2-eng.pdf?sequence=1&isAllowed=y

World Health Organization (2018) *Ageing and health* [dostęp: 19-12-2020]. Dostępny w Internecie: https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/ageing--and-health

World Health Organization (2020) *Depression* [dostęp: 19-12-2020]. Dostępny w Internecie: https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/ageing-and-health

Biogram

Robert Maciejewski (1969 r.) – prawnik, w latach 1996–2008 pracował na stanowisku prokuratora, od 2009 r. jest radcą prawnym, doktor nauk społecznych w zakresie nauk o polityce i administracji (UAM). Autor szeregu publikacji naukowych z zakresu cyberbezpieczeństwa, cyberterroryzmu oraz infrastruktury krytycznej a także uczestnik wielu krajowych i międzynarodowych konferencji naukowych.

Kaja Żabińska – studentka na Wydziale Psychologii na Uniwersytecie Humanistyczno-społecznym SWPS. Jej zainteresowania naukowe skupiają się na zagadnieniach takich jak: zaburzenia nastroju, zaburzenia osobowości, wysoka wrażliwość oraz wzrost potraumatyczny. Zajmuje się także psychologią środowiskową w zakresie postaw i zachowań proekologicznych. Uczestniczka krajowych i międzynarodowych konferencji naukowych, w tym „BEYOND Europe 2021".

Perspektywa dla gospodarki i ekonomii

dr Dariusz Rajchel
Politechnika Opolska
Wydział Ekonomii i Zarządzania
https://orcid.org/0000-0001-9858-6334

PERSPEKTYWA WZROSTU GOSPODARCZEGO POLSKI NA TLE WYBRANYCH PAŃSTW NA PRZYKŁADZIE PRODUKTU KRAJOWEGO BRUTTO

THE PROSPECT OF POLAND'S ECONOMIC GROWTH COMPARED TO SELECTED COUNTRIES ON THE EXAMPLE OF THE GROSS DOMESTIC PRODUCT

Abstrakt: Produkt Krajowy Brutto jest to wskaźnik ilościowy, makroekonomiczny, wykorzystywany do porównań i analiz z zakresu sytuacji gospodarczej. Obliczany jest w kilku wariantach przez instytucje wewnętrze jak i międzynarodowe wielu państw. W celu dokładniejszego zobrazowania sytuacji gospodarczej jest on uzupełniany innymi wskaźnikami jak HDI, wskaźnik Giniego czy GNH zaliczanymi do wskaźników rozwoju społecznego. Celem artykułu jest ukazanie sytuacji gospodarczej Polski w oparciu o PKB i perspektywy rozwojowej na tle wybranych państw w ocenie instytucji wewnętrznych i zewnętrznych, międzynarodowych. Celem każdego państwa jest osiąganie wysokiego wzrostu gospodarczego co świadczy o jego rozwoju i pozycji na arenie międzynarodowej.

Słowa kluczowe: sytuacja gospodarcza Polski, analiza porównawcza PKB

Abstract: Gross Domestic Product is a quantitative, macroeconomic indicator used for comparisons and analyzes of the economic situation. It is calculated in several variants by internal and international institutions of many countries. In order to illustrate the economic situation more precisely, it is supplemented with other indicators, such as HDI, Gini index or GNH, included in the indicators of human development. The aim of the article is to show the economic situation of Poland based on GDP and development prospects against the background of selected countries in the as-

sessment of internal and external international institutions. The goal of each country is to achieve high economic growth, which proves its development and position in the international arena.

Keywords: economic situation in Poland, comparative GDP analysis

Wstęp

Produkt Krajowy Brutto jest jednym z podstawowych mierników makroekonomicznych wykorzystywanych do oceny gospodarczej państwa. Może on być przedstawiany w ujęciu potencjalnym, realnym lub nominalnym, w cenach rynkowych czy w cenach czynników produkcji oraz *per capita*. Mimo, że jest to prosty miernik i najczęściej wykorzystywany w wielu porównaniach (np. z innymi państwami), posiada również wady, do których można zaliczyć m.in.: nieuwzględnianie jakości życia, stanu zdrowia, czasu wolnego, czy też nieuwzględnianie wytwarzanych dóbr i usług w szarej strefie. W celu uzyskania bardziej szczegółowych informacji miernik PKB uzupełniany jest o wiele innych wskaźników ukazujących sytuacje społeczną w badanym państwie. Do wskaźników rozwoju społecznego wykorzystuje się m.in. wskaźnik HDI (*Human Development Index*) czyli wskaźnik rozwoju społecznego, wskaźnik Giniego (wskaźnik nierówności społecznej) lub wskaźnik szczęścia narodowego (krajowego) brutto GNH (*Gross National Happiness*).

Celem artykułu jest ukazanie sytuacji gospodarczej Polski w oparciu o PKB na tle wybranych państw oraz w perspektywie rozwojowej w ocenie Rady Polityki Pieniężnej, agencji ratingowych i instytucji międzynarodowych.

1. Wzrost i rozwój gospodarczy w ocenie wskaźnikowej

Przedstawiając sytuację gospodarczą istotnym jest określenie pojęcia rozwój gospodarczy i wzrost gospodarczy. Pojęcia te są często utożsamiane lub używane zamiennie.

Wzrost gospodarczy dotyczy zmian ilościowych zachodzących w danym państwie, a obrazujący się zwiększeniem produkcji dóbr i liczby świadczonych usług w określonym przedziale czasu (najczęściej w krótkim czasie). Wzrost gospodarczy nie pociąga za sobą zmiany struktury gospodarki.

Rozwój gospodarczy dotyczy zmian ilościowo-jakościowych zachodzących w długim okresie czasu i polegający na zwiększeniu produkcji dóbr i liczby świadczonych usług, powoduje zmiany w strukturze gospodarki. Nie oznacza to, że systematycznie zwiększają się te same produkty czy usługi, lecz że jest to proces dynamiczny powodujący np. zmniejszenie lub zanikanie niektórych dóbr i usług z uwagi na ich niską jakość lub zmianę zapotrzebowania zgłaszanego przez rynek, a w to miejsce wchodzi produkcja innych, nowych dóbr czy świadczenie usług, na które wzrasta zapotrzebowanie wywołane np. postępem technologicznym, zmianą potrzeb i oczekiwań konsumentów czy wprowadzanymi innowacjami. Na rozwój gospodarczy wpływa wiele czynników zarówno wewnętrznych – takich jak np. zmiana prowadzonej polityki przez władze państwa, czy zmiany struktury społeczno-demograficznej danego państwa oraz zewnętrzne – do których można zaliczyć postęp naukowo-technologiczny, zmiany w prawie międzynarodowym, zmiany w stosunkach społeczno-gospodarczych w ujęciu międzynarodowym.

Mieczysław Nasiłowski[1] rozwój gospodarczy określa jako „historyczny (długofalowy) proces takiej wewnętrznej ekonomicznej i społecznej transformacji kraju, który doprowadza do powstania społeczeństwa poszukującego dróg poprawy swojej sytuacji gospodarczej i który w sposób zorganizowany umożliwia oraz zachęca obywateli do inwestowania w kapitał materialny, ludzki i intelektualny, niezbędny do nieprzerwanej jego akumulacji. Marian Noga[2] podaje, że rozwój gospodarczy obejmuje wzrost gospodarczy i postęp cywilizacyjny. Oprócz pojęcia rozwój gospodarczy istnieje również pojęcie wzrostu gospodarczego. Katarzyna. A. Nawrot[3] określa go jako powiększenie się realnej wartości produktu krajowego brutto w gospodarce, najczęściej w okresie roku, natomiast M. Nasiołowski[4] – jako stałe zwiększanie zdolności danego kraju do produkcji towarów i usług pożądanych przez ludzi. Zdaniem M. Nogi[5] rozwój gospodarczy jest pojęciem szerszym niż wzrost gospodarczy.

---

[1] M. Nasiłowski, *System rynkowy. Podstawy mikro – i makroekonomii*, Warszawa 2004, s. 377–378.

[2] M. Noga, *Makroekonomia*, Wrocław 2000, s. 55.

[3] K.A. Nawrot, *Wzrost i rozwój gospodarczy w teorii i praktyce*, [w:] E. Skawińska, K.G. Sobiech-Grabka, K.A. Nawrot (red.), *Makroekonomia. Teoretyczne i praktyczne aspekty gospodarki rynkowej*, Warszawa 2010, s. 113.

[4] M. Nasiłowski, *op.cit*, s. 377–378.

[5] M. Noga, *op.cit*, s.49

Wzrost gospodarczy zwiększa zdolności danego społeczeństwa do produkcji dóbr i usług zaspokajających ludzkie potrzeby, jak również promuje efektywność i wydajność oraz tworzy dogodne warunki dla inwestycji zagranicznych. Korzyściami ze wzrostu gospodarczego i rozwoju gospodarczego są: podwyższenie standardu życia, lepsza sytuacja socjalna, większe bezpieczeństwo publiczne[6].

Ocenę sytuacji gospodarczej przeprowadza się przy wykorzystaniu wskaźników w ujęciu ilościowym jak i jakościowym. Najczęściej przytaczane wskaźniki rozwoju i wzrostu gospodarczego, jak przedstawia Jerzy J. Parysek[7] prezentuje tabela 1.

Tabela 1. Najczęściej przytaczane wskaźniki rozwoju i wzrostu gospodarczego

Wskaźniki rozwoju gospodarczego	Wskaźniki wzrostu gospodarczego
Produkt krajowy brutto	**Produkt krajowy brutto**
Produkt narodowy brutto	**Produkt narodowy brutto**
Wielkość i struktura eksportu	**Wielkość i struktura eksportu**
Wielkość i struktura importu	**Wielkość i struktura importu**
Poziom urbanizacji	Deficyt budżetowy
Poziom zatrudnienia	Stopa procentowa
Struktura zatrudnienia	Stopa inflacji
Przyrost naturalny	Poziom zadłużenia
Dalsze trwanie życia	Stawki podatkowe
Kaloryczność spożywanego pożywienia	Poziom zatrudnienia
Wskaźniki umieralności	Poziom aktywności gospodarczej
Liczba studentów	Poziom inwestycji
Nakłady na badania i rozwój	Poziom życia
Produkcja energii elektrycznej	Poziom ubóstwa
Produkcja samochodów	Poziom scholaryzacji
Poziom konsumpcji	Zasoby mieszkaniowe
Stopień transformacji gospodarki	Wzrost bogactwa narodowego

Źródło: J.J. Parysek, *Rozwój społeczno-gospodarczy oraz czynniki i uwarunkowania rozwoju*, [w:] *Teoretyczne i aplikacyjne wyzwania współczesnej geografii społeczno-ekonomicznej*, „Studia KPZK" nr 183/2018, s. 41.

[6] A. Przybylska-Mazur, *Zastosowanie metody przyspieszenia wzrostu do oceny przyspieszenia wzrostu gospodarczego w krajach grupy wyszehradzkiej*, [w:] „Studia Ekonomiczne" 2017, Ekonomia 9, nr 312, s. 97

[7] J.J. Parysek, *Rozwój społeczno-gospodarczy oraz czynniki i uwarunkowania rozwoju*, [w:] *Teoretyczne i aplikacyjne wyzwania współczesnej geografii społeczno-ekonomicznej*, „Studia KPZK" nr 183/2018, s. 41.

Jak wynika z rozważań J.J. Paryska wskaźnik PKB, PNB oraz wielkość i struktura eksportu i importu mogą być wykorzystane do oceny zarówno rozwoju jak i wzrostu gospodarczego.

Produkt Krajowy Brutto jest jednym ze wskaźników makroekonomicznych. Pojęcie to znalazło określone w Rozporządzeniu Parlamentu Europejskiego i Rady (UE)[8].

Produkt krajowy brutto w cenach rynkowych stanowi końcowy rezultat działalności produkcyjnej jednostek produkcyjnych będących rezydentami.

Może on być zdefiniowany na trzy sposoby:

a) podejście od strony produkcji: PKB stanowi sumę wartości dodanej brutto poszczególnych sektorów instytucjonalnych lub poszczególnych gałęzi, powiększoną o podatki od produktów pomniejszone o dotacje do produktów (które nie są przydzielone do sektorów czy gałęzi). Jest on też pozycją bilansującą rachunku produkcji gospodarki ogółem;
b) podejście od strony rozdysponowania: PKB stanowi sumę końcowego wykorzystania wyrobów i usług przez jednostki instytucjonalne będące rezydentami (spożycia i akumulacji brutto), powiększonego o eksport i pomniejszonego o import towarów i usług;
c) podejście od strony dochodów: PKB stanowi sumę rozchodów na rachunku tworzenia dochodów gospodarki ogółem (kosztów związanych z zatrudnieniem, podatków związanych z produkcją i importem pomniejszonych o dotacje, nadwyżki operacyjnej brutto oraz dochodu mieszanego gospodarki ogółem).

Poprzez odjęcie amortyzacji środków trwałych od PKB otrzymujemy produkt krajowy netto w cenach rynkowych (PKN).

Dochód narodowy brutto (lub netto) (w cenach rynkowych) reprezentuje dochody pierwotne do otrzymania ogółem przez jednostki instytucjonalne będące rezydentami: koszty związane z zatrudnieniem, podatki związane z produkcją i importem pomniejszone o dotacje, dochody z tytułu własności (do otrzymania pomniejszone o dochody do zapłacenia), nadwyżkę operacyjną (brutto lub netto) oraz dochód mieszany (brutto lub netto).

Dochód narodowy brutto (w cenach rynkowych) jest równy PKB pomniejszonemu o dochody pierwotne do zapłacenia przez jednostki instytucjonalne

---

[8] Rozporządzeniu Parlamentu Europejskiego i Rady (UE), NR 549/2013 z dnia 21 maja 2013 r. *w sprawie europejskiego systemu rachunków narodowych i regionalnych w Unii Europejskiej* (Tekst mający znaczenie dla EOG), s. 315.

będące rezydentami jednostkom instytucjonalnym będącym nierezydentami, powiększonemu o dochody pierwotne do otrzymania od zagranicy przez jednostki instytucjonalne będące rezydentami.

Dochód narodowy nie jest pojęciem produkcyjnym, lecz dochodowym, co jest bardziej istotne w ujęciu netto, tj. po odjęciu amortyzacji środków trwałych.

Dochód narodowy do dyspozycji brutto (lub netto) stanowi sumę dochodów do dyspozycji brutto (lub netto) sektorów instytucjonalnych. Dochód narodowy do dyspozycji brutto (lub netto) jest równy dochodowi narodowemu brutto (lub netto) (w cenach rynkowych) pomniejszonemu o transfery bieżące (podatki bieżące od dochodów, majątku itp., składki na ubezpieczenia społeczne, świadczenia społeczne i pozostałe transfery bieżące) do zapłacenia jednostkom będącym nierezydentami, powiększonemu o transfery bieżące do otrzymania od zagranicy przez jednostki będące rezydentami. Najczęściej stosowaną miarą wzrostu gospodarczego jest – i pozostaje – PKB lub PKB *per capita* w ujęciu realnym[9].

PKB to wartość wszystkich dóbr i usług wytworzonych w danym kraju w wyznaczonym okresie (najczęściej oblicza się ją na podstawie danych rocznych lub kwartalnych). PKB jest wyrażane w pieniądzu i uwzględnia tylko dobra finalne. PKB jest jednym z najczęściej stosowanych wskaźników ekonomicznych. Dzięki niemu można określić jak w danym kraju kształtuje się sytuacja gospodarcza. Wykorzystuje się go do porównywania wielkości różnych gospodarek. Przyjmuje się, że im wyższe PKB, tym silniejsza gospodarka – w kraju dochodzi do wzrostu gospodarczego, czyli powiększenia produkcji dóbr i usług. Z kolei kiedy maleje, gospodarka spowalnia, a produkcja dóbr i usług spada. Nagłe cofnięcie się produktu krajowego brutto może być oznaką rozpoczynającego się kryzysu gospodarczego[10]. W literaturze ekonomicznej z zakresu „makroekonomii" prezentowane są metody pomiaru PKB.

---

[9] K. Malaga, *O niektórych dylematach teorii wzrostu gospodarczego i ekonomii*, Warszawa 2009, s. 2.

[10] *PKB (Produkt krajowy brutto) – co to jest?*, https://www.gpwinfostrefa.pl/pkb-produkt-krajowy-brutto-co-to-jest/, [dostęp: 04.07.2020].

2. Metody pomiaru Produktu Krajowego Brutto i prognoza dla Polski w ocenie instytucji krajowych i międzynarodowych

Metody pomiaru PKB zostały opracowane w licznych podręcznikach z zakresu ekonomii. Przykładowo w podręczniku Romana Milewskiego, Eugeniusza Kwiatkowskiego[11] czy Davida Begga, Stanleya Fishera, Rudigera Dornbuscha[12] zostały zaprezentowane następujące metody pomiaru PKB:
1) metoda sumowania produktów,
2) metoda sumowania dochodów
3) metoda sumowania wydatków

Dodatkowo do oceny sytuacji gospodarczej można wykorzystać PKB w:
1) cenach rynkowych,
2) cenach czynników produkcji,
3) ujęciu nominalnym,
4) ujęciu realnym,

Każda z wyżej wymienionych metod pomiaru PKB uwzględnia różne podejścia choć najczęściej wykorzystywana jest metoda sumowania wydatków, która polega na sumowaniu wartości wydatków na krajowe produkty finalne[13] wg wzoru:

$$\text{PKB} = C_k + I_k + G_k + E_k$$

gdzie:
- C_k – wydatki na dobra i usługi konsumpcyjne wytwarzane w danym kraju,
- I_k – wydatki na krajowe produkty inwestycyjne,
- G_k – wydatki rządowe na krajowe dobra i usługi (z pominięciem płatności transferowych),
- E_k – wydatki zagranicy na krajowe produkty (tj. eksport krajowych produktów za granicę),

Identyczny wynik pomiaru PKB można otrzymać wykorzystując wzór:

---

[11] R. Milewski, E. Kwiatkowski, (red.), *Podstawy ekonomii*, Warszawa 2005, s. 280.
[12] D. Begg, S. Fisher, R. Dornbusch, *Makroekonomia*, Warszawa 2007, s. 330.
[13] Produkt finalny – dobra i usługi nabyte przez ostatecznych użytkowników.

$$PKB = C + I + G + E - IM$$

tj. przy zastosowaniu wydatków na produkty krajowe i importowane, pod warunkiem, że wartość produktów z importu (*IM*) zostanie odjęta od całości wydatków.

Innym wzorem pomiaru PKB jest wzór:

$$PKB = C + I + G + X$$

uwzględniający eksport netto (X) czyli różnicę między wartością eksportu a wartością importu.

PKB jako jeden z podstawowych wskaźników wzrostu gospodarczego wykorzystywany jest również w ocenie sytuacji gospodarczej Polski. Jednym z dokumentów uwzględniających PKB jest opracowywany przez Radę Polityki Pieniężnej dokument „Projekcja inflacji i PKB"[14].

Na aktywność gospodarczą wciąż silnie oddziałuje bieżąca sytuacja epidemiczna wywołana wirusem SARS-CoV-2 oraz poziom restrykcji obowiązujących w Polsce i innych krajach. Negatywny wpływ obostrzeń na wielkość krajowej produkcji i rynek pracy jest przy tym w części łagodzony przez antykryzysowe działania rządu oraz Narodowego Banku Polskiego. Bieżące dane wskazują jednocześnie na coraz lepsze przystosowanie się podmiotów gospodarczych do funkcjonowania w okresie pandemii i w konsekwencji relatywnie niewielki spadek PKB w IV kw. 2020 i I kw. 2021 r.

W IV kw. 2020 r. nastąpił spadek aktywności ekonomicznej w głównych gospodarkach rozwiniętych wynikający z istotnego pogorszenia sytuacji epidemicznej oraz ponownego zaostrzenia ograniczeń nakładanych na życie

[14] Projekcja inflacji i PKB opracowywana jest w Departamencie Analiz Ekonomicznych (DAE) Narodowego Banku Polskiego i przedstawia prognozowany rozwój sytuacji w gospodarce przy założeniu stałych stóp procentowych NBP. Prace związane z przygotowaniem projekcji koordynowane są przez Wydział Prognoz i Projekcji DAE. Po zatwierdzeniu projekcji przez Zarząd NBP, zostaje ona przekazana Radzie Polityki Pieniężnej. Projekcja stanowi jedną z przesłanek, na podstawie których Rada Polityki Pieniężnej podejmuje decyzje o poziomie stóp procentowych NBP.

Projekcja przygotowywana jest trzy razy w roku i publikowana w marcu, lipcu i listopadzie w IV rozdziale Raportu o inflacji. Projekcja sporządzana jest na rok bieżący i 2 pełne lata po nim następujące. Do opracowania projekcji wykorzystywany jest model makroekonomiczny NECMOD.

społeczne i gospodarcze w tym okresie. Spadek PKB w 2020 r. w otoczeniu gospodarczym Polski był przy tym mniejszy niż oczekiwano w projekcji listopadowej (-3,5%) i wyniósł -2,8% ze względu na łagodniejsze oddziaływanie jesiennej fali pandemii na aktywność gospodarczą. W marcowej projekcyjnej inflacji i PKB założono, że wyraźniejsze poluzowanie obostrzeń w głównych gospodarkach rozwiniętych nastąpi w II kw. 2021 r. w ślad za spadkiem liczby zachorowań. Od II kw. 2021 r., w ślad za wyraźnym odbiciem popytu konsumpcyjnego, oczekiwany jest powrót PKB w otoczeniu polskiej gospodarki na ścieżkę wzrostu. Przyczyni się do tego zniesienie restrykcji dotykających wiele kategorii usług oraz zmniejszenie obaw ludności przed możliwością zakażenia się. Realizacja odroczonych potrzeb konsumpcyjnych będzie przy tym wspierana przez możliwość wydatkowania przez gospodarstwa domowe oszczędności zakumulowanych w trakcie trwania pandemii[15].

Rada Polityki Pieniężnej, Agencje ratingowe Moody,s i S&P, Międzynarodowy Fundusz Walutowy oraz Bank Goldman Sachs w oparciu o wyniki z kwietnia 2021 roku opracowały prognozę PKB dla Polski na lata 2020–2025, którą przedstawia tabela 2.

Tabela 2. Prognoza PKB dla Polski na lata 2020 - 2025

PKB według	2020	2021	2022	2023	2024	2025
RPP	-2,8	4,1	5,4	5,4		
Agencji Moody,s	-2,7	3,3	4,8			
Agencji S&P		3,4	4,4	3,0	2,7	
MFW		3,5	4,5	4,2	2,9	2,6
Banku Goldman Sachs		6,1	4,8	3,5	3,5	

Źródło: opracowanie własne

Jednym z podstawowych mierników makroekonomicznych wykorzystywanym do wielu porównań i analiz jest PKB. Jest on (wśród wielu innych mierników) uwzględniany również przez Agencje Ratingowe takie jak: Moody's, Fitch oraz Standards & Poor's. Agencje te do przeprowadzenia oceny wiarygodności państwa wykorzystują wskaźniki przedstawione w tabeli 3.

[15] *Projekcja inflacji i PKB*, [w:] *Raport o inflacji*, Narodowy Bank Polski, Rada Polityki Pieniężnej, marzec 2021 r., s. 62–64.

Tabela 3. Grupy wskaźników oceny wiarygodności trzech głównych Agencji Ratingowych

Standard and Poor's	Moody's	Fitch
1. wskaźniki oceny ekonomicznej, 2. wskaźniki oceny fiskalnej, 3. efektywności instytucjonalnej, 4. wskaźniki oceny zewnętrznej, 5. wskaźniki oceny monetarnej,	1. wskaźniki oceny ekonomicznej, 2. wskaźniki oceny fiskalnej, 3. wskaźniki oceny instytucjonalnej, 4. wskaźniki ryzyka zdarzeń,	1. wskaźniki oceny ekonomicznej, 2. wskaźniki oceny fiskalnej, 3. wskaźniki cech strukturalnych, 4. wskaźniki finansów zewnętrznych

Źródło: opracowanie własne

Spośród trzech największych agencji ratingowych wiarygodność kredytową Polski najwyżej ocenia Moody's – na poziomie „A2". Rating Polski według Fitch i S&P to „A-", jeden poziom niżej niż Moody's. Perspektywy wszystkich ocen są stabilne.

Agencja ratingowa Moody's zakłada, że realny PKB w Polsce powróci do poziomów sprzed pandemii w 2021 r. z 3,3% wzrostem i 3,8% dynamiką w 2022 r. Gospodarka w 2020 r. skurczyła się mniej niż oczekiwano, co odzwierciedla niską zależność od eksportu i turystyki, przy wsparciu udzielonym przez rząd na poziomie 10,6% PKB[16].

Agencja ratingowa S&P P spodziewa się pierwszych podwyżek stóp procentowych w Polsce dopiero w 2023 r. Prognozuje ona wzrost polskiej gospodarki oraz spodziewa się powrotu głównej stopy procentowej w Polsce do przedkryzysowego poziomu 1,50% w 2024 roku[17].

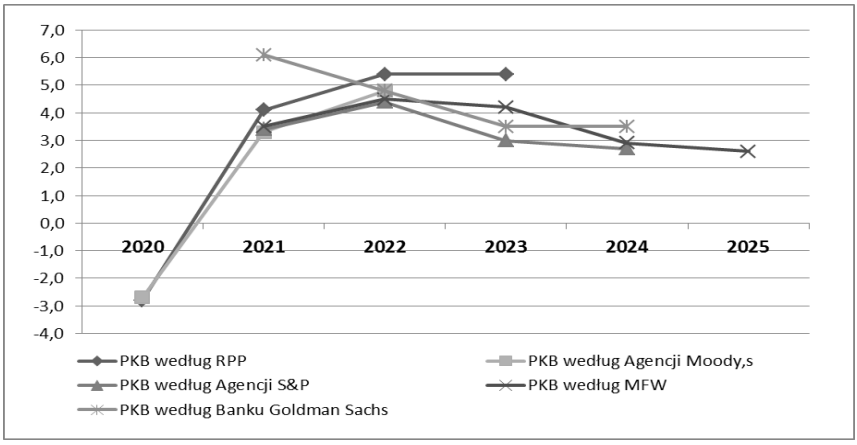
Zdaniem analityków Goldman Sachs, PKB Czech spadnie w 2020 r. o 6,5% (wcześniejsza prognoza mówiła o obniżce o 5,6%.). W przypadku Węgier ma być to minus 6,2% (wcześniej ekonomiści Goldman Sachs prognozowali spadek o 5,6%). Z kolei PKB Rumunii ma spaść o 4,2% (vs. minus 4% we wcześniejszej prognozie)" – głosi komunikat.

---

[16] *Z 4 na 3,3 proc. wzrostu PKB. Agencja Moody's obniżyła prognozę dla polskiej gospodarki*, https://forsal.pl/gospodarka/pkb/artykuly/8133282,wzrost-pkb-agencja-moodys-obnizyla-prognoze-pkb-dla-polski.html, [dostęp: 01.04.2021].

[17] *S&P obniża prognozę wzrostu PKB Polski. Pierwsze podwyżki stóp procentowych w 2023 roku*, https://forsal.pl/gospodarka/pkb/artykuly/8132752,sp-pkb-polski-prognozy-rating-stopy-procentowe.html, [dostęp: 31.03.2021].

„Wyjątkiem jest Polska, która zgodnie z prognozą Goldman Sachs, również nie uniknie ujemnego wzrostu gospodarczego, ale będzie to wynik lepszy niż przewidywano we wrześniu. Nowa prognoza Goldman Sachs zakłada spadek o 2,3% (wcześniej było to minus 3,5%)"[18]. Prognozę PKB dla Polski na lata 2020–2025 w ujęciu graficznym przedstawia wykres 1.

Wykres 1. Prognozę PKB dla Polski na lata 2020–2025

Źródło: opracowanie własne

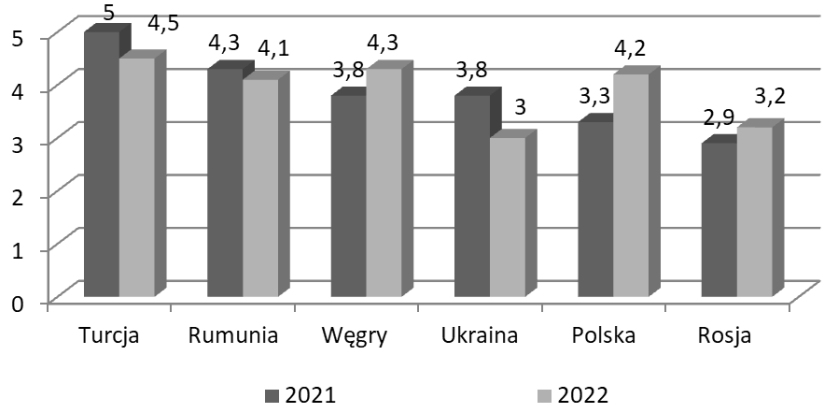
Wzrost gospodarczy Polski w 2021 r. jest w prognozach Banku Światowego wyraźnie niższy niż dla większości krajów regionu. Na przykład dla Węgier prognozowana jest zwyżka PKB o 3,8%, a dla Rumunii o 4,3%. Mimo to gospodarka naszego kraju jest oceniana jako stosunkowo odporna na kryzys. Bank Światowy przewiduje na rok 2021 i 2022 następujące prognozy PKB dla Polski na tle wybranych krajów co przedstawia wykres 2.

Stanisław Gomułka[19] w swojej nowej publikacji *Transformacja w Polsce: fakty i mity dotyczące lat 1990–2000 oraz szanse gospodarczego dogonienia USA i Niemiec po roku 2020* wskazuje, że radykalna zmiana systemu gospo-

---

[18] *Co napisał bank Goldman Sachs?*, https://biznes.wprost.pl/gospodarka/10388382/goldman-sachs-prognozuje-ze-z-polska-gospodarka-bedzie-duzo-lepiej-niz-sie-spodziewano.html, [dostęp: 01.04.2021].

[19] *Do 2050 Polska dogoni zachód połowicznie: PKB mocno wzrośnie, ale bogactwo materialne Polaków już nie*, https://300gospodarka.pl/news/do-2050-polska-dogoni-zachod-polowicznie-pkb-mocno-wzrosnie-ale-bogactwo-materialne-polakow-juz-nie, [dostęp: 01.04.2021].

Wykres 2. Prognozy PKB dla Polski i wybranych krajów opracowana przez Bank Światowy na rok 2021 i 2022

Źródło: H. Kozieł, *Perspektywy dla Polski gorsze niż dla całego regionu, Bank Światowy*, https://www.parkiet.com/Gospodarka----Kraj/304019989-Perspektywy-dla-Polski-gorsze--niz-dla-calego-regionu.html, [dostęp: 01.04.2021].

darczego i politycznego oraz głęboka reorientacja powiązań gospodarczych i technologicznych zmniejszyły wyraźnie bariery ograniczające dopływ do Polski innowacji technologicznych.

W związku z powyższym, ekspert wskazał cztery możliwe scenariusze rozwoju gospodarczego Polski w nadchodzących 20 latach.

Standardowy wariant (II) dla Polski zakłada, że średnie tempo wzrostu PKB na mieszkańca wyniesie 2,5% do 2030 roku i 2% w latach 2030–2040.

W wariancie I (optymistycznym) do 2030 roku będzie ono o 0,5% wyższe, tzn. wynosiłoby 3% rocznie, a w wariancie III (pesymistycznym) o 0,5% niższe, tj. wynosiłoby 2% rocznie.

W wariancie III (pesymistycznym) Polska przestaje zmniejszać dystans rozwojowy do krajów bogatych już za 10–15 lat, z dochodem przeciętnym na mieszkańca wynoszącym około 65% dochodu mieszkańca Niemiec.

W wariantach I (optymistycznym) i II (standardowym) zmniejszanie luki dochodowej trwa do 2040 roku, kiedy przeciętny dochód w Polsce wynosiłby 70–75% dochodu w Niemczech w wariancie II i 80–85% w wariancie I. Jak zaznacza ekonomista, każdemu z wariantów odpowiada inna polityka gospodarcza, a wszystkie trzy warianty mają charakter orientacyjny.

W wariancie I celem powinny być: stabilna liczba pracujących w sektorze poza rolnictwem, silny spadek liczby pracujących w rolnictwie, solidne

finanse publiczne (średni deficyt bliski zera) oraz wysoki udział inwestycji (20–25% PKB). Przy pozytywnym zbiegu okoliczności gospodarczych możliwy jest rozwój szybszy niż w wariancie I, ale w razie poważnego kryzysu na rynkach światowych lub wyjątkowo krótkowzrocznej polityki gospodarczej rządu w Polsce, prowadzącej do przekroczenia przez dług publiczny konstytucyjnego progu 60% PKB, możliwy jest rozwój wydarzeń gorszy niż wariant III, czyli super pesymistyczny wariant IV.

W wariancie IV możliwe jest przejściowe zwiększenie luki dochodowej wobec Niemiec oraz realizacja ostrzegawczej prognozy wieloletniej stagflacji (wysoka inflacja przy równoczesnej stagnacji gospodarczej).

Sytuację gospodarczą w krajach o największym PKB w 2010 i 2050 roku przedstawia rysunek 1.

Rys. 1. Kraje o największym PKB wg parytetu siły nabywczej (PPP) w bln USD w 2010 i 205 roku

Źródło: *Największe gospodarki świata*, https://finanse.wp.pl/najbogatsze-panstwa-swiata-w-2050-roku-6115783995295361g/12, [dostęp: 01.04.2021].

Z raportu PwC Świat w 2050 roku[20] wynika, że proces osłabiania siły gospodarczej rozwiniętych państw Ameryki Północnej, Europy Zachodniej i Japonii będzie trwał przez kolejne 35 lat pomimo prognozowanego spowolnienia tempa wzrostu Chin po roku 2020. Raport wskazuje, że w latach 2014–2050 gospodarka światowa będzie rozwijać się w tempie niewiele ponad 3% rocznie – podwajając swoją wielkość do roku 2037 i niemalże potrajając ją do roku 2050. Zgodnie z prognozami PwC, Polska osiągnie najwyższą średnią stopę wzrostu spośród wszystkich dużych gospodarek UE, a także wyprzedzi Rosję pod względem długoterminowej stopy wzrostu. Według najnowszych prognoz realny średni wzrost polskiego PKB w okresie do 2050 roku wyniesie około 2,7% rocznie, a w ujęciu na głowę mieszkańca 2,9%. Przy czym w latach 2014–2020 Polska będzie rozwijała się w tempie 3,4% rocznie, do 2,8% rocznie w okresie 2021–2040 i około 2% rocznie w latach 2041–2050. Wynika to nie tylko z faktu starzenia się polskiego społeczeństwa, ale także z faktu, że po „dogonieniu" gospodarek zaawansowanych dalszy dynamiczny wzrost polskiej gospodarki będzie większym wyzwaniem. Prognozowana stopa realnego rocznego wzrostu polskiej gospodarki na poziomie 2,7% w okresie 2014–2050 nadal wypada korzystnie na tle Niemiec (1,6%) i Rosji (2,1%).

Tabela 4 przedstawia opracowaną przez PwC prognozę zmian globalnego PKB w zakresie wartości wyprodukowanych towarów i usług dla 32 państw, największych gospodarek na świecie, wytwarzających 84% łącznego światowego PKB.

Według wyliczeń PwC Chiny wyprzedzą Stany Zjednoczone do roku 2030, a Indie w roku 2050 będą trzecią największą gospodarką na świecie, jednakże w dalszym ciągu będą utrzymywać pewien dystans do Stanów Zjednoczonych. Polska w 2014 roku zajmowała 23 miejsce w rankingu 32 państw objętych badaniem i sukcesywnie będzie się oddalać by w 2050 roku zająć 31 miejsce. W tym samym badani, ale po uwzględnieniu średniej stopy realnego wzrostu PKB, która będzie podstawą rankingów prognozowanego PKB, Polska zajmuje 20 miejsce. Prognozowane średnie stopy realnego wzrostu PKB (w % w ujęciu rocznym, w latach 2015–2050) z uwzględnieniem wpływu przyrostu naturalnego oraz średniej stopy wzrostu *per capita* przedstawia tabela 5.

---

[20] Patrz szerzej: *Świat w 2050 r. Polska najszybciej rozwijającą się gospodarką w UE*, http://it-manager.pl/swiat-w-2050-r-polska-najszybciej-rozwijajaca-sie-gospodarka-w-ue/, [dostęp: 12.05.2021]

Tabela 4. Prognozowany globalny ranking PKB wg parytetu siły nabywczej w stałej wartości USD z 2014 roku

Ranking PPP	2014		2030		2050	
	Kraj	PKB wg PPP (2014 r., w mld USD	Kraj	Prognozowane PKB wg PPP (2014 r., w mld USD)	Kraj	Prognozowane PKB wg PPP (2014 r., w mld USD)
1	Chiny	17632	Chiny	36112	Chiny	61079
2	Stany Zjednoczone	17416	Stany Zjednoczone	25451	Indie	42205
3	Indie	7277	Indie	17138	Stany Zjednoczone	41384
4	Japonia	4788	Japonia	6006	Indonezja	12210
5	Niemcy	3621	Indonezja	5486	Brazylia	9164
6	Rosja	3559	Brazylia	4996	Meksyk	8014
…						
23	**Polska**	**941**	Australia	1707	Bangladesz	3367
…						
25	Pakistan	884	**Polska**	**1515**	Iran	3224
…						
31	Bangladesz	536	RPA	1249	**Polska**	**2422**

Źródło: Dane szacunkowe za rok 2014, przedstawione w bazie danych MFW „World Economic Outlook database" (październik 2014); prognozy PwC na rok 2030 i 2050, https://www.pwc.pl/pl/biuro-prasowe/assets/2015-02-10-tabela0.pdf, [dostęp: 02.2015].

Tabela 5. Prognozowane średnie stopy realnego wzrostu PKB (w % w ujęciu rocznym, w latach 2015–2050)

Miejsce	Kraj	Średni wskaźnik przyrostu naturalnego	Średnia stopa realnego wzrostu PKB per capita	Średnia stopa realnego wzrostu PKB
1	Nigeria	2,5	2,9	5,4
2	Wietnam	0,3	5,0	5,3
3	Bangladesz	0,7	4,4	5,1
4	Indie	0,7	4,2	4,9
…				
20	Polska	-0,3	2,9	2,6
…				
22	Stany Zjednoczone	0,6	1,8	2,4
23	Wielka Brytania	0,4	2,0	2,4
26	Rosja	-0,5	2,6	2,1
27	Francja	0,3	1,6	1,9
31	Niemcy	-0,4	1,9	1,5
32	Japonia	-0,5	1,8	1,4

Źródło: Analiza PwC sporządzona na podstawie prognoz ONZ dotyczących liczby ludności, https://www.pwc.pl/pl/biuro-prasowe/assets/2015-02-10-tabela0.pdf, [dostęp: 02. 2015],

Polska gospodarka obecnie zajmuje 20 miejsce na liście najbardziej rozwiniętych gospodarek świata, choć zdaniem analityków HSBC w 2050 roku spadniemy na miejsce 24. Jak twierdzi Pricewaterhouse Coopers, średni wzrost PKB w Polsce do 2050 roku ma wynieść około 2,1%, co jest jednym z niższych wyników w zestawieniu. PKB w Polsce w 2050 roku ma wynieść 485 mld USD, dodatkowo zdaniem analityków HSBC spodziewać się możemy dalszego spadku liczby ludności. Polskie społeczeństwo będzie się starzeć i nie będzie można liczyć na imigrację do Polski.

Innego zdania jest Marcin Piątkowski, starszy ekonomista w warszawskim biurze Banku Światowego. Twierdzi on, że rząd nie będzie miał wyboru i zmieni swoją politykę na bardziej prorodzinną, co przełoży się na zwiększenie liczby urodzonych dzieci. Poza tym, gdy poziom polskiego PKB przekroczy 70% średniego PKB UE, wówczas nastąpi znaczny napływ imigrantów do naszego kraju. Ich pojawienie się spowoduje, że polska gospodarka stanie się bardziej konkurencyjna. Dogonienie średniej unijnej to jednak długa perspektywa czasowa i trudno oszacować, kiedy to dokładnie nastąpi. Polska

dopiero po rozwiązaniu problemów związanych z reformą finansów publicznych, administracji czy systemu emerytalnego może mieć szansę na dalszy rozwój gospodarczy i umocnienie swojej pozycji[21].

W raporcie *Polska 2025 – Nowy motor wzrostu w Europie*[22], Polska gospodarka odnosiła dotychczas sukcesy przede wszystkim dzięki dynamicznie rosnącemu eksportowi, silnemu popytowi wewnętrznemu, poprawie produktywności, bezpośrednim inwestycjom zagranicznym oraz napływowi środków unijnych. Wzrostowi sprzyjał również wyż demograficzny z lat osiemdziesiątych, a także stabilny system bankowy.

Według raportu alternatywą jest szybsze tempo wzrostu i dogonienie najbardziej rozwiniętych gospodarek Europy. Realizując „scenariusz aspiracyjny", Polska ma szansę stać się jedną z głównych lokomotyw wzrostu gospodarczego w Europie i z powodzeniem konkurować na globalnym rynku. Aby ten scenariusz się ziścił, PKB w latach 2015–2025 musiałby rosnąć w tempie ponad 4 procent rocznie. W efekcie wartość polskiego PKB w przeliczeniu na jednego mieszkańca (według parytetu siły nabywczej) w roku 2025 wyniósłby 85 procent prognozowanej średniej dla krajów UE-15. Takie tempo wzrostu pozwoliłoby Polsce awansować z 23 na 17 miejsce w Unii pod względem PKB *per capita* (według parytetu siły nabywczej) oraz dogonić nie tylko Portugalię i Cypr, lecz także Hiszpanię, Słowenię, a nawet Włochy. Polska stałaby się również gospodarką zaawansowaną i konkurencyjną w wymiarze globalnym. Aby osiągnąć założone cele Polska będzie musiała rozwijać się w dużo szybszym tempie niż obecnie. Taki wzrost można osiągnąć jedynie dzięki wprowadzeniu kompleksowego programu zmian, dotyczącego całej gospodarki. Wzrost produktywności konieczny jest we wszystkich sektorach polskiej gospodarki.

---

[21] Patrz szerzej: *Złe wieści dla Polski*, https://finanse.wp.pl/najbogatsze-panstwa-swiata-w-2050-roku-6115783995295361g/12, [dostęp: 10.11.2019],

[22] W. Bogdan, D. Boniecki, E. Labaye, T. Marciniak, M. Nowacki, *Polska 2025 – Nowy motor wzrostu w Europie*, https://www.mckinsey.com/pl/~/media/McKinsey/Locations/Europe%20and%20Middle%20East/Polska/Raporty/Polska%202025%20Nowy%20motor%20wzrostu%20w%20Europie/Poland-2025-Gwne-wnioski.ashx, s.1-3 [dostęp: 05.2021].

Podsumowanie

Produkt Krajowy Brutto jako miernik ilościowy mający określone wady jest najczęściej wykorzystywanym wskaźnikiem oceny sytuacji gospodarczej. Obliczają go instytucje krajowe jak i międzynarodowe, do których można zaliczyć np. Radę Polityki Pieniężnej banku centralnego NBP, agencje ratingowe, Międzynarodowy Fundusz Walutowy czy Bank Światowy. W ocenie krótkoterminowej PKB Polski jest na podobnym poziomie. W perspektywie długoterminowej PKB Polski wykazuje tendencję malejącą.

Na wielkość PKB ma wpływ wiele czynników jak konsumpcja, inwestycje, eksport czy import i wystarczy jedna zmiana a PKB przyjmuje inną wartość. Istotna jest również struktura PKB, z której wynika jaki czynnik ma największy a jaki najmniejszy wpływ na kształtowanie PKB. Wskazanym jest, aby inwestycje wykazywały znaczący udział w strukturze PKB. Z analiz wynika, że system gospodarczy Polski wymaga przeprowadzenia wielu reform społeczno-gospodarczych w tym w finansach publicznych, polityce pieniężnej NBP dotyczącej stóp procentowych, czy zmiany w wielu działach gospodarki hamujących wzrost gospodarczy jak górnictwo, energetyka, przemysł czy rolnictwo. Wprowadzenie nowych rozwiązań, np. nowych technologii i rozwiązań w przemyśle, transporcie, w zaawansowanych usługach dla biznesu, a przede wszystkim poprawa sytuacji demograficznej, powinny poprawić sytuację gospodarczą, a tym samym pozycję Polski na arenie państw Unii Europejskiej czy całego świata. Nowoczesna i odpowiedzialna polityka gospodarcza potrzebuje szybkich działań w krótkiej perspektywie, dla tworzenia długoterminowych bodźców rozwojowych.

Bibliografia

Analiza PwC sporządzona na podstawie prognoz ONZ dotyczących liczby ludności, https://www.pwc.pl/pl/biuro-prasowe/assets/2015-02-10-tabela0.pdf, [dostęp: 02. 2015].

Begg D., Fisher S., Dornbusch R., *Makroekonomia*, Warszawa 2007.

Bogdan W., Boniecki D., Labaye E., Marciniak T., Nowacki M., *Polska 2025 – Nowy motor wzrostu w Europie*, https://www.mckinsey.com/pl/~/media/McKinsey/Locations/Europe%20and%20Middle%20East/Polska/Raporty/Polska%202025%20

Nowy%20motor%20wzrostu%20w%20Europie/Poland-2025-Gwne-wnioski.ashx, [dostęp: 05.2021].

Co napisał bank Goldman Sachs?, https://biznes.wprost.pl/gospodarka/10388382/goldman-sachs-prognozuje-ze-z-polska-gospodarka-bedzie-duzo-lepiej-niz-sie-spodziewano.html, [dostęp: 01.04.2021].

Do 2050 Polska dogoni zachód połowicznie: PKB mocno wzrośnie, ale bogactwo materialne Polaków już nie, https://300gospodarka.pl/news/do-2050-polska-dogoni-zachod-polowicznie-pkb-mocno-wzrosnie-ale-bogactwo-materialne-polakow-juz-nie, [dostęp: 01.04.2021].

Kozieł H., *Perspektywy dla Polski gorsze niż dla całego regionu*, Bank Światowy, https://www.parkiet.com/Gospodarka----Kraj/304019989-Perspektywy-dla-Polski-gorsze-niz-dla-calego-regionu.html, [dostęp: 01.04.2021].

Malaga K., *O niektórych dylematach teorii wzrostu gospodarczego i ekonomii*, Warszawa 2009.

Milewski R., Kwiatkowski E. (red.), *Podstawy ekonomii*, Warszawa 2005.

Największe gospodarki świata, dostęp: https://finanse.wp.pl/najbogatsze-panstwa-swiata-w-2050-roku-6115783995295361g/12, [dostęp: 01.04.2021],

Nasiłowski M., *System rynkowy. Podstawy mikro- i makroekonomii*, Warszawa 2004.

Nawrot K.A., *Wzrost i rozwój gospodarczy w teorii i praktyce*, [w:] E. Skawińska, K.G. Sobiech-Grabka, K.A. Nawrot (red.), *Makroekonomia. Teoretyczne i praktyczne aspekty gospodarki rynkowej*, Warszawa 2010,

Noga M, Makroekonomia, Wrocław 2000,

Parysek J.J., *Rozwój społeczno-gospodarczy oraz czynniki i uwarunkowania rozwoju*, [w:] *Teoretyczne i aplikacyjne wyzwania współczesnej geografii społeczno-ekonomicznej*, „Studia KPZK" nr 183/2018.

PKB (Produkt krajowy brutto) – co to jest? https://www.gpwinfostrefa.pl/pkb-produkt-krajowy-brutto-co-to-jest/ [dostęp: 04.07.2020].

Prognozy PwC na rok 2030 i 2050, https://www.pwc.pl/pl/biuro-prasowe/assets/2015-02-10-tabela0.pdf, [dostęp: 02. 2015].

Projekcja inflacji i PKB, [w:] *Raport o inflacji, Narodowy Bank Polski, Rada Polityki Pieniężnej, marzec 2021*.

Przybylska-Mazur A., *Zastosowanie metody przyspieszenia wzrostu do oceny przyspieszenia wzrostu gospodarczego w krajach grupy wyszehradzkiej*, [w:] „Studia Ekonomiczne" 2017, Ekonomia 9, nr 312.

Rozporządzeniu Parlamentu Europejskiego i Rady (UE), NR 549/2013 z dnia 21 maja 2013 r. *w sprawie europejskiego systemu rachunków narodowych i regionalnych w Unii Europejskiej* (Tekst mający znaczenie dla EOG),

S&P obniża prognozę wzrostu PKB Polski. Pierwsze podwyżki stóp procentowych w 2023 roku, https://forsal.pl/gospodarka/pkb/artykuly/8132752,sp-pkb-polski-prognozy-rating-stopy-procentowe.html, [dostęp: 31.03.2021].

Świat w 2050 r. Polska najszybciej rozwijającą się gospodarką w UE, http://it-manager.pl/swiat-w-2050-r-polska-najszybciej-rozwijajaca-sie-gospodarka-w-ue/, [dostęp: 05.2021].

Z 4 na 3,3 proc. wzrostu PKB. Agencja Moody's obniżyła prognozę dla polskiej gospodarki, https://forsal.pl/gospodarka/pkb/artykuly/8133282,wzrost-pkb- agencja--moodys-obnizyla-prognoze-pkb-dla-polski.html, [dostęp: 01.04.2021].
Złe wieści dla Polski, https://finanse.wp.pl/najbogatsze-panstwa-swiata-w-2050-roku-6115783995295361g/12, [dostęp: 10.11.2019].

Biogram

Dariusz Rajchel doktor nauk ekonomicznych z zakresu gospodarki miejskiej. Autor publikacji o zasięgu krajowym i międzynarodowym z zakresu struktur funkcjonalnych miast, sytuacji gospodarczej, społecznej i demograficznej miast. Obecnie w centrum zainteresowania są bariery rozwojowe miast ze szczególnym uwzględnieniem gospodarki finansowej.
mail: d.rajchel@po.edu.pl

dr Jacek Markiewicz
Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Wałczu
https://orcid.org/0000-0002-4210-4161

METODY POMIARU SATYSFAKCJI KLIENTÓW WYKORZYSTYWANYCH W PRZEDSIĘBIORSTWACH SEKTORA MŚP

METHODS OF MEASURING CUSTOMER SATISFACTION USED IN SMES

Abstrakt: Zasadniczym celem artykułu jest przedstawienie teoretycznych rozważań dotyczących istoty pomiaru satysfakcji klienta jako kluczowej determinanty sukcesu przedsiębiorstw z sektora MŚP. Dla osiągnięcia założonego celu w artykule przedstawiono znaczenie satysfakcji klienta w procesie zarządzania przedsiębiorstwem. Scharakteryzowano podstawowe metody pomiaru satysfakcji, które w szybki i skuteczny sposób mogą zostać zaimplementowane w każdej małej i średniej firmie.

Słowa kluczowe: zarządzanie, potrzeby, satysfakcja, metody pomiaru, małe i średnie przedsiębiorstwa

Abstract: The main object of the article is to present theoretical considerations on the substance of measuring customer satisfaction as the key determinant of the success of SMEs. To achieve the goal, this article outlined the importance of customer satisfaction in the enterprise management process. Basic methods of measuring satisfaction have been characterised, which can be implemented quickly and effectively in any small and medium-sized company.

Keywords: management, needs, satisfaction, measurement methods, small and medium enterprises

1. Wstęp

Współczesna gospodarka wymusza na przedsiębiorstwach sektora MŚP poszukiwanie nowych źródeł przewagi konkurencyjnej. Menedżerowie coraz częściej dostrzegają znaczenie zasobów jakimi są klienci z ich potrzebami i oczekiwaniami. Wszystkie procesy zarządzania nakierowane są na budowanie trwałych i rentownych relacji z klientami, a kluczem do kształtowania pozycji konkurencyjnej na rynku stało się umiejętne zarządzanie nimi. Trwałość nawiązanych relacji, a tym samym przewagi konkurencyjnej, w największym stopniu zależy od umiejętności rozpoznawania potrzeb i oczekiwań klientów. Ich realizacja pozwala na pozyskanie lojalności i zaufania klientów. Jest fundamentem, na którym przedsiębiorstwo jest zdolne do zbudowania grupy stałych klientów. Co w znacznym stopniu zapewnia przedsiębiorstwu poprawę zyskowności i utrzymanie dotychczasowej pozycji konkurencyjnej. W tym kontekście należy wskazać, że u podstaw wszystkich działań podejmowanych przez małe i średnie przedsiębiorstwa powinno leżeć osiąganie satysfakcji klienta[1], jednak równie istotne jest prowadzenie jej analiz i stały pomiar jej poziomu.

---

[1] Literatura z zakresu psychologii definiuje satysfakcję jako stan emocjonalny wyzwalający się w wyniku osiągnięcia założonego celu. Ph. Kotler określa satysfakcję nabywcy jako funkcję zbieżności jego oczekiwań z postrzeganym przez nabywcę sposobem działania produktu. Z kolei R.B. Woodruff i B. Robert podają, że poczucie satysfakcji klienta odzwierciedla pozytywne emocje towarzyszące ocenie rezultatu konsumpcji produktu. F. Buttle definiuje satysfakcję jako pozytywną reakcję emocjonalną będącą odpowiedzią na spełnienie oczekiwań konsumenta. K. Mazurek-Łopacińska z kolei opisuje satysfakcję jako reakcję emocjonalną na procesy porównawcze dokonywane przez klienta, których podstawą są jego doświadczenia i doznania, powstające z jednej strony w wyniku konsumpcji produktu bądź usługi, a z drugiej strony jego oczekiwań, norm lub ustalonych wzorców oceny. Wszystkie prezentowane definicje posiadają wspólną cechę. Jest nią zadowolenie nabywcy lub brak zadowolenia z wartości, jaką otrzymał od dostawcy. Analizując zaproponowane w literaturze pojęcia satysfakcji klienta, wykazujące odmienne podejścia do zagadnienia, na potrzeby niniejszego artykułu pojęcie satysfakcji rozumiane będzie jako: stan mentalny konsumenta wykreowany w wyniku porównania wiązki wartości dostarczonej przez dostawcę, tworzącej określone doświadczenia nabywcy, z jego oczekiwaniami lub innymi kryteriami oceny.

2. Znaczenie satysfakcji klienta w procesie zarządzania

Wiedza o klientach, realizacja ich potrzeb oraz oczekiwań jest najważniejszym krokiem do osiągnięcia sukcesu przedsiębiorstwa w obecnej, turbulentnej sytuacji rynkowej. Funkcjonowanie w zmiennych warunkach wymaga ciągłego monitorowania otoczenia oraz elastyczności działania. Przedsiębiorstwa muszą podejmować działania precyzyjnie realizujące poznane wymagania i oczekiwania, zapewniając klientom osiąganie pożądanej satysfakcji w sposób bardziej skuteczny niż czynią to firmy konkurencyjne. Znajomość potrzeb klientów w powiązaniu z wiedzą na temat stopnia ich realizacji i osiąganej przez nich satysfakcji determinują przewagę konkurencyjną przedsiębiorstwa, a tym samym jego sukces rynkowy[2]. Satysfakcja klienta jest czynnikiem zapewniającym firmie jego lojalność i długookresowe korzyści finansowe. Kluczowe staje się więc prowadzenie pomiaru satysfakcji klienta pozwalające przedsiębiorstwu uzyskiwać istotne korzyści pomocne w osiąganiu przewagi konkurencyjnej. Pomiar satysfakcji pozwala identyfikować najważniejsze dla klientów cechy produktu/usługi. W ten sposób przedsiębiorstwa precyzyjniej prowadzą działania marketingowe, unikając kreowania zalet całkowicie nieistotnych dla klientów z punktu widzenia ich potrzeb. Prawidłowa ocena poziomu zadowolenia klientów pozwala rozpoznać jakie czynniki związane z produktem bądź usługą w największym stopniu realizują oczekiwania klientów. Pomiar satysfakcji wskazuje, co należy zmienić aby podnieść poziom zadowolenia klientów. Prawidłowe ich rozpoznanie, umiejętne i szybkie podążanie za nimi, a nawet ich wyprzedzanie, wpływa korzystnie na relację z klientami, zapewniając tym samym przedsiębiorstwu długotrwałą przewagę konkurencyjną.

Pomiar satysfakcji klienta pozwala przedsiębiorstwu usprawniać procesy wpływające na kreowanie wartości dostarczanej klientom. Analiza poziomu zadowolenia odzwierciedla jakość oferowanych wyrobów i usług, umożliwiając wykrywanie możliwości ich ulepszania i usprawniania. Ocena poziomu satysfakcji staje się istotnym czynnikiem procesu wyznaczania priorytetów jej doskonalenia.

---

[2] A. Kumar Rai, *Customer Relationship Management, Concepts and Cases*, Second Edition, Delhi 2013, s. 112.

M. Kieżel pisze, że pomiar poziomu zadowolenia klientów jest niezbędny dla przewidywania ich przyszłych oczekiwań i zachowań w dłuższym horyzoncie czasowym. Mając na uwadze taki cel pomiaru satysfakcji autorka wyróżnia trzy jego funkcje:

1. Funkcja naprawcza, wynikająca z możliwości reagowania na niezadowolenie klientów i reakcję ze strony przedsiębiorstwa poprzez działania dążące do zmiany odczuwania niezadowolonego klienta. Wykorzystuje ona dostępne narzędzia rekompensujące zaistniałe niezadowolenie: odszkodowania, zwroty pieniędzy, usługi doradcze, niewielkie prezenty oraz przeprosiny;
2. Funkcja uczenia się, wiążąca się z wykorzystywaniem negatywnych doświadczeń w celu poprawy jakości oferowanych wartości lub świadczonych usług;
3. Funkcja bodźców, ściśle zintegrowana z poprzednimi obszarami, tworząca sprzężenia satysfakcji konsumentów z aktywnym uczestnictwem pracowników współtworzących relacje w tym zakresie[3].

3. Metody pomiaru satysfakcji klienta w przedsiębiorstwie MŚP

Kontekst funkcjonowania przedsiębiorstwa, rodzaj oferowanego produktu lub usługi oraz typ nabywcy determinują wybór metody i narzędzi pomiaru zadowolenia klienta. Przedsiębiorstwa dysponują wieloma wariantami badawczymi, wybór metody uzależniony jest od skali badań, horyzontu czasowego, potrzeb oraz norm jakimi posługują się zarówno one, jak i ich klienci.

Metody badawcze wykorzystywane w analizie satysfakcji klientów można usystematyzować według dwóch głównych kryteriów:

1. metody jakościowe,
2. metody ilościowe[4].

---

[3] M. Kieżel, *Marketing relacyjny w sektorze banków detalicznych*, „Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej im. Karola Adamieckiego w Katowicach" 2005, s. 55.

[4] P. Snarski, *Metody pomiaru satysfakcji klientów bankowych wykorzystywanych do analizy konkurencyjności banków*, „Economy and Management" 2012, nr 4.2, s. 93.

Wykorzystanie metod jakościowych pozwala ocenić wybrane obszary działalności przedsiębiorstwa według wyznaczonych standardów jakości. Wśród nich wyróżnić można analizę reklamacji, skarg i zażaleń klientów lub coraz częściej wykorzystywaną (w szczególności w działalności usługowej) metodę tajemniczego klienta.

Metody ilościowe pozwalają na ocenę stopnia zadowolenia nabywców w odniesieniu do zasobów przedsiębiorstwa wpływających na wzrost jego konkurencyjności, wykorzystując precyzyjne mierniki. W grupie metod ilościowych wykorzystuje się Indeks Satysfakcji Klienta CSI *(*ang. *Customer Satisfaction Index)*. Metoda pozwala na ocenę poziomu zadowolenia klientów pod względem zasobów przedsiębiorstwa determinujących jego potencjał konkurencyjny. Istotnym narzędziem jest również metoda SERVQUAL, wykorzystywana w szczególności w pomiarze zadowolenia klientów z jakości nabywanych usług. Istotą metody SERVQUAL, jest pomiar różnic pomiędzy jakością postrzeganą przez danego klienta, a jakością przez niego oczekiwaną[5]. Analiza wyników pozwala przedsiębiorstwu dokonać oceny działalności w pięciu głównych wymiarach oferowanych usług: namacalność, niezawodność, reagowanie, pewność, empatia[6]. Wykorzystanie metod ilościowych koncentruje się na liczebnym opisie rzeczywistości z zastosowaniem metod analizy statystycznej, stąd wymagają one szerszej wiedzy od przedsiębiorcy.

Z perspektywy efektywności pomiaru poziomu zadowolenia klienta zastosowanie w badaniu tylko jednej metody może nie odzwierciedlać faktycznego poziomu zadowolenia osiąganego przez badaną grupę nabywców. Maksymalizację efektów pomiaru zapewnia wykorzystanie kilku metod wzajemnie komplementarnych. Każda z nich bada inny aspekt powstawania i utrzymywania odpowiedniego poziomu zadowolenia konsumentów, dostarczając innych informacji. Uzyskana w ten sposób szeroka wiedza stanowi fundament działań udoskonalających bądź naprawczych skierowanych na zdefiniowany aspekt działalności przedsiębiorstwa[7]. Indywidualność i niepowtarzalność satysfakcji klientów wymaga stosowania metod badawczych dostosowanych do kon-

---

[5] Autorami metody SERVQUAL są A. Parasuraman, A. V, Zeinthaml, L.L. Berry.

[6] A. Bielawa, J. Frąś, M. Gołębiowski, *Metoda SERQUEL jako skuteczne narzędzie oceny usług*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego" 2009, nr 543, s. 217–224.

[7] R. Haffer, *Metodyka pomiaru satysfakcji jednostek samorządu terytorialnego powiatu toruńskiego*, s. 11–12, https://www.bip.lubicz.pl/plik,17564,zalacznik-nr-2.pdf, [dostęp: 01.05.2021].

kretnego problemu badawczego, branży, produktu i grupy klientów. Stąd też niewskazane jest przenoszenie wypracowanego programu badawczego dla jednej branży do drugiej całkowicie odmiennej np. badanie satysfakcji klientów sieci restauracji i badanie poziomu satysfakcji klientów banku detalicznego[8].

Metody pomiaru satysfakcji klienta można również podzielić ze względu na przedmiot badania na:

1. metody bezpośrednie,
2. metody pośrednie.

W metodach bezpośrednich wykorzystuje się wywiady u klienta oraz badania ankietowe. Uzyskiwane dzięki nim informacje od klientów wskazują na ich bezpośrednią reakcję na zakupiony produkt. W metodach pośrednich przedmiotem badania nie są bezpośrednio konsumenci. Obserwacji podlegają wyznaczniki potrzeb i satysfakcji klientów w szczególności ich behawioryzm[9]. Pośród metod pośrednich na szczególną uwagę zasługują: analizy trendów rynkowych, benchmarkingu, metody ghost shopping, analizy skarg i zażaleń, reklamacje klientów.

Literatura przedmiotu wskazuje na możliwość wykorzystania wielu metod pomiaru satysfakcji mniej lub bardziej skomplikowanych, nie wszystkie z nich znajdą jednak zastosowanie w małych i średnich przedsiębiorstwach. W tej grupie podmiotów gospodarczych skuteczne i efektywne mogą być metody niewymagające szerokiej wiedzy i doświadczenia, do których zaliczyć można:

1. monitorowanie poziomu sprzedaży,
2. analizę utraty klientów,
3. analizę skarg i reklamacji,
4. badanie metodą tajemniczego klienta *(Mystery Shopping)*,
5. badanie stopnia przywiązania klienta do firmy *(Customer Loyalty Index)*,
6. badanie czynników składających się na satysfakcję klienta *(Customer Satisfacttion Index)*.

Jedną z najprostszych metod badania zadowolenia klientów małego i średniego przedsiębiorstwa jest analiza poziomu sprzedaży. Analizując przekrojowo produkty i klientów należy przyjąć, iż fluktuacja wielkości sprzedaży danego produktu bądź marki nie zawsze odzwierciedla aktualny poziom zado-

---

[8] J. Otto, *Marketing relacji. Koncepcja i stosowanie*, Warszawa 2004, s. 81.

[9] A. Kucińska, *Ocena zadowolenia klienta jako element analizy skuteczności systemu zarządzania jakością*, „Zarządzanie Przedsiębiorstwem" 2009, nr 1, s. 52.

wolenia obsługiwanych nabywców lub jego brak. Wielkość wolumenu sprzedaży zależy bowiem od wielu czynników wewnętrznych, jak i zewnętrznych pojawiających się w otoczeniu przedsiębiorstwa. Spadki lub wzrosty poziomu sprzedaży mogą wywoływać aspekty wewnętrzne, w dużej mierze zależne od przedsiębiorstwa. Najczęściej jest to zmiana technologii skutkująca zmianą jakości produktu, akcje promocyjne lub zmiany w organizacji kanałów dystrybucji. Czynnikiem zewnętrznym, niezależnym od działań przedsiębiorstwa jest zmiana zachowań konkurencji szczególnie w zakresie warunków współpracy, cen, usług posprzedażowych. Należy wskazać, że obserwacja zmienności poziomu sprzedaży produktu lub marki nie informuje precyzyjnie o wielkości tych zmian dla poszczególnych klientów. Analiza wielkości sprzedaży nie wskazuje również powodów cykliczności zakupów realizowanych przez klientów będących w jego zasobach. Stanowi ona jedynie ogólny trend sprzedaży, pozwalający wnioskować o spadku lub wzroście satysfakcji klientów[10].

Utrata klientów stanowi znaczący problem dla każdego małego i średniego przedsiębiorstwa. Szczegółowa analiza w tym obszarze jest w praktyce wysoko skuteczną metodą oceny poziomu zadowolenia klientów. Badając odrębnie każdą sytuację odejścia nabywcy, należy przeprowadzić ocenę zależności pomiędzy pozostałymi przypadkami. Istotne są wszelkie prawidłowości, które mogą łączyć wszystkie przypadki utraty klientów. Znalezienie czynnika lub czynników wspólnych dla analizowanych przypadków, wskazuje na istnienie słabego ogniwa funkcjonowania przedsiębiorstwa. Zdiagnozowanie przyczyny odchodzenia klientów pozwala uzyskać odpowiedzi na pytania: dlaczego tak się stało? gdzie popełniany jest błąd? Skuteczność metody, łatwość przeprowadzenia analizy w połączeniu z umiejętnością krytycznej samooceny pozwala uzyskać wiedzę o stopniu zadowolenia klientów. Jednak jak pisze Jacek Otto, w większości przedsiębiorstw:

1. nie prowadzi się pomiaru stopy utraty klientów;
2. nie wykorzystuje się analizy utraty nabywców, jako wskazówki do wdrażania ulepszeń;
3. zjawisko odchodzenia klientów traktowane jest, jako naturalne, a przedsiębiorstwa skupiają się na zastąpieniu klientów utraconych, nowymi nabywcami[11].

---

[10] P. Hague, *Badania Marketingowe. Planowanie, metodologia i ocena wyników*, Gliwice 2006, s. 243.

[11] J. Otto, *op.cit.*, s. 83.

Oferując wartość dla klienta, przedsiębiorstwo przyjmuje na siebie odpowiedzialność za realizację jego oczekiwań, poziom zadowolenia, prawidłowość kształtowania relacji z nimi. Jednakże w relacjach pomiędzy firmą a klientem należy liczyć się z tym, że część obsługiwanych nabywców może być niezadowolona korzystając z oferty firmy[12]. Rozbieżność pomiędzy oczekiwaniami nabywcy, a dostarczoną wartością skutkować może dysonansem, a w konsekwencji złożeniem przez niego skarg lub reklamacji. Istotnym problemem dla małego i średniego przedsiębiorstwa może być fakt, że coraz częściej klienci nie zgłaszają swoich uwag, reklamacji, nie skarżą się na obsługę. Mając do dyspozycji wielu dostawców, niezadowoleni odchodzą bez poinformowania[13]. Stąd każda otrzymana negatywna informacja powinna być odebrana i potraktowana, jako wyraźne wskazanie przez klienta, że w procesie kreowania i dostarczania wartości przedsiębiorstwo nie spełniło wszystkich jego oczekiwań. J. Otto podkreśla, że zgłoszenie skarg i reklamacji jest tylko jedną z wielu możliwych reakcji klienta i sposobem wyrażania niezadowolenia[14]. Dlatego też ich analiza nie powinna stanowić jedynego narzędzia pomiaru satysfakcji nabywców. Należy jednak wskazać, że prowadzenie rejestru liczby skarg i reklamacji oraz opracowany efektywny system postępowania w przypadku reklamacji może być wysoce skuteczną metodą pomiaru zadowolenia klientów w szczególności w małych i średnich przedsiębiorstwach.

Interesującą metodą badawczą znajdującą zastosowanie w małych i średnich przedsiębiorstwach staje się metoda tajemniczego klienta *(ang. Mystery Shopping)*. Należy ona do stosunkowo nowych, jednak z powodzeniem rozwijających się dziedzin badań poziomu zadowolenia klienta. Jako metoda obserwacji pozwalana na pomiar i ocenę zdarzeń, zjawisk i zachowań, których uczestnicy występują jako bierne obiekty pomiaru[15]. Stąd ich zachowania są naturalne. W badaniu metodą tajemniczego klienta zwykli ludzie, wcielający się w klienta danej firmy dokonują zakupu produktu/usługi, prowadząc proces zakupu według ściśle określonego scenariusza. W trakcie procesu zakupu

---

[12] E. Rudawska, *Wpływ reklamacji na trwałość relacji klienta z bankiem Na przykładzie młodzieży studiującej*, „Bank i Kredyt" 2009, Listopad–Grudzień, s. 112.

[13] I. Dembińska-Cyran, J. Hołub-Iwan, J. Ferenc, *Zarządzanie relacjami z klientem*, Warszawa 2004, s. 273.

[14] J. Otto, *op.cit.*, s. 83.

[15] R. Krajewska, *Kontrola w merchandisingu jako warunek konkurencyjności przedsiębiorstwa*, „Zarządzanie i Finanse" 2014, nr 1(3), s. 131–143.

dokonują oceny takich czynników jak prezentacja produktu/usługi, zgodności z ofertą, kompleksowości udzielanych informacji itp. Wyniki swoich obserwacji szczegółowo opisują w raportach z badań[16]. Badanie metodą tajemniczego klienta pozwala precyzyjnie opisać zachowanie sprzedawcy w sytuacjach stresowych, sposób jego pracy, przestrzeganie standardów firmy, nie mierzy ona jednak i nie wyjaśnia konkretnego zjawiska używając określonych narzędzi badawczych. Jej głównym celem jest ocena jakości świadczonych usług bezpośrednio w miejscu ich świadczenia np. ocena sprzedawcy w punkcie sprzedaży. Skuteczność metody tajemniczego klienta w badaniach satysfakcji konsumentów jest doceniana przez praktyków biznesu, jednakże wątpliwości może wzbudzać fakt, iż badający wprowadza celowo badanych w błąd co do swojej tożsamości. Paul Hague podkreśla, iż zachowanie takie może podważać wiarygodność procesu oceny i samej pracy badawczej[17].

Małe i średnie przedsiębiorstwa z łatwością mogą badać poziom zadowolenia swoich klientów, analizując stopień przywiązania obsługiwanych klientów do firmy, koncentrując się na klientach, którzy już nabyli produkt lub usługę, wykorzystując metodę *Customer Loyalty Index-CLI*. W badaniu klienci odpowiadają na pytanie, czy planują dokonać w przyszłości zakupu tego samego produktu lub usługi. Istotą badania jest analiza ilości klientów, którzy odpowiedzieli pozytywnie na stawiane pytanie w stosunku do wszystkich klientów poddanych badaniu. Wartość wskaźnika stopnia lojalności wyrażona w procentach jest dla przedsiębiorstwa informacją o ilości klientów, których stopień zadowolenia z otrzymanej wartości, skłania do kontynuacji współpracy z przedsiębiorstwem.

Przystępując do badania lojalności klientów metodą *CLI* przedsiębiorstwa mogą uwzględnić dwa odmienne podejścia do przyszłych zachowań zakupowych obsługiwanych klientów. Pierwsze dotyczy warunkowej deklaracji, która oznacza, że są oni skłonni do kolejnych zakupów, jeśli oferta konkurencji jest porównywalna, a sam zakup nie generuje dodatkowych niedogodności np. wynikających z niekorzystnej lokalizacji (Standardowy CLI). W podejściu uwzględnia się nabywców deklarujących zarówno bezwarunkową, jak i warunkową chęć kontynuowania współpracy.

---

[16] *Badania marketingowe. Metody, techniki i obszary aplikacji na współczesnym rynku*, K. Mazurek-Łopacinska (red.), Warszawa 2009, s. 577–582.

[17] P. Hague, *op.cit.*, s. 216.

Standardowy CLI = Klienci deklarujący bezwarunkową + warunkową chęć zakupów / liczba badanych klientów X 100%

Drugie podejście dotyczy grupy klientów deklarujących bezwarunkową chęć dokonania kolejnych zakupów, nawet w sytuacji wystąpienia pewnych niedogodności (Wzmocniony CLI).

Wzmocniony CLI = Klienci deklarujący bezwarunkową chęć zakupów / liczba badanych klientów X 100%

Źródło: *Wskaźniki marketingowe*, R. Kozielski (red.), Warszawa 2011, s. 66.

Dokonując analizy lojalności klientów metodą CLI, przedsiębiorstwo w łatwy sposób definiuje klientów (grupy klientów) najbardziej lojalnych, generujących największe zyski. Uzyskana wiedza pozwala koncentrować działania marketingowe na wybranych nabywcach (grupach nabywców) bez tzw. efektu „przeciekającego wiadra".

Metodą pomiaru satysfakcji klienta, wymagającą większej wiedzy i większego nakładu pracy od małych i średnich przedsiębiorstw jest wskaźnik satysfakcji klienta *(ang. Customer Satisfaction Index-CSI)*. Indeks CSI uważany jest za kompleksowy wskaźnik łączący wszystkie czynniki składające się na satysfakcję klientów. Wynik analizy oparty jest na ocenie ważonej poszczególnych czynników wpływających na satysfakcję, jak również ich znaczenia dla nabywców[18].

Wyznaczanie wskaźnika przebiega według trzech etapów. Pierwszy etap stanowi badanie ankietowe wśród respondentów, mające na celu ocenę wybranych atrybutów według określonej skali, zgodnie z wyznaczonymi wagami. W badaniu respondenci odpowiadają na dwa pytania:

1. Jak oceniają Państwo poszczególne elementy oferty przedsiębiorstwa?
2. Na ile ważny jest dla Państwa dany element?

Na tym etapie następuje ustalenie ich hierarchii, np. poprzez przyporządkowanie przez każdego respondenta wartości przykładowo od 1 do 5 (gdzie np. 1 oznacza bardzo małą istotność a 5 bardzo dużą), ocenę przez respondentów każdego kryterium w odniesieniu do badanej organizacji w przyjętej skali (np. od 1 do 5, gdzie 1 oznacza niedostateczną ocenę a 5 bardzo dobrą).

---

[18] H. Hall, *Zastosowanie metod NPS i CSI w badaniu satysfakcji i lojalności studentów*, „Modern Management Review" 2013, 1/2013, s. 51–61.

Etap drugi to obliczenie wskaźników satysfakcji CSI według wzoru:

$$CSI = \sum_{j=1}^{n} \left\{ \frac{\sum_{i=1}^{c} \left(w_{ij} \; o_{ij} \right)}{\sum_{i=1}^{c} \left(w_{ij} \; m_{i} \right)} \right\}$$

gdzie:

c – liczba kryteriów satysfakcji,

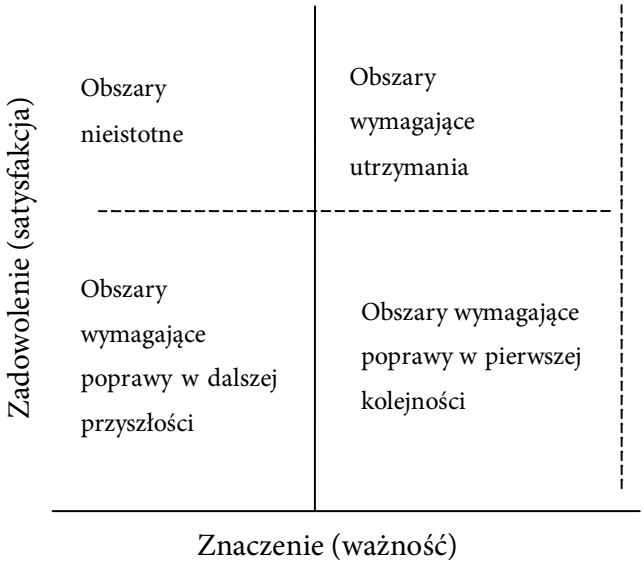
n – liczba respondentów,

w – ważność kryterium satysfakcji (to ważność i-tego kryterium dla j--tego respondenta),

o – ocena kryterium satysfakcji (to ocena i-tego kryterium przez j-tego respondenta),

m – maksymalna ocena kryterium satysfakcji (to teoretycznie najwyższa ocena i- kryterium satysfakcji).

Trzecim etapem jest zbudowanie czteropolowej macierzy czynników satysfakcji–mapy jakości (rys. 1).

Rysunek 1. Mapa jakości – podział na obszary

Źródło: Opracowanie własne na podstawie na podstawie H. Hall, *Zastosowanie metod NPS i CSI w badaniu satysfakcji i lojalności studentów*, „Modern Management Review" 2013, 1/2013, s. 51–61.

Tworzona jest ona w układzie współrzędnych wyrażających zadowolenie respondentów (satysfakcją) oraz znaczenie (ważność) badanych atrybutów. Naniesione na mapę wyniki badania wskazują obszary, w których plasują się wyodrębnione atrybuty, wizualizując obszary działalności przedsiębiorstwa wymagające szczególnej poprawy, obszary wymagające utrzymania, obszary niemające wielkiego znaczenia oraz obszary wymagające polepszenia w dalszej przyszłości.

Metoda CSI stanowić może przydatne narzędzie dla małych i średnich przedsiębiorstw w procesie podnoszenia poziomu zadowolenia klientów. Z jednej strony w szybko dostarcza firmie wiele informacji niezbędnych w procesie ulepszania wartości dostarczanej nabywcom. Z drugiej strony nie wymaga dużego wysiłku ze strony respondenta, który nie jest szczególnie zainteresowany udziałem w różnego rodzaju badaniach.

Podsumowanie

Zmiany otoczenia, w którym funkcjonują małe i średnie przedsiębiorstwa wywołały potrzebę ciągłego dbania o utrzymywanie poziomu zadowolenia obsługiwanych klientów. Warunkiem niezbędnym do poznania czynników wpływających bezpośrednio na zadowolenie oraz jego kreowanie, staje się ciągłe badanie satysfakcji nabywców. Opisane w artykule metody mogą być stosowane w małych i średnich przedsiębiorstwach działających w różnych branżach, cechujących się różną złożonością produktu i wielkością rynku. Obecnie działające firmy posiadają, szerszy dostęp do informacji o klientach, ich oczekiwaniach i potrzebach. Współczesne małe i średnie przedsiębiorstwa cechuje wzrost poziomu wiedzy o procesach kształtowania satysfakcji nabywców oraz jej ścisłego związku ze skutecznym funkcjonowaniem w konkurencyjnym otoczeniu. Szerszy dostęp do nowych technologii pozwala małym i średnim przedsiębiorstwom sięgać po coraz to bardziej zaawansowane metody pomiaru satysfakcji nabywców. Ich implementacja do procesów biznesowych otwiera szersze możliwości wpływania na warunki w jakich małe i średnie przedsiębiorstwa funkcjonują.

Bibliografia

Bielawa A., Frąś J., Gołębiowski M., *Metoda SERQUEL jako skuteczne narzędzie oceny usług*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego" 2009, nr 543.

Badania marketingowe. Metody, techniki i obszary aplikacji na współczesnym rynku, K. Mazurek-Łopacinska (red), Warszawa 2009.

Dembińska-Cyran I., Hołub-Iwan J., Ferenc J., *Zarządzanie relacjami z klientem,* Warszawa 2004.

Haffer R., *Metodyka pomiaru satysfakcji jednostek samorządu terytorialnego powiatu toruńskiego*, https://www.bip.lubicz.pl/plik,17564,zalacznik-nr-2.pdf [dostęp: 01.05.2021].

Hague P., *Badania Marketingowe. Planowanie, metodologia i ocena wyników*, Gliwice 2006.

Hall H., *Zastosowanie metod NPS i CSI w badaniu satysfakcji i lojalności studentów*, „Modern Management Review" 2013, 1/2013.

Kieżel M., *Marketing relacyjny w sektorze banków detalicznych*, „Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej im. Karola Adamieckiego w Katowicach" 2005.

Krajewska R., *Kontrola w merchandisingu jako warunek konkurencyjności przedsiębiorstwa*, „Zarządzanie i Finanse" 2014, nr 1(3).

Kucińska A., *Ocena zadowolenia klienta jako element analizy skuteczności systemu zarządzania jakością*, „Zarządzanie Przedsiębiorstwem" 2009, nr 1.

Kumar Rai A., *Customer Relationship Management Concepts and Cases*, Second Edition, Delhi, 2013.

Otto J., *Marketing relacji. Koncepcja i stosowanie*, Warszawa 2004.

Rudawska E., *Wpływ reklamacji na trwałość relacji klienta z bankiem na przykładzie młodzieży studiującej*, „Bank i Kredyt" 2009, Listopad–Grudzień.

Snarski P., *Metody pomiaru satysfakcji klientów bankowych wykorzystywanych do analizy konkurencyjności banków*, „Economy and Management" 2012.

Biogram

dr Jacek Markiewicz – doktor nauk ekonomicznych w dyscyplinie nauki o zarządzaniu, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Wałczu.

Miłosz Czopek, Ph.D.
Jan Wyżykowski University
e-mail: m.czopek@ujw.pl
ORCID: 0000-0002-9070-0304
Paweł Greń, Ph.D.
Jan Wyżykowski University
e-mail: p.gren@ujw.pl
ORCID: 0000-0002-6393-8341

SELECTED ASPECTS OF MODERN BRAND MANAGEMENT: SOURCES OF SUCCESS ON THE EXAMPLE OF THE RUNMAGEDDON BRAND

Abstract: The article attempts to show how a properly composed communication strategy influences brand positioning in the dynamically developing segment of mass sports events. The study also indicates the mechanisms of building relationships with consumers, gaining their loyalty and identified sources of brand success.

Streszczenie: Artykuł podejmuje próbę wykazania, w jaki sposób odpowiednio skomponowana strategia komunikacyjna wpływa na pozycjonowanie marki w dynamicznie rozwijającym się segmencie masowych wydarzeń sportowych. Opracowanie wskazuje również mechanizmy budowania więzi z konsumentami, zdobywania ich lojalności oraz zidentyfikowane źródła sukcesu marki.

Keywords: brand management, brand identity, communication, sources of brand success

Słowa kluczowe: zarządzanie marką, tożsamość marki, komunikacja, źródła sukcesu marki

1. Introduction

„This is what all of your marketing has to be about: explaining to potential buyers how you can make their own life better. This is what it comes down to. Always!" The quoted words of Angus McLeod reflect the essence of contemporary brand management activities. Relying on the functional elements of the brand, in overcrowded markets – offering everything down to „variants of variants" of products and their substitutes – is, in many cases, enough to ensure the existence of the organization on the market. This applies to both products and services. However, this is a dead end for brands with ambition. Elements which are either virtual or difficult to measure are the key to success. In order to build a strong brand, it is necessary to establish real ties with consumers or recipients. Emotions, fascinations, aspirations, ideas, attitudes, symbols of belonging or psychological benefits are desirable and most often valued above efficiency or performance. A good brand is one that points to the stars and says they are at one's fingertips. Today, the best brands don't sell products. They offer dreams[1], a lifestyle, elitism or confirmation of the image of oneself, built in the minds of consumers or else it could be the desire to be someone else. Brand identity is comparable to human DNA. It contains the most important elements of the brand, allows for its positioning and defining the target group. The identity models of the DA Aakera or JN Kapferera brands are well-known and widely discussed. In the literature we also find a personifying identity model[2], showing both the strictly personal elements of the brand's creator and the elements of the environment that influence its identity. The key element of the model is the identity of the brand creator, which is the result of the interaction of such components as the creator's ego, circle and cultural patterns related to his place of origin, the system of values and life experiences, competences and skills resulting from the accumulated experience and acquired knowledge, as well as stylistic preferences reflecting the environment in which he grew up. The above components are the foundation of the brand identity

---

[1] E. Skrzypek, F. Pinzaru, *Marka jako ważny element marketingu*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu w Siedlcach. Seria: Administracja i Zarządzanie" 2017, nr (41)114, s. 198.

[2] M. Łukaszewicz, Tożsamość marki jako odzwierciedlenie tożsamości jej kreatora/dyrektora kreatywnego, „Handel Wewnętrzny" 2018, nr 3(374), s. 294–297.

elements, the purpose of which is to associate the brand with the name of its creator, equip it with cultural patterns identical to its patterns, transfer personal norms and values to the brand, assignment of the creator's competences to entire product groups and services provided by the brand to the market and giving it a style that reflects the perceived aesthetics of the brand's creator. Further interactions related to e.g. complex ownership structures are also possible. However, in the case where the creator of the brand also owns the brand, the above processes can be ruled out. The brand identity emanates and shows the desired way in which it is perceived by consumers and the image is the secondary effect of the influence. It reflects the ideas, opinions and associations of market participants about it. Of course, brand promotion is associated with the appropriate selection of forms and scopes of marketing activities. By listing only the currently developed trends and concepts, it is possible to use the assumptions of internet marketing, partnership marketing, values, sensory, experience, neuromarketing, socially responsible, social, holistic marketing[3] or their compilation.

Without a well-thought-out, planned and consistently conducted marketing communication, the implementation of the brand strategy does not seem possible. Communication with clients should be carried out on all levels: verbal, visual, relational. Recognition of the client's needs and expectations as well as a precise diagnosis of the level of perception of the target group is of key importance for effective communication[4]. Communication on the verbal level is a specific language code of the brand, defining, for example, the selection of vocabulary (colloquial, official) or the style and tone of communication (serious, free), the task of which is to strengthen the essence of the brand. Communication at the graphic level serves to create a visual identification system, an important component of brand identity. If the above system is well composed, it allows you to distinguish yourself from the competition, supports the shaping and consolidation of a purposeful image, creates an information platform indicating, for example, brand values. It is a springboard that facilitates the introduction of new products/services to the market and,

---

[3] B. Tarczydło, *Wybrane aspekty zarządzania markami sieci organizacyjnych*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Seria: Organizacja i zarządzanie" 2016, z. 90, s. 116–118.

[4] S. Milczarek, *Specyfika komunikacji marketingowej w procesie komercjalizacji wiedzy w jednostkach naukowych*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Łódzkiej. Seria: Organizacja i Zarządzanie" 2017, z. 68, nr 1217, s. 78.

in the case of the latter, it is treated as a substitute for packaging, intensifying the material perception of the offer. Organizational culture creates the third plane of external communication[5] and it shapes the quality and intensity of customer relations.

Activities currently referred to as storytelling are an important determinant of the effective building and positioning of the brand and gaining by it "a series of souls". These are all techniques of telling a story about a brand[6]. Brand creators, using e.g. archetypes and ideas, communicate them precisely in the form of a narrative[7]. The form of narrative turns out to be effective in steering the imagination of the target group[8]. The well-communicated, structural parts of the narrative are proof of its overlapping character and functionality, which in turn allows for the creation of a mental fragment of reality[9], serving to strengthen the brand message. The effectiveness of such message is argued by the observation, which shows that the narrative mode of thinking is psychological, having a natural background, human predisposition[10].

In order to effectively build and manage a brand, one should constantly search for new channels and types of brand communication with the client. What matters is creativity. The digital revolution has created platforms for unconventional activities. One of the trends is influencer marketing. Its essence is to communicate the brand image using opinion leaders called influencers. The efficiency and intensity of their impact stem from their

---

[5] R. Lembrych-Furtak, *Strategiczne aspekty zarządzania marką*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska sectio H – Oeconomia" 2015, nr XLIX, 1, s. 66–69.

[6] J. Wasilewski, T. Olczyk, *Storytelling jako narzędzie marketingu politycznego – model*, „Studia Politologiczne" 2017, vol 45, s. 37.

[7] C. Augustynowicz, *Uwagi o storytellingu jako strategicznej koncepcji brandingu i operacyjnego narzędzia komunikacji*, „Zeszyty Naukowe Zbliżenia Cywilizacyjne" 2016, nr 1, s. 163.

[8] K. Stopczyńska, *Wykorzystanie storytelling w kreowaniu wizerunku marki w social media*, „Handel Wewnętrzny" 2016, nr 3(362), s. 318.

[9] M. Bachryj-Krzywaźnia, *Dedykowany storytelling, psychologiczne przesłanki perswazyjnej efektywności narracyjnego marketingu politycznego*, „Środkowoeuropejskie Studia Politologiczne" 2019, nr 1, s. 197.

[10] M. Zubiel-Kasprowicz, *Storytelling as modern architecture of narration in marketing communication*, „Torun Business Review" 2016, nr 1, s. 45–56.

authority, recognition, and personality[11]. The organization's interest in this form of shaping the brand image results from its high efficiency and a large number and variety of actions that can be implemented[12].

The sum of all the above-mentioned activities also allows assigning a particular brand to a specific type, both of which vary from each other, among others, in the emotional relationship of brand consumption with specific moments in the consumer's life (ritual brand); consumption pattern (symbolic brand); length of tradition (brand being a carrier of a certain achievement); determination to stand out (snobbish brand); the way of being or values (brand of belonging); elitism (legendary brand), or specific needs of merchants (a brand that meets the needs of a specific group of merchants).

The article aims to present the results of research on creating the identity and image of the Runmageddon brand. The publication analyzes the brand's communication strategy, as well as the used methods and tools that allowed placing the brand in the dynamically developing segment of mass sports events. The study also indicates the mechanisms of building relationships with consumers, gaining their loyalty and identified sources of brand success.

2. Materials and methods

When outlining the substantive background of selected aspects in the area of brand management critical analysis of the literature and deductive reasoning were used as the research method. In order to understand the sources of success as well as the methods and techniques of positioning the Runmageddon brand managed by Extreme Events, the participant observation technique, which lasted from July 2018 to February 2021, had been utilized. Detailed observation protocols were prepared for individual events, including changes in the emotional sphere. It allowed sketching the process of brand influence

---

[11] J. Wyrwisz, *Influencer marketing w komunikacji marketingowej marki*, [w]: *Innowacje i cyfryzacja gospodarki*, M. Cisek (red.), Siedlce 2019, s. 79.

[12] K. Bolek, *Gdzie influencerzy rozdają karty*, „Marketing w Praktyce" 2019, nr 1, s. 6–8.

and building loyalty towards it. A direct, non-standardized, in-depth interview was also used in order to obtain additional information on the basic assumptions and motives of the president of the surveyed company. The authors also performed a partial analysis of the company's documents in order to obtain data on the effectiveness of activities.

3. Results

The creator and owner of the Runmageddon brand, managed by the Extreme Events company, is Jarosław Bieniecki, a talented runner and a multiple medalist of the Polish long-distance championship. Runmageddon is a series of extreme steeplechase runs. The creation and positioning of the brand began in 2014, when the first sports event was also organized. The first run, attended by 150 people, took place in Służewiec, Warsaw. As the creator of the brand, which currently has around 70% of the mass obstacle racing market, recalls, the participants were dirty, tired, proud and delighted with the new formula of the event. The obstacles and the possibility of supporting each other on the route made an impression. Before 2014, many street runs were organized, but the formula proposed by the company was not widespread and in Poland it can be considered as unique.

The brand's mission is closely related to the creator's features and refers to sports struggles and building team spirit. Runmageddon challenges participants to help them overcome weaknesses, not just on the road. The aim is for the participants to gain self-confidence and a positive experience that one can achieve more through cooperation. The vision of the brand is to organize the best quality and largest obstacle runs in Poland and abroad. The goal is to overcome the magical border of 100 000 participants a year with events that invariably produce the WOW effect[13]. The target groups and the format of the brand's offer were also defined. For a man, participation is an excellent opportunity to verify his strength and believing in himself. Participation is also great fun, being a springboard from everyday life, stresses and

[13] Data resulting from the analysis of documents and marketing materials of Extreme Events sp. z o. o.

problems. It can become an inspiration and motivation for further training in order to prepare for competition in the series of professionals. For a woman, it is a change in everyday life that allows active and unusual spending of time, for example, with friends. The start will allows to break away from the constant planning of the next day. The only concern is to tame the next obstacle. Runmagedon is also time for the family. You can cheer for your loved ones or start together and become an even better family team.

A strong element of the Runmageddon brand management strategy is an exceptionally well-thought-out, consistent and effectively implemented communication strategy with recipients. It is thanks to her that a clear brand identification was achieved. By telling its story, the brand refers to the archetype of the hero. It animates the clients/recipients to pick up the gauntlet, face the challenge, push their limits and of course compete with others and fight their own weaknesses[14]. As the creator and brand owner emphasize, this is not a coincidence. The company uses this type of archetype in positioning. Its modified version is used, i.e. the desire to win over one's own weaknesses, verify one's own abilities, achieve something unusual. The product is dedicated to everyone who aspires to the archetype of a hero. The brand associated with the archetype of a hero is a brand that motivates recipients to victory. Laurels are not only a prize or another attribute of the dominant. The most valuable victory is overcoming your own weaknesses and limitations.

Brand communication has a male profile. It uses simple and concise statements with an unambiguous message. Their form is unconventional and the phrases used are hardcore and marked by emotions. The participants are aware that they are taking part in something sharp, with character. The brand tries to predict what information participants expect and fills information gaps. The sent posts force recipient to react. They are completed with a specific CTA (Call To Action), e.g. „What about you?", „Which obstacle are you most afraid of on the route?". Information on subsequent events published in social media may give the impression that they aim to discourage the participants „it will be hell", but in fact, the reaction is exactly the opposite. The Runmageddon brand in the broadcasts uses semantic neologisms, associated by the target group with courage, positive madness – „only for the

[14] Information resulting from the analysis of documents and marketing materials of Extreme Events sp. z o. o. and confirmed as part of a direct, in-depth, non-standardized interview with the brand creator.

biggest badasses"[15]. Several meanings were also adopted, giving them a symbolic character, e.g. the acquired T-shirts are called armor because the participants do not take part in an ordinary race. They are supposed to feel like knights or heroes, who go into battle. The voice of the brand is dominated by a tone full of emotions, casual and to the point. The detailed distribution of the Runmageddon tone attributes is shown in the figure below (see Fig. 1).

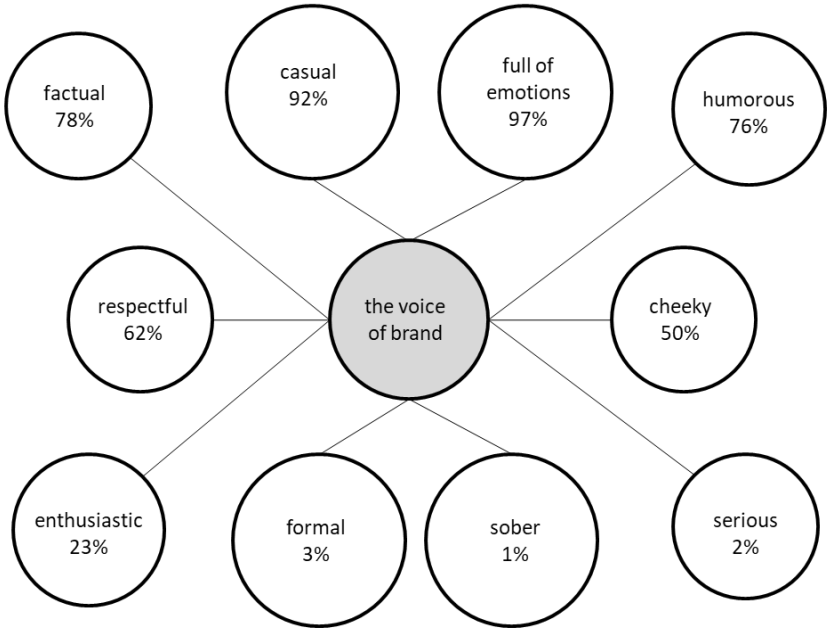

Figure 1. Runmageddon's voice tone

Source: author's study based on the communication strategy of the Runmageddon brand.

During the events, a special atmosphere that mobilizes the audience is created. Word, music, light, pyrotechnics and natural assets of the environment are used[16]. A community is created and the messages used show the

[15] Information obtained from the documents and marketing materials of Extreme Events sp. z o. o. and confirmed in the observation protocols.

[16] The following events are good examples there of: Runmageddon Gliwice organized on July 11, 2020, Runmageddon Gdańsk organized on September 12, 2020, Runmageddon Lesko organized on October 24, 2020.

need to support other participants during the struggle[17]. The narrative brings the intended effect. Runners overcome their own barriers, help themselves, thus reducing their deficits. The attitudes of participants observed during the events are indeed consistent with the insight. The synthesis of knowledge about the recipients of the Runmageddon brand product/service, which is the most important basis of communication, indicates that these are people who have always wanted to do something "crazy", extraordinary and prove that they can do more. These are people who do not want to listen they will not be able to cope. They are ready to go over their own limits, fight weaknesses and meet other fantastic people[18]. The location of selected events supports the message. For example, it alludes to the heroism and history of Poland and its struggle for freedom and independence[19].

Reading social media, blogs or forums allows one to get to know the world of participants. For the modern consumer, the Internet has become not only a cardinal information tool but also a platform for expressing one's opinions. The best metrics when it comes to communication for the Runmageddon brand were obtained while monitoring:

- shared media (Facebook, Instagram) – number of followers, organic reach, clicking on links redirecting to the website, participation in events, reviews, guest posts, ratings or belonging to a dedicated group on Facebook (Runmageddonowe Świry, a group consisting of 9 550 members – the number as of February 18, 2021);
- purchased media – advertisements and their range, number of views, clicks on a link [Common Public License (CPL), Cost Per Click (CPC)] and social media posts by influencers;
- acquired media – hashtags with given passwords, use of user-stories in social media, building brand awareness;
- own media – website visits, login frequency, frequency of buying starts and blog entries[20].

---

[17] This does not apply to the „Elite" series, where the participants are left on their own and have to overcome all obstacles alone in order to complete the race and win the trophy.

[18] Information obtained from the documents and marketing materials of Extreme Events sp. z o. o. and confirmed in the observation protocols.

[19] This event is a good example: Ranmageddon Modlin organized on February 28, 2021.

[20] Information obtained from the documents and marketing materials of Extreme Events sp. z o. o. and confirmed in the observation protocols.

The unique feature of the offer (see Fig. 2) perfectly correlates with the communication strategy of the Runmageddon brand. Directly answering the question of what distinguishes it from the competition.

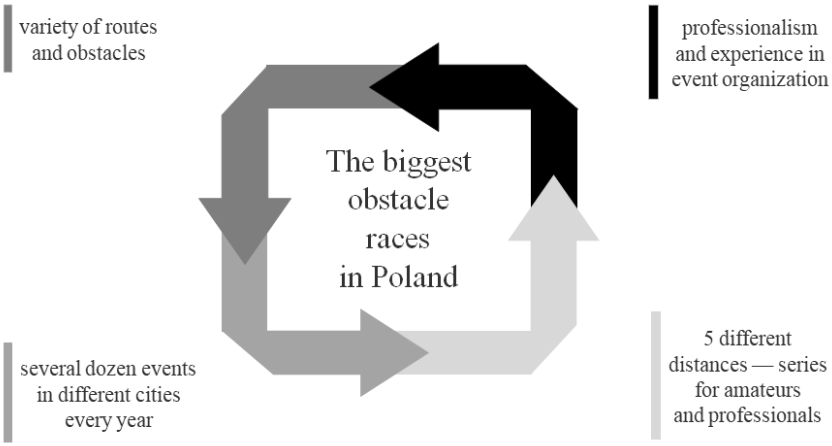

Figure 2. Unique Selling Proposition Ranmageddon

Source: author's study based on the Runmageddon brand documents.

The effects of a good combination of the discussed elements and the consequences in their implementation brought the intended results. The brand has become a leader in its domain in Poland. The strength of the brand's community is estimated at over 240 000 on FB and 46 300 on Instagram. The number of direct participants (see Table 1.) is also growing significantly.

Table 1. Number of Runmageddon participants in particular years

Year	Number of participants
2014	3 300
2015	17 500
2016	34 400
2017	59 900
2018	79 000
2019	89 000
2020	28 000
2021	2 260 (until 02/28/21)

Source: author's own study based on the Runmageddon brand documents.

Of course, 2020 was the year of the pandemic. The vast majority of mass events were canceled due to sanitary restrictions. The achievement of 28 000 participants should, therefore, be considered a success, considering that the Runmageddon brand was the only brand in Poland that organized a series of events that was noticeable on the market, which was very limited, but rich enough to cultivate and consolidate the brand image in the audience.

One particular benefit, however, is a secret. It is discovered only after facing a challenge and achieving something previously unattainable. This peculiar synergy effect, offered by the Runmageddon brand, becomes noticeable after joining the community, after a huge effort and many moments of weakness and doubt, which in the end turn into a personal success of the participant. These are the experiences offered by the brand that allow us to look at problems in other areas of life in a different way. After having experienced the triumph of self-competition, the participants do not avoid solving other problems and face them. They already know that they have great abilities and it is through these experiences that they transfer to other life roles. Respondent Jarosław Bieniecki calls it the Runmageddon effect, emphasizing the following feedback. The trial that participants undergo, joining the community, and success paid for with great effort influences the development of new attitudes, which are implemented in private and professional life and become the source of further successes. Over two years of participant observation has allowed identifying one more element, and actually, confirming the exceptional consistency in the use of the hero archetype and the narrative created to build the brand image. When muddy, often exhausted, wet runners reach their destination, they are honored with an original medal, worthy of a hero, but what they take home is not only this prize, but something much more valuable – eternal glory, which is no longer just an element of the brand's narrative, but begins to live and it even takes on physical attributes.

4. Conclusions

The conducted research allows for the formulation of several conclusions showing the sources of the brand's success and the offered product. The presented analysis shows that 2014 was a favorable date for the presence of the

obstacle course in Poland. The market was full of traditional running events. What was needed was a new, interesting and engaging formula, offering not only effort but extended with additional possibilities of identification, belonging to a community and embodying a new lifestyle. The above conclusion – related to the identified new needs and expectations of amateur athletes and the progressive changes in attitudes and social values – is also confirmed by the offers of the Runmageddon brand competitors (e.g. Spartan Race, Survival Race), which were introduced to the market in the same year. Another determinant that should be seen as the flywheel of the brand's success is an extremely strong and consistently implemented vision, aimed at developing the best-quality and largest obstacle events both in Poland and abroad. Overcoming the barrier of 100 000 participants a year, taking into account the trend (see Table 1.), would most likely take place in 2020, if it were not for the pandemic restrictions introduced from above and the paralysis of many areas of social life. Despite the coronavirus pandemic that has been devastating for all leisure industries, the brand has emerged from this trial victoriously. The third source of success is clear brand identification created thanks to an effective, intriguing and tailored to the expectations of the target group and a constantly developed marketing communication strategy carried out on the verbal, visual and relational level. Despite the similar offer of many brands organizing obstacle runs, it is the brand that has earned a leading position in Poland is Runmageddon, and the results of the research presented above allow for the identification of the ingredients of this mix of market success. Even though it has approximately 70% share in the Polish market, the Runmageddon brand has not managed to become a global brand so far. Although several interesting products were offered, their elitism resulted in the inability to use the scale effect, which only allows the brand to generate appropriate turnover. It cannot be argued that the Runmageddon brand does not have the competencies and sought-after qualities that would not be able to become a global brand. Currently, it lacks resources, which, however, can be accumulated and expanded. Considering the short history of the brand and its aspirations, there is a potential that, properly targeted, can prove successful.

References

Augustynowicz C., *Uwagi o storytellingu jako strategicznej koncepcji brandingu i operacyjnego narzędzia komunikacji*, „Zeszyty Naukowe Zbliżenia Cywilizacyjne" 2016, nr 1, s. 162–176.

Bachryj-Krzywaźnia M., *Dedykowany storytelling, psychologiczne przesłanki perswazyjnej efektywności narracyjnego marketingu politycznego*,
„Środkowoeuropejskie Studia Politologiczne" 2019, nr 1, s. 193–210.

Bolek K., *Gdzie influencerzy rozdają karty*, „Marketing w Praktyce" 2019, nr 1, s. 6–8.

Lembrych-Furtak R., *Strategiczne aspekty zarządzania marką*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska sectio H – Oeconomia" 2015, nr XLIX, 1, 2015, 63–70.

Łukaszewicz M., *Tożsamość marki jako odzwierciedlenie tożsamości jej kreatora/dyrektora kreatywnego*, „Handel Wewnętrzny" 2018, nr 3(374), s. 290–301.

Milczarek S., *Specyfika komunikacji marketingowej w procesie komercjalizacji wiedzy w jednostkach naukowych*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Łódzkiej. Organizacja i Zarządzanie" 2017, z. 68, nr 1217, s.75–88.

Skrzypek E., Pinzaru F., *Marka jako ważny element marketingu*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu w Siedlcach. Seria: Administracja i Zarządzanie" 2017, nr 41(114), s. 197–210.

Stopczyńska K., *Wykorzystanie storytelling w kreowaniu wizerunku marki w social media*, „Handel Wewnętrzny" 2016, nr 3(362), s. 317–328.

Tarczydło B., *Wybrane aspekty zarządzania markami sieci organizacyjnych*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Seria: Organizacja i zarządzanie" 2016, z. 90, s. 111–124.

Wasilewski J., Olczyk T., *Storytelling jako narzędzie marketingu politycznego – model*, „Studia Politologiczne" 2017, vol 45, s. 36–53.

Wyrwisz J., *Influencer marketing w komunikacji marketingowej marki*, [w]: *Innowacje i cyfryzacja gospodarki*, M. Cisek (red.), Siedlce 2019.

Zubiel-Kasprowicz M., *Storytelling as modern architecture of narration in marketing communication*, „Torun Business Review" 2016, nr 1, s. 45–56.

Adam Szymaniak
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

PRZYSZŁOŚĆ OFFSHORINGU: OD LOGIKI KOSZTÓW DO LOGIKI ODPORNOŚCI

THE FUTURE OF OFFSHORING: FROM A COST LOGIC TO A RESILIENCE LOGIC

Abstrakt: 1Artykuł analizuje transformację offshoringu w kontekście zmian strukturalnych gospodarki światowej po 2008 r., ze szczególnym uwzględnieniem cyfryzacji, fragmentacji geopolitycznej oraz ewolucji globalnych łańcuchów wartości. W oparciu o krytyczną analizę literatury oraz interpretację danych i raportów instytucji międzynarodowych wykazano, że klasyczny model offshoringu, oparty na efektywności kosztowej, ulega erozji. Artykuł integruje dorobek literatury handlu międzynarodowego, badań nad globalnymi łańcuchami wartości, biznesu międzynarodowego oraz analiz geogospodarczych, pokazując przejście od logiki relokacji kosztowej do logiki zarządzania złożonością. W jego miejsce wyłania się model wielowymiarowy, w którym decyzje lokalizacyjne determinowane są przez zdolność zarządzania ryzykiem, dostęp do kapitału ludzkiego, infrastrukturę cyfrową oraz kompatybilność instytucjonalną. Artykuł wskazuje, że przyszłość offshoringu polega na jego rekonstrukcji, a nie zaniku.

Słowa kluczowe: offshoring, globalne łańcuchy wartości (GVC), biznes międzynarodowy, geogospodarka

Abstract: The article analyzes the transformation of offshoring in the context of structural changes in the global economy after 2008, with particular emphasis on digitalization, geopolitical fragmentation, and the evolution of global value chains. Based on a critical review of the literature as well as the interpretation of data and reports from international institutions, it demonstrates that the classical offshoring model, grounded in cost efficiency, is undergoing erosion. The article integrates insights from the literature on international trade, global value chains, international business, and geoeconomic analysis, highlighting a shift from a cost-relocation logic to a complexity management logic. In its place, a multidimensional model is emerging, in which location decisions are determined by the ability to manage risk, access

to human capital, digital infrastructure, and institutional compatibility. The article argues that the future of offshoring lies in its reconstruction rather than its decline.

Keywords: offshoring, global value chains (GVC), international business, geoeconomics

Wprowadzenie

Offshoring stanowi jedno z kluczowych zjawisk strukturalnych współczesnej gospodarki światowej, odzwierciedlając proces fragmentaryzacji produkcji oraz funkcjonalnej integracji działalności przedsiębiorstw w ramach globalnych łańcuchów wartości. Jego rozwój był ściśle powiązany z postępującą liberalizacją handlu, spadkiem kosztów koordynacji oraz rosnącą zdolnością przedsiębiorstw do zarządzania rozproszonymi geograficznie procesami produkcyjnymi[1]. W tym ujęciu offshoring stanowił nie tylko strategię optymalizacyjną na poziomie przedsiębiorstwa, lecz także jeden z fundamentów organizacji globalnej gospodarki, umożliwiający efektywne wykorzystanie zróżnicowanych zasobów w skali międzynarodowej.

Warunki, które umożliwiły rozwój tego modelu, uległy jednak w ostatnich latach zasadniczej zmianie. Kryzys finansowy w 2008 r., pandemia Covid-19 oraz narastające napięcia geopolityczne podważyły stabilność globalnych łańcuchów wartości i ujawniły ich podatność na zakłócenia o charakterze systemowym. Osłabiły jednocześnie dynamikę przepływów handlu, kapitału i inwestycji, wzmacniając tendencje do geogospodarczej fragmentacji[2]. Globalne łańcuchy wartości, które wcześniej były postrzegane jako źródło przewagi konkurencyjnej, zaczęły być postrzegane jako źródło ryzyka. Ro-

---

[1] R. Baldwin, *The Great Convergence: Information Technology and the New Globalization*, Cambridge 2016, s. 147–150; G. Gereffi, *Global value chains and development: Redefining the contours of 21st century capitalism*, Cambridge 2018, s. 14–18.

[2] UNCTAD, *World Investment Report 2024: Investment Facilitation and Digital Government*, Genewa 2024, s. 6–10; S. Aiyar i in., *Geoeconomic Fragmentation and the Future of Multilateralism*, IMF Staff Discussion Note SDN/2023/001, Waszyngton 2023, s. 5–7.

ger Strange wskazuje, że łańcuchy te zostały zoptymalizowane kosztem odporności, co zwiększyło ich podatność na zakłócenia[3].

Równocześnie rozwój technologii cyfrowych zmienił warunki organizacji działalności gospodarczej, zwiększając znaczenie łączności, infrastruktury danych oraz kompetencji cyfrowych jako podstawowych warunków uczestnictwa w transgranicznym handlu usługami oraz w usługowych ogniwach globalnych łańcuchów wartości[4]. W rezultacie dotychczasowa logika globalizacji, oparta na maksymalizacji efektywności kosztowej, przestała być wystarczająca do wyjaśnienia współczesnych procesów relokacji działalności gospodarczej.

W literaturze obserwuje się rosnącą liczbę badań wskazujących na zmianę charakteru globalnych łańcuchów wartości oraz spowolnienie ich ekspansji[5]. Mimo to wiele analiz nadal koncentruje się na pojedynczych aspektach tego procesu – takich jak cyfryzacja, ryzyko geopolityczne czy zmiany w strukturze handlu – rzadziej podejmując próbę ich integracji w spójne ujęcie teoretyczne. Powstaje w ten sposób luka badawcza dotycząca całościowego wyjaśnienia transformacji offshoringu jako zjawiska systemowego.

Artykuł ma charakter teoretyczno-analityczny. Opiera się na krytycznej analizie literatury z zakresu handlu międzynarodowego, biznesu międzynarodowego i badań nad globalnymi łańcuchami wartości, uzupełnionej o interpretację danych oraz raportów instytucji międzynarodowych dotyczących handlu, inwestycji, cyfryzacji i fragmentacji geogospodarczej. Celem przyjętego podejścia jest uchwycenie zmiany logiki offshoringu z perspektywy mechanizmów organizacji działalności gospodarczej, a nie jedynie opisu zmian ilościowych.

---

[3] R. Strange, *The 2020 COVID-19 pandemic and global value chains*, "Journal of Industrial and Business Economics" 2020, nr 47(3), s. 455–465.

[4] OECD, *OECD Digital Economy Outlook 2024 (Volume 2): Strengthening Connectivity, Innovation and Trust*, Paryż 2024, s. 42–43, 72–73; World Bank, *World Development Report 2021: Data for Better Lives*, Waszyngton 2021, s. 28–30, 42–45.

[5] K. De Backer, D. Flaig, *The future of global value chains: Business as usual or "a new normal"?*, "OECD Science, Technology and Industry Policy Papers" 2017, nr 41, s. 12–18; T.J. Sturgeon, *Measuring global value chains*, [w:] *Handbook on Global Value Chains*, S. Ponte, G. Gereffi, G. Raj-Reichert (red.), Cheltenham 2019, s. 82–88.

W tych warunkach zasadnicze pytanie badawcze brzmi: czy offshoring nadal funkcjonuje jako narzędzie optymalizacji kosztowej, czy też jego rola ulega transformacji w kierunku bardziej złożonego mechanizmu organizacji działalności w warunkach rosnącej niepewności? Teza artykułu zakłada, że offshoring podlega strukturalnej transformacji w kierunku modelu wielowymiarowego, w którym efektywność kosztowa przestaje pełnić funkcję dominującą, a decyzje lokalizacyjne są kształtowane przez interakcję czynników technologicznych, instytucjonalnych oraz geopolitycznych. W takim ujęciu kluczowe znaczenie zyskuje logika odporności globalnych łańcuchów wartości, rozumiana jako przejście od optymalizacji statycznej – opartej na minimalizacji kosztów – do optymalizacji dynamicznej, w której przedsiębiorstwa równoważą efektywność z odpornością na zakłócenia, uwzględniając ryzyko systemowe, geopolityczne i technologiczne.

Artykuł zmierza do wyjaśnienia, w jaki sposób zmiana architektury gospodarki światowej przekształca mechanizm offshoringu oraz kryteria wyboru lokalizacji w globalnych łańcuchach wartości, prowadząc do wyłonienia się nowych, bardziej złożonych form organizacji działalności gospodarczej.

1. Offshoring i globalne łańcuchy wartości: ewolucja ujęć teoretycznych i luki badawcze

W literaturze ekonomicznej offshoring był początkowo analizowany przede wszystkim w ramach teorii handlu międzynarodowego, w której relokacja działalności wynikała z różnic kosztów pracy i zasobów między krajami. W tym ujęciu przedsiębiorstwa przesuwały poszczególne etapy produkcji do lokalizacji oferujących relatywne przewagi kosztowe, a sam offshoring był traktowany jako rozszerzenie logiki przewag komparatywnych na poziom organizacji procesów wytwórczych[6]. Fragmentacja produkcji pozwalała na bardziej efektywne dopasowanie czynników produkcji do ich relatywnych kosztów. Rosnąca skala *vertical specialization* oznaczała zasadniczą zmia-

[6] R.C Feenstra, *Integration of trade and disintegration of production in the global economy*, "Journal of Economic Perspectives" 1998, nr 12(4), s. 31–34.

nę w strukturze handlu, gdzie eksport coraz częściej zawierał importowaną wartość dodaną[7].

W kolejnych latach rozwijano modele łączące teorię handlu z teorią firmy, wskazując, że decyzje offshoringowe zależą nie tylko od poziomu kosztów, lecz również od problemów kontraktowych, własności aktywów i granic przedsiębiorstwa[8]. Oznaczało to ważne przesunięcie: offshoring przestawał być wyłącznie wynikiem różnic kosztowych pomiędzy państwami, a stawał się także kwestią organizacyjnej architektury firmy. Mimo tej korekty ujęcia te pozostawały jednak osadzone w logice efektywności kosztowej i zakładały względnie stabilne środowisko instytucjonalne. Ich podstawowe ograniczenie polegało na tym, że nie wyjaśniały, w jaki sposób ryzyko, polityka i jakość instytucji wpływają na decyzje lokalizacyjne.

W drugiej połowie lat 2000. analiza trendów offshoringowych przesunęła się z poziomu sektorów na poziom zadań i funkcji. Grossman i Rossi-Hansberg zaproponowali ujęcie offshoringu jako handlu zadaniami, co pozwoliło lepiej uchwycić fakt, że delokalizacji nie podlegają całe branże, lecz wybrane, często wysoko wyspecjalizowane funkcje[9]. Z kolei Antràs i Helpman wykazali, że wybór lokalizacji jest nierozerwalnie związany z wyborem formy organizacyjnej – outsourcingu lub internalizacji – co wprowadziło do analizy kwestie własności i kontroli[10]. Modele heterogenicznych firm rozwijane przez Helpmana, Melitza i Yeaple'a dodatkowo wskazały, że zdolność do uczestnictwa w offshoringu zależy od produktywności przedsiębiorstw, a więc że relokacja nie jest rozwiązaniem uniwersalnym, lecz selektywnym[11].

Ta fala badań znacząco pogłębiła mikroekonomiczne podstawy offshoringu, jednocześnie ujawniając istotną lukę analityczną: rosnącą dysproporcję między precyzją wyjaśnień na poziomie przedsiębiorstwa a ich ograniczoną zdolnością do uchwycenia uwarunkowań makrostrukturalnych. Wraz ze

---

[7] D. Hummels, J. Ishii, K.-M. Yi, *The nature and growth of vertical specialization in world trade*, "Journal of International Economics" 2001, nr 54(1), s. 75–78.

[8] G.M. Grossman, E. Helpman, *Outsourcing in a global economy*, "Review of Economic Studies" 2005, nr 72(1), s. 137–140; P. Antràs, *Firms, contracts, and trade structure*, "Quarterly Journal of Economics" 2003, nr 118(4), s. 1376–1380,

[9] G.M. Grossman, E. Rossi-Hansberg, *Trading tasks: A simple theory of offshoring*, "American Economic Review" 2008, nr 98(5), s. 1978–1982.

[10] P. Antràs P., E. Helpman, *Global sourcing*, "Journal of Political Economy" 2004, nr 112(3), s. 552–556.

[11] E. Helpman, M.J. Melitz, S.R. Yeaple, *Export versus foreign direct investment with heterogeneous firms*, "American Economic Review" 2004, nr 94(1), s. 300–305.

wzrostem szczegółowości analiz decyzji firm malała ich integracja z szerszym kontekstem systemowym, przez co offshoring pozostawał interpretowany przede wszystkim jako rezultat kalkulacji efektywności, przy marginalizacji czynników geopolitycznych, regulacyjnych i systemowych.

Istotne rozszerzenie perspektywy analitycznej nastąpiło wraz z rozwojem badań nad globalnymi łańcuchami wartości. Gereffi, Humphrey i Sturgeon przesunęli punkt ciężkości z samej lokalizacji na kwestie koordynacji i zarządzania relacjami w globalnych łańcuchach wartości, wskazując, że offshoring należy rozumieć jako element struktur koordynacji i kontroli w GVC (*Global Value Chains*). Wprowadzona przez nich typologia form koordynacji pokazała, że relacje między firmami mogą mieć charakter rynkowy, modularny, relacyjny, zależny lub hierarchiczny, a wybór konkretnej formy zależy od złożoności transakcji, stopnia ich kodyfikowalności oraz kompetencji dostawców. W tym ujęciu offshoring przestawał być interpretowany wyłącznie jako decyzja lokalizacyjna, a zaczynał być postrzegany jako element szerszych struktur koordynacji i kontroli w globalnych łańcuchach wartości[12]. Dalsze rozwinięcia tej perspektywy, obecne m.in. u Gereffiego, podkreślały rosnącą modularność produkcji oraz rolę firm wiodących jako organizatorów i koordynatorów rozproszonych sieci wartości[13]. Równolegle rozwijano koncepcję *global factory*, akcentując strategiczny wymiar zarządzania rozproszoną działalnością biznesu międzynarodowego[14].

Nurt ten znacząco poszerzył analizę offshoringu o wymiar organizacyjny i relacyjny, ujmując go jako element struktur koordynacji w globalnych łańcuchach wartości, lecz pozostawał ograniczony do logiki ekonomicznej. W konsekwencji nie wyjaśniał, w jaki sposób czynniki polityczne, ryzyko systemowe oraz rosnąca rola państwa rekonfigurują same zasady lokalizacji i organizacji działalności offshoringowej w warunkach niestabilności systemu międzynarodowego.

---

[12] G. Gereffi, J. Humphrey, T.J. Sturgeon, *The governance of global value chains*, "Review of International Political Economy" 2005, nr 12(1), s. 85–90.

[13] G. Gereffi, *Global value chains…*, *op.cit.*, s. 20–25.

[14] P.J. Buckley, P.N. Ghauri, *Globalisation, economic geography and the strategy of multinational enterprise*s, "Journal of International Business Studies" 2004, nr 35(2), s. 84–88; P.J. Buckley, *Internalisation thinking: From the multinational enterprise to the global factory*, "Journal of International Business Studies" 2009, nr 40(9), s. 134–138.

Rozwój offshoringu usług istotnie zwiększył złożoność jego ujęć teoretycznych. *Offshore outsourcing* w sektorze usług znacząco wykraczał poza prostą optymalizację kosztową i wpływał na same modele internacjonalizacji przedsiębiorstw[15]. Determinanty lokalizacji offshoringu usług stawały się coraz mocniej zróżnicowane i zależały od charakteru danej działalności, co podważało możliwość stosowania jednolitego modelu wyjaśniającego[16]. Lewin, Massini i Peeters dodali do tego perspektywę organizacyjnego uczenia się, wskazując, że offshoring jest procesem dynamicznym, w którym przedsiębiorstwa rozwijają kompetencje zarządzania globalnymi operacjami[17]. Przeglądy systematyczne badań nad offshoringiem dowodziły, że literatura dotycząca offshoringu usług pozostaje rozproszona i nadal nie oferuje spójnego modelu łączącego poziom mikro i makro[18].

Kolejna perspektywa badawcza otworzyła się wraz z rosnącym znaczeniem technologii cyfrowych i aktywów niematerialnych. Alcácer, Cantwell i Piscitello potwierdzili, że w gospodarce informacyjnej lokalizacja zależy coraz mniej od tradycyjnych przewag kosztowych, a coraz bardziej od dostępu do wiedzy, ekosystemów innowacyjnych i zasobów niematerialnych[19]. Znaczenie funkcjonalnej pozycji w łańcuchu wartości nabrało szczególnej wagi w warunkach cyfryzacji, ponieważ zdolność do generowania wartości dodanej była coraz silniej powiązana z dostępem do wiedzy, danych oraz kompetencji technologicznych[20]. Oznaczało to, że analiza determinant lokalizacji przedsięwzięć offshoringowych musi uwzględniać funkcje pełnione w strukturze

---

15 J.P. Doh, *Offshore outsourcing: Implications for international business and strategic management theory and practice*, "Journal of Management Studies" 2005, nr 42(3), s. 695–698.

16 J.P. Doh, K. Bunyaratavej, E.D. Hahn, *The location determinants of discrete services offshoring activities*, "Journal of International Business Studies" 2009, nr 40(6), s. 926–930.

17 A.Y. Lewin, S. Massini, C. Peeters, *Why are companies offshoring innovation? The emerging global race for talent*, "Journal of International Business Studies" 2009, nr 40(6), s. 901–905.

18 N. Pisani, J.E. Ricart, *Offshoring of services: A review of the literature and organizing framework*, "Management International Review" 2016, nr 56(3), s. 385–424.

19 J. Alcácer, J. Cantwell, L. Piscitello, *Internationalization in the information age: A new era for places, firms, and international business networks?*, "Journal of International Business Studies" 2016, nr 47(5), s. 500–505.

20 R. Mudambi, *Location, control and innovation in knowledge-intensive industries*, "Journal of Economic Geography" 2008, nr 8(5), s. 699–703.

globalnych łańcuchów wartości oraz ich cyfrowe zaplecze. Jednocześnie rozwój technologii cyfrowych sprzyjał przejściu od hierarchicznych do bardziej sieciowych form organizacji, umożliwiając koordynację rozproszonych operacji w czasie rzeczywistym i zwiększając skalę offshoringu funkcjonalnego[21]. Offshoring usług stał się integralnym elementem cyfrowo zintegrowanych systemów produkcji i tworzenia wartości.

Kolejny nurt badań nad offshoringiem rozwinął się w odpowiedzi na narastającą niestabilność gospodarki światowej oraz ograniczenia modelu globalizacji opartego na maksymalizacji efektywności. Dynamika globalnych łańcuchów wartości osłabła, a przedsiębiorstwa coraz częściej stawały przed koniecznością równoważenia efektywności i dywersyfikacji ryzyka[22]. Specjalizacja w ramach globalnych łańcuchów wartości zwiększyła efektywność, ale jednocześnie przyczyniała się do zwiększenia podatności na transmisję szoków, co zostało szczególnie wyraźnie ujawnione podczas pandemii Covid-19[23].

Badania nad offshoringiem i globalnymi łańcuchami wartości stały się wielodyscyplinarne, ale zarazem coraz mniej zintegrowane: istnieje wiele użytecznych perspektyw, lecz nadal brakuje spójnego połączenia handlu międzynarodowego, biznesu międzynarodowego, teorii organizacji, gospodarki cyfrowej i ekonomii politycznej. To właśnie w tym miejscu ujawnia się zasadnicza luka badawcza, którą podejmuje niniejszy artykuł. Dotychczasowa literatura dostarczyła przekonujących wyjaśnień dla poszczególnych ujęć rozwoju offshoringu – od przewag komparatywnych, przez mechanizmy koordynacji i kontroli w globalnych łańcuchach wartości i offshoringu usług, po cyfryzację i ryzyko – ale nie wypracowała jeszcze spójnych ram pozwalających opisać jego współczesną transformację jako procesu systemowego.

Problem nie polega już na tym, czy offshoring jest efektywny, lecz na tym, jak zmienia się jego logika w warunkach rosnącej niepewności, cyfryzacji i geogospodarczej fragmentacji. Dlatego dalsza analiza koncentruje się nie na ponownym stawianiu tezy, lecz na pokazaniu, jak zmienia się sam mechanizm offshoringu, jakie nowe kryteria lokalizacji zaczynają dominować oraz jakie trajektorie rozwoju stają się najbardziej prawdopodobne.

---

[21] F.J. Contractor i in., *Reconceptualizing the firm in a world of outsourcing and offshoring: The organizational and geographical relocation of high-value company functions*, "Journal of Management Studies" 2010, nr 47(8), s. 1418–1422.

[22] K. De Backer, D. Flaig, *The future of global value chains…*, *op.cit.*, s. 18–21.

[23] OECD, *Global value chains: Efficiency and risks in the context of COVID-19. OECD Policy Responses to Coronavirus (COVID-19)*, Paryż 2021, s. 3–5.

2. Cyfryzacja i redefinicja offshoringu

Cyfryzacja zmienia samą naturę offshoringu, ponieważ przesuwa jego ciężar z relokacji procesów na rozproszenie i koordynację funkcji. W modelu klasycznym offshoring oznaczał przestrzenne przeniesienie działalności do lokalizacji oferujących przewagi kosztowe. W gospodarce cyfrowej taka definicja staje się niewystarczająca, ponieważ coraz większa część działalności może być wykonywana zdalnie, a jej organizacja zależy nie od fizycznej obecności, lecz od zdolności do włączenia w transgraniczne przepływy danych, usług i wiedzy. Cyfryzacja nie znosi znaczenia lokalizacji, lecz zmienia kryteria jej atrakcyjności.

Najbardziej widocznym przejawem tej zmiany jest wzrost znaczenia usług zdalnych. Rozwój sieci, chmury obliczeniowej, platform cyfrowych i narzędzi koordynacji na odległość sprawia, że świadczenie usług transgranicznych coraz częściej nie wymaga materialnej relokacji zasobów. OECD pokazuje, że cyfrowa transformacja opiera się równocześnie na łączności i kompetencjach, a więc na infrastrukturze umożliwiającej transmisję informacji oraz na zdolnościach pozwalających tę infrastrukturę produktywnie wykorzystać[24]. Z tej perspektywy offshoring przestaje oznaczać fizyczne przesunięcie działalności, a zaczyna oznaczać zdalną organizację funkcji rozproszonych między lokalizacjami.

Drugim wymiarem tej transformacji jest rosnące znaczenie danych jako podstawowego nośnika wartości i kluczowego zasobu organizującego procesy offshoringowe. W gospodarce przemysłowej podstawą relokacji były towary, komponenty i praca. W gospodarce cyfrowej coraz większa część wartości przepływa w postaci danych, kodu, algorytmów i usług cyfrowych. Infrastruktura danych, interoperacyjność, standardy i zasady zarządzania danymi tworzą warunki wejścia do cyfrowych segmentów gospodarki, a zarazem do usługowych łańcuchów wartości[25]. To przesunięcie oznacza, że przewaga lokalizacyjna zależy coraz mniej od kosztów pracy, a coraz bardziej od zdolności uczestnictwa w ekosystemach danych.

---

[24] OECD, *OECD Digital Economy Outlook 2024 (Volume 2): Strengthening Connectivity, Innovation and Trust*, Paryż 2024, s. 42–43, 72–73.

[25] World Bank, *World Development*, *op.cit.*, s. 28–30, 42–45.

Trzecim wymiarem jest rozproszenie funkcji. W klasycznym modelu fragmentacja produkcji dotyczyła etapów procesu wytwórczego. Cyfryzacja rozszerza tę logikę na działalności niematerialne i wiedzochłonne. Usługi cyfrowe należą do najszybciej rosnących segmentów handlu międzynarodowego, a ich udział w eksporcie rośnie szybciej niż w przypadku tradycyjnych sektorów towarowych[26]. Offshoring obejmuje coraz częściej projektowanie, analizę danych, zarządzanie procesami biznesowymi czy rozwój oprogramowania. Kluczowe staje się nie miejsce całej działalności, lecz rozmieszczenie poszczególnych funkcji w globalnej strukturze.

Czwartym wymiarem jest selektywna geografia cyfrowa. Rozwój technologii komunikacyjnych zwiększa handel usługami, ale jego korzyści są rozłożone nierównomiernie[27]. Uczestnictwo w gospodarce opartej na danych zależy od sprzężenia między infrastrukturą, regulacjami, zaufaniem i kapitałem ludzkim[28]. Działalności wymagające zaawansowanych kompetencji pozostają skoncentrowane, podczas gdy bardziej standaryzowalne funkcje mogą być rozpraszane[29].

W rezultacie cyfryzacja nie eliminuje przestrzeni, lecz przekształca ją w system selektywny, w którym znaczenie lokalizacji wynika z dostępu do infrastruktury, danych i kompetencji, a nie wyłącznie z poziomu kosztów.

3. Geopolityka i fragmentacja gospodarki światowej

Równolegle do transformacji technologicznej rośnie znaczenie czynników geopolitycznych, które w coraz większym stopniu kształtują strukturę globalnych przepływów inwestycyjnych oraz organizację globalnych łańcuchów wartości. W przeciwieństwie do wcześniejszych faz globalizacji, w których integracja ekonomiczna była postrzegana jako proces względnie liniowy i kumulatywny, współczesne procesy gospodarcze cechuje rosnąca selektywność

---

[26] UNCTAD, *World Investment Report 2023: Investing in Sustainable Energy for All*, Genewa 2023, s. 42–52.

[27] C. Freund, D. Weinhold, *The effect of the Internet on international trade*, "Journal of International Economics" 2004, nr 62(1), s. 171–174.

[28] World Bank, *World Development*, *op.cit.*, s. 28–30, 42–45.

[29] OECD, *OECD Digital Economy Outlook 2024…*, *op.cit.*, s. 42–43, 72.

oraz zróżnicowanie kierunków integracji. Oznacza to, że decyzje lokalizacyjne przedsiębiorstw coraz częściej uwzględniają nie tylko czynniki ekonomiczne, lecz także uwarunkowania polityczne i strategiczne.

Wzrost interwencji regulacyjnych ograniczających swobodę handlu i przepływów inwestycyjnych prowadzi do przejścia od globalizacji uniwersalnej do selektywnej[30]. Przedsiębiorstwa coraz częściej uwzględniają ryzyko polityczne i stabilność instytucjonalną jako kluczowe determinanty decyzji inwestycyjnych[31]. Przepływy inwestycji koncentrują się w krajach o zbieżnym profilu geopolitycznym, co prowadzi do powstawania bloków gospodarczych[32].

Kluczowym mechanizmem tej transformacji jest przejście od optymalizacji kosztowej do równoważenia efektywności i odporności. W praktyce oznacza to odejście od maksymalizacji efektywności w pojedynczym punkcie na rzecz projektowania systemów zdolnych do absorpcji zakłóceń. Firmy zwiększają redundancję, dywersyfikują dostawców i ograniczają koncentrację produkcji, nawet kosztem wyższych kosztów operacyjnych. Mechanizm ten wpisuje się w szerszą transformację globalnych łańcuchów wartości, w której stabilność, przewidywalność i bezpieczeństwo stają się równorzędnymi kryteriami decyzji obok efektywności. Empirycznym przejawem tych procesów są zjawiska określane jako *nearshoring* i *friend-shoring*. Globalne łańcuchy wartości ulegają skróceniu i regionalizacji[33].

Fragmentacja gospodarki światowej wiąże się z istotnymi kosztami ekonomicznymi. Ograniczenie stopnia integracji handlowej i inwestycyjnej prowadzi do obniżenia efektywności alokacyjnej, szczególnie w gospodarkach silnie uzależnionych od efektów skali oraz międzynarodowych efektów *spillover*[34]. To właśnie ta zmiana sprawia, że wybór lokalizacji przestaje być pochodną kosztów, a staje się funkcją odporności, zgodności regulacyjnej oraz zdolności do uczestnictwa w bardziej złożonych sieciach wartości.

---

30 *Ibidem*, s. 15–20.

31 UNCTAD, *World Investment Report 2024…, op.cit.*, s. 12–14.

32 S. Aiyar, F. Ohnsorge, *Geoeconomic fragmentation and "connector" countries*, "MPRA Paper", No. 121726, Monachium 2024, s. 3–8.

33 WTO, *World Trade Report 2023: Re-globalization for a Secure, Inclusive and Sustainable Future*, Genewa 2023, s. 135–140.

34 S. Aiyar i in., *Geoeconomic Fragmentation…*, *op.cit*., s.14–15.

4. Nowe determinanty offshoringu

Jeżeli cyfryzacja zmienia naturę offshoringu, to zmienia również kryteria wyboru lokalizacji. W klasycznym modelu podstawowym pytaniem było, gdzie koszty pracy są najniższe przy akceptowalnym poziomie koordynacji. W modelu współczesnym traci ono status kluczowego kryterium decyzyjnego. Decyzje lokalizacyjne nie opierają się już wyłącznie na kosztach realizacji funkcji, lecz na ocenie, czy dana lokalizacja umożliwia stabilne i efektywne uczestnictwo w złożonych, regulacyjnie kształtowanych i narażonych na zakłócenia sieciach wartości. Nowa macierz wyboru lokalizacji opiera się przede wszystkim na talentach, infrastrukturze, ryzyku, regulacjach i automatyzacji.

Pierwszym kryterium są talenty. W gospodarce cyfrowej i usługowej o przewadze lokalizacji decyduje nie tyle dostęp do taniej pracy, ile dostęp do odpowiednich kompetencji. O przewadze lokalizacji decyduje nie pojedyncza umiejętność, lecz złożona konfiguracja kompetencji – od podstawowych po zaawansowane cyfrowe i organizacyjne – warunkująca udział w bardziej zaawansowanych segmentach działalności[35]. Wyższa produktywność i wyższa pozycja w GVC są związane z bardziej zaawansowaną strukturą kompetencji. Oznacza to, że lokalizacja staje się atrakcyjna nie dlatego, że jest tania, lecz dlatego, że umożliwia realizację funkcji o wyższej wartości dodanej[36].

Drugim kryterium jest infrastruktura. Bez odpowiedniej łączności, infrastruktury danych, interoperacyjności i stabilnych standardów technicznych nawet wysokowykwalifikowana siła robocza nie wystarcza do uczestnictwa w cyfrowych segmentach łańcuchów wartości. Infrastruktura danych i zasady zarządzania danymi stanowią wręcz „warunek wejścia" do usługowych GVC[37]. Rozwój infrastruktury technologii komunikacyjnych zwiększa handel usługami, a więc tworzy materialne podstawy ekspansji offshoringu funkcjonalnego[38]. Infrastruktura działa więc jako warunek progowy: jej brak nie tylko obniża atrakcyjność kosztową danej lokalizacji, lecz wręcz wyklucza ją z konkurowania o zaawansowane technologicznie inwestycje offshoringowe.

---

35 OECD, *OECD Digital Economy Outlook 2024…*, *op.cit.*, s. 72–73.

36 C. Criscuolo, J. Timmis, *The relationship between global value chains and productivity*, "International Productivity Monitor" 2017, nr 32, s. 81–83.

37 World Bank, *World Development*, *op.cit.*, s. 42–45.

38 C. Freund, D. Weinhold, *The effect of the Internet…*, *op.cit.*, s. 171–174.

Trzecim kryterium jest ryzyko. W klasycznym modelu ryzyko miało znaczenie drugorzędne, dziś natomiast znajduje się w centrum decyzji. Choć specjalizacja i koncentracja podnoszą efektywność, sprawiają jednocześnie, że zakłócenia łatwiej rozprzestrzeniają się w całym systemie globalnym[39]. W praktyce oznacza to, że firmy przy wyborze lokalizacji oceniają nie tylko koszty operacyjne, lecz także podatność na zakłócenia, konflikty polityczne, zależność od jednego dostawcy czy ekspozycję na zerwanie przepływów. Geogospodarcza fragmentacja zwiększa znaczenie odporności, a zatem także wartość redundancji i dywersyfikacji[40]. Lokalizacja atrakcyjna w sensie kosztowym może okazać się nieatrakcyjna w sensie systemowym, jeśli zwiększa ekspozycję całego łańcucha na zakłócenia.

Czwartym kryterium są regulacje. W offshoringu opartym na intensywnym wykorzystaniu technologii cyfrowych ta fala bada przewaga lokalizacyjna zależy coraz silniej od środowiska instytucjonalnego, zwłaszcza tam, gdzie podstawą tworzenia wartości są dane, własność intelektualna i usługi niematerialne. Regulacje dotyczące przepływu danych, handlu cyfrowego i ochrony własności intelektualnej mają bezpośredni wpływ na strukturę globalnych łańcuchów wartości[41]. Restrykcje w polityce danych działają jak bariery pozataryfowe, ograniczając handel usługami[42]. Oznacza to, że kompatybilność regulacyjna staje się jednym z podstawowych kryteriów lokalizacji: firma wybiera nie tylko miejsce produkcji lub świadczenia usług, lecz także jurysdykcję, w której określone przepływy danych i zasobów niematerialnych są możliwe.

Piątym kryterium jest automatyzacja. Rozwój robotyzacji i sztucznej inteligencji może prowadzić do przesunięcia działalności z powrotem do gospodarek wysoko rozwiniętych, ponieważ obniża relatywną wagę kosztów pracy w całkowitym koszcie wytwarzania[43]. W tym sensie automatyzacja nie eliminuje offshoringu, ale zmienia jego ekonomiczne uzasadnienie.

---

[39] OECD, *Global value chains…*, *op.cit*, s. 3–5.

[40] S. Aiyar i in., *Geoeconomic Fragmentation…*, *op.cit*., s.14–15.

[41] WTO, *World Trade Report 2023…*, *op.cit.*, s. 120–130.

[42] M.F. Ferracane, E. van der Marel, *Do data policy restrictions inhibit trade in services?*, "Review of World Economics" 2021, nr 157(4), s. 804; OECD, *OECD Digital Economy Outlook 2024…*, *op.cit.*, s. 16–19.

[43] D. Acemoglu, P. Restrepo, *Robots and jobs: Evidence from US labor markets*, "Journal of Political Economy" 2020, nr 128(6), s. 2190–2195.

Nowa macierz wyboru lokalizacji nie polega na prostym zastąpieniu jednej determinanty inną. Jej istotą jest to, że firmy muszą równoważyć kryteria, które często pozostają ze sobą w napięciu. Lokalizacja może oferować wysokiej jakości talenty, ale słabą przewidywalność regulacyjną. Może być dobrze wyposażona infrastrukturalnie, ale geopolitycznie ryzykowna. Może być kosztowo atrakcyjna, ale podatna na zakłócenia. W tym sensie współczesny offshoring jest mniej decyzją optymalizacyjną, a bardziej decyzją portfelową: chodzi nie o znalezienie jednego najlepszego miejsca, lecz o skonfigurowanie układu lokalizacji, który minimalizuje podatność całego systemu przy akceptowalnym poziomie kosztów. To właśnie dlatego analiza determinant offshoringu musi dziś wyjść poza logikę kosztów i przyjąć perspektywę wielokryterialną.

5. Przyszłość offshoringu: trajektorie i implikacje

Przyszłość offshoringu określają nie jego wzrost lub spadek, lecz formy, jakie przyjmuje w warunkach cyfryzacji, fragmentacji geopolitycznej i rosnącej roli odporności.

Pierwszą trajektorią jest zróżnicowanie sektorowe. W działalnościach opartych na danych i usługach dominować będzie rozproszenie funkcjonalne i zdalna koordynacja, natomiast w sektorach materialnych większe znaczenie zachowają układy regionalne i hybrydowe. Nie powstanie jeden uniwersalny model offshoringu, lecz zestaw współistniejących konfiguracji.

Drugą trajektorią jest model portfolio lokalizacyjnego. Przedsiębiorstwa coraz częściej rozkładają funkcje między różne lokalizacje, kierując się odmiennymi kryteriami – dostępem do talentów, stabilnością regulacyjną czy poziomem ryzyka. Taka rekonfiguracja zwiększa elastyczność systemu, ale jednocześnie podnosi koszty organizacji i koordynacji[44].

Trzecią trajektorią jest wzrost znaczenia zdolności organizacyjnych. O powodzeniu offshoringu będzie w coraz większym stopniu decydować nie sama

[44] K. De Backer, D. Flaig, *The future of global value chains…*, *op.cit.*, s. 18–21; B. Thakur-Weigold, S. Miroudot, *Promoting resilience and preparedness in supply chains*, "OECD Trade Policy Papers" 2024, nr 286, Paryż, s. 6–7.

struktura geograficzna działalności, lecz umiejętność zarządzania nią jako złożonym, rozproszonym i podatnym na zakłócenia układem funkcji. Przewaga konkurencyjna przesuwa się z poziomu pojedynczej decyzji lokalizacyjnej na poziom architektury organizacyjnej całej firmy.

Czwartą trajektorią jest rosnąca rola państwa i regulacji, które współkształtują warunki funkcjonowania offshoringu, szczególnie w obszarze danych, technologii i bezpieczeństwa gospodarczego.

6. Wnioski

Przyszłość offshoringu nie polega na jego zaniku, lecz na zmianie jego logiki. Współczesny offshoring ma charakter mechanizmu adaptacyjnego, umożliwiającego zarządzanie złożonością i niepewnością, a nie jedynie statycznej strategii minimalizacji kosztów. Model oparty na arbitrażu kosztowym nie znika całkowicie, ale przestaje być wystarczającym wyjaśnieniem współczesnych decyzji lokalizacyjnych. Offshoring staje się coraz silniej osadzony w strukturze globalnych łańcuchów wartości, infrastrukturze danych, reżimach regulacyjnych oraz uwarunkowaniach geopolitycznych.

Po pierwsze, cyfryzacja przekształca sam mechanizm offshoringu. Zjawisko to obejmuje coraz częściej nie relokację całych procesów, lecz rozproszenie funkcji, których koordynacja odbywa się zdalnie za pośrednictwem infrastruktury cyfrowej i przepływów danych. Po drugie, geopolityczna fragmentacja gospodarki światowej powoduje, że decyzje lokalizacyjne coraz częściej podporządkowane są nie tylko efektywności, lecz również odporności. Po trzecie, nowa macierz wyboru lokalizacji opiera się na pięciu wzajemnie powiązanych kryteriach: talentach, infrastrukturze, ryzyku, regulacjach i automatyzacji. W rezultacie lokalizacja przestaje być wyborem jednowymiarowym, a staje się decyzją wielokryterialną i systemową.

Najważniejszym wkładem artykułu jest zintegrowanie literatury handlu międzynarodowego, badań nad globalnymi łańcuchami wartości, biznesu międzynarodowego oraz analiz geogospodarczych w ramach jednego ujęcia interpretacyjnego. Ujęcie to pokazuje, że współczesny offshoring należy analizować nie jako prostą kontynuację logiki kosztowej, lecz jako element szerszej rekonfiguracji architektury gospodarki światowej.

W tym sensie logika odporności nie oznacza odrzucenia efektywności, lecz jej podporządkowanie bardziej złożonym warunkom organizacji działalności w świecie podatnym na zakłócenia, regulacyjnie zróżnicowanym i technologicznie asymetrycznym. Przyszłość offshoringu będzie zatem zależała nie od tego, czy przedsiębiorstwa będą nadal relokować działalność, lecz od tego, jak będą projektować układy lokalizacyjne zdolne łączyć efektywność, elastyczność i odporność.

Bibliografia

Acemoglu D., Restrepo P., *Robots and jobs: Evidence from US labor markets*, "Journal of Political Economy" 2020, nr 128(6), s. 2188–2244, https://doi.org/10.1086/705716.

Aiyar S., Ilyina A., Chen J., Ebeke C., Garcia-Saltos R., Gudmundsson T., Kangur A., Kunaratskul T., Rodriguez S., Ruta M., Schulze T., Soderberg G., Trevino J.P., *Geoeconomic Fragmentation and the Future of Multilateralism*, IMF Staff Discussion Note SDN/2023/001, Waszyngton 2023.

Aiyar S., Ohnsorge F., *Geoeconomic fragmentation and "connector" countries*, "MPRA Paper", No. 121726, Monachium 2024.

Alcácer J., Cantwell J., Piscitello L., *Internationalization in the information age: A new era for places, firms, and international business networks?*, "Journal of International Business Studies" 2016, nr 47(5), s. 499–512, https://doi.org/10.1057/jibs.2016.22.

Antràs P., *Firms, contracts, and trade structure*, "Quarterly Journal of Economics" 2003, nr 118(4), s. 1375–1418, https://doi.org/10.1162/003355303322552829.

Antràs P., Helpman E., *Global sourcing*, "Journal of Political Economy" 2004, nr 112(3), s. 552–580, https://doi.org/10.1086/383099.

Baldwin R., *The Great Convergence: Information Technology and the New Globalization,* Cambridge 2016.

Buckley P.J., *Internalisation thinking: From the multinational enterprise to the global factory*, "Journal of International Business Studies" 2009, nr 40(9), s. 1563–1580, https://doi.org/10.1057/jibs.2009.49.

Buckley P.J., Ghauri P.N., *Globalisation, economic geography and the strategy of multinational enterprise*s, "Journal of International Business Studies" 2004, nr 35(2), s. 81–98, https://doi.org/10.1057/palgrave.jibs.8400076.

Contractor F.J., Kumar V., Kundu S.K., Pedersen T., *Reconceptualizing the firm in a world of outsourcing and offshoring: The organizational and geographical relocation of high-value company functions*, "Journal of Management Studies" 2010, nr 47(8), s. 1417–1433, https://doi.org/10.1111/j.1467-6486.2010.00945.x.

Criscuolo C., Timmis J., *The relationship between global value chains and productivity*, "International Productivity Monitor" 2017, nr 32, s. 61–83.

De Backer K., Flaig D., *The future of global value chains: Business as usual or "a new normal"?*, "OECD Science, Technology and Industry Policy Papers" 2017, nr 41, Paryż 2017, https://doi.org/10.1787/d8da8760-en.

Doh J.P., *Offshore outsourcing: Implications for international business and strategic management theory and practice*, "Journal of Management Studies" 2005, nr 42(3), s. 695–704, https://doi.org/10.1111/j.1467-6486.2005.00515.x.

Doh J.P., Bunyaratavej K., Hahn E.D., *The location determinants of discrete services offshoring activities*, "Journal of International Business Studies" 2009, nr 40(6), s. 926–943, https://doi.org/10.1057/jibs.2008.89.

Feenstra R.C., *Integration of trade and disintegration of production in the global economy*, "Journal of Economic Perspectives" 1998, nr 12(4), s. 31–50, https://doi.org/10.1257/jep.12.4.31.

Ferracane M.F., van der Marel E., *Do data policy restrictions inhibit trade in services?*, "Review of World Economics" 2021, nr 157(4), s. 773–804, https://doi.org/10.1007/s10290-021-00417-2.

Freund C., Weinhold D., *The effect of the Internet on international trade*, "Journal of International Economics" 2004, nr 62(1), s. 171–189, https://doi.org/10.1016/S0022-1996(03)00059-X.

Gereffi G., *Global value chains and development: Redefining the contours of 21st century capitalism*, Cambridge 2018.

Gereffi G., Humphrey J., Sturgeon T.J., *The governance of global value chains*, "Review of International Political Economy" 2005, nr 12(1), s. 78–104, https://doi.org/10.1080/09692290500049805.

Grossman G.M., Helpman E., *Outsourcing in a global economy*, "Review of Economic Studies" 2005, nr 72(1), s. 135–159, https://doi.org/10.1111/0034-6527.00327.

Grossman G.M., Rossi-Hansberg E., *Trading tasks: A simple theory of offshoring*, "American Economic Review" 2008, nr 98(5), s. 1978–1997, https://doi.org/10.1257/aer.98.5.1978.

Hummels D., Ishii J., Yi K.-M., *The nature and growth of vertical specialization in world trade*, "Journal of International Economics" 2001, nr 54(1), s. 75-96, https://doi.org/10.1016/S0022-1996(00)00093-3.

Helpman E., Melitz M.J., Yeaple, S.R., *Export versus foreign direct investment with heterogeneous firms*, "American Economic Review" 2004, nr 94(1), s. 300–316, https://doi.org/10.1257/000282804322970814.

IMF, *Geoeconomic fragmentation and foreign direct investment*, [w:] *World Economic Outlook: A Rocky Recovery*, Waszyngton 2023, rozdział 4, s. 91–114.

Kano L., Tsang E.W.K., Yeung H.W.-c., *Global value chains: A review of the multi-disciplinary literature*, "Journal of International Business Studies" 2020, nr 51(4), s. 577–622, https://doi.org/10.1057/s41267-020-00304-2.

Lewin A.Y., Massini S., Peeters C., *Why are companies offshoring innovation? The emerging global race for talent*, "Journal of International Business Studies" 2009, nr 40(6), s. 901–925, https://doi.org/10.1057/jibs.2008.92.

Mudambi R., *Location, control and innovation in knowledge-intensive industries*, "Journal of Economic Geography" 2008, nr 8(5), s. 699–725, https://doi.org/10.1093/jeg/lbn024.

OECD, *Global value chains: Efficiency and risks in the context of COVID-19. OECD Policy Responses to Coronavirus (COVID-19)*, Paryż 2021, https://doi.org/10.1787/67c75fdc-en.

OECD, *OECD Digital Economy Outlook 2024 (Volume 2): Strengthening Connectivity, Innovation and Trust*, Paryż 2024, https://doi.org/10.1787/3adf705b-en.

Pisani N., Ricart J.E., *Offshoring of services: A review of the literature and organizing framework*, "Management International Review" 2016, nr 56(3), s. 385–424, https://doi.org/10.1007/s11575-015-0270-7.

Strange R., *The 2020 COVID-19 pandemic and global value chains*, "Journal of Industrial and Business Economics" 2020, nr 47(3), s. 455–465, https://doi.org/10.1007/s40812-020-00162-x.

Sturgeon T.J., *Measuring global value chains*, [w:] *Handbook on Global Value Chains*, S. Ponte, G. Gereffi, G. Raj-Reichert (red.), Cheltenham 2019, s. 77–90.

Thakur-Weigold B., Miroudot S. *Promoting resilience and preparedness in supply chains*, "OECD Trade Policy Papers" 2024, nr 286, Paryż, https://doi.org/10.1787/be692d01-en.

UNCTAD, *World Investment Report 2023: Investing in Sustainable Energy for All*, Genewa 2023.

UNCTAD, *World Investment Report 2024: Investment Facilitation and Digital Government*, Genewa 2024.

World Bank, *World Development Report 2021: Data for Better Lives*, Waszyngton 2021, https://doi.org/10.1596/978-1-4648-1600-0.

WTO, *World Trade Report 2023: Re-globalization for a Secure, Inclusive and Sustainable Future*, Genewa 2023.

Biogram

dr hab. Adam Szymaniak, prof. UAM – profesor uczelni, doktor habilitowany w zakresie nauk o polityce (specjalność polityka gospodarcza). Pracownik Zakładu Studiów Niemcoznawczych na Wydziale Nauk Politycznych i Dziennikarstwa Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.